

**KLASİK TÜRK EDEBİYATI MESNEVİLERİNDE
İSRÂİLİYYÂT**

Sümeyye BAYRAK

**Yüksek Lisans Tezi
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Reyhan KELEŞ
2024
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

Sümeyye BAYRAK

KLASİK TÜRK EDEBİYATI MESNEVİLERİNDE İSRÂİLİYYÂT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Reyhan KELEŞ

ERZURUM-2024

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Klasik Türk Edebiyatı Mesnevilerinde İsrâîliyyât" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

06.09.2024

Sümeyye BAYRAK

Aslı Islak İmzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Reyhan KELEŞ danışmanlığında, Sümeyye BAYRAK tarafından hazırlanan bu çalışma 06 / 09 / 2024 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Reyhan KELEŞ

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ayşe Hilal KALKANDELEN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Ceylan MOLLAMEHMETOĞLU ÇEKİCİ

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖN SÖZ.....	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM İNANÇLA İLGİLİ KAVRAMLAR

1.1. PEYGAMBERLER.....	6
1.1.1. Hz. Âdem	7
1.1.2. Hz. İdris	10
1.1.3. Hz. Nûh	12
1.1.4. Hz. Hûd	14
1.1.5. Hz. İbrahim.....	14
1.1.6. Hz. Lût.....	16
1.1.7. Hz. İsmail	17
1.1.8. Hz. Ya'kûb	18
1.1.9. Hz. Yûsuf	19
1.1.10. Hz. Eyüp.....	22
1.1.11. Hz. Mûsâ	23
1.1.12. Hz. Dâvûd.....	27
1.1.13. Hz. Süleyman	28
1.1.14. Hz. Dânyâl.....	33
1.1.15. Hz. Yunus.....	34
1.1.16. Hz. Zekeriya	36
1.1.17. Hz. Îsâ.....	37
1.2. MELEKLER.....	44
1.2.1. Cebrail	47
1.2.2. Mikail	51
1.2.3. Azrail	52

1.2.4. İsrâfil	54
1.3. ŞEYTAN	56
1.4. KUTSAL KİTAPLAR	59
1.4.1. Kutsal Kitaplarda Yer Alan Şahsiyetler	61
1.4.1.1. Hz. Meryem	61
1.4.1.2. Hz. Havva	63
1.4.1.3. Hârût-Mârût	64
1.4.1.4. Ye'cûc-Me'cûc	66
1.4.1.5. Kârûn	68
1.4.1.6. Câlût- Tâlût.....	69
1.5. KUTSAL MEKANLAR	70
1.5.1. Kilise	70
1.5.2. Deyr	71
1.5.3. Havra- Sinagog.....	73
1.5.4. Âteşkede	73
1.6. AHİRET İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	74
1.6.1. Âhiret.....	74
1.6.2. Kıyamet	77
1.6.3. Cennet.....	79
1.6.4. Cehennem.....	83
1.7. DİN ADAMLARI	87
1.7.1. Rahip	87
1.7.2. Muğân.....	88
1.7.3. Keşiş	89
1.8. SİHİR, BÜYÜ VE BATIL İNANÇLAR	89

İKİNCİ BÖLÜM

İBADETLER VE RİTÜELLER İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

2.1. KURBAN	98
2.2. ORUÇ	99
2.3. İBADETLERDE KULLANILAN EŞYALAR	100
2.3.1. Mum- Buhurdan- Kandil	100

2.3.2. Haç	102
2.3.3. Çan	103
2.3.4. Zünnâr	104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞAHISLAR, ÜLKELER, KAVİMLER, EĞLENCE HAYATI, KOZMİK UNSURLAR ve PUT (RESİM-HEYKEL)

3.1. ŞAHISLAR	105
3.1.1. İskender / Zülkarneyn.....	105
3.1.2. Mani	109
3.1.3. Hızır.....	111
3.1.4. Cemşid / Cem	115
3.1.5. Keyûmers	117
3.2. ÜLKELER VE ŞEHİRLER.....	117
3.2.1. Kâfiristan	117
3.2.2. Frengistan	118
3.2.3. Bâbil	119
3.2.4. Rûm	120
3.3. İNANÇ BAKIMINDAN İNSAN	122
3.3.1. Kâfir	122
3.3.2. Putperest	127
3.3.3. Ateşperest	128
3.4. KAVİMLER	129
3.4.1. Yahudilik	129
3.4.2. Hristiyanlık.....	132
3.5. EĞLENCE HAYATI	134
3.5.1. Şarap.....	134
3.5.2. Meyhâne	139
3.5.3. Sâkî.....	140
3.6. KOZMİK UNSURLAR	142
3.7. PUT (RESİM VE HEYKEL)	150

SONUÇ.....	156
KAYNAKÇA	159
ÖZGEÇMİŞ.....	165

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KLASİK TÜRK EDEBİYATI MESNEVİLERİNDE İSRÂİLİYYÂT

Sümeyye BAYRAK

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Reyhan KELEŞ

2024, 165 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Reyhan KELEŞ

Doç. Dr. Ayşe Hilal KALKANDELEN

Dr. Öğr. Üyesi Ceylan MOLLAMEHMETOĞLU ÇEKİCİ

Bu çalışmada, İslam kaynaklı olmayan İsrâiliyyat unsurlarının edebiyata yansımaları incelenmiş, bu unsurların ahlâki, mizahî, öğretici, dinî ve tasavvufî, aşk, savaş ve kahramanlık konulu mesnevilerdeki etkisi araştırılmıştır. Araştırma kapsamında ele alınan mesneviler, Ahmedî'nin *İskendernâme'si*, Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk'ı*, Yusuf Nâbî'nin *Hayriyye'si*, Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn'u*, Câmî'nin *Vâmık u Azrâ'sı* ve Şeyhî'nin *Harnâme'si* incelenerek bu eserlerdeki İsrâiliyyat unsurları değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde klasik Türk edebiyatı, İsrâiliyyat ve şairlerin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmektedir. Araştırma konusu, inançla ilgili kavramlar, ibadetler ve ritüeller ile ilgili kavramlar ve şahıslar, ülkeler, kavimler, kozmik unsurlar, eğlence hayatı ve put (heykel-resim) başlıkları altında üç ana bölümde ele alınmıştır. Her başlık altında ilgili alt başlıklar oluşturulmuş ve mesnevilerdeki İsrâiliyyat unsurları bu çerçevede incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, İsrâiliyyat, Mesnevi.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

ISRILYYÂT IN MASNAVI OF CLASSICAL TURKISH LITERATURE

Sümeyye BAYRAK

Advisor: Prof. Dr. Reyhan KELEŞ

2024, 165 Pages

Jury: Prof. Dr. Reyhan KELEŞ

Assoc. Prof. Dr. Ayşe Hilal KALKANDELEN

Assist. Prof. Dr. Ceylan MOLLAMEHMETOĞLU ÇEKİCİ

In this study, the reflections of non-Islamic Israiliyat elements in literature were examined, and the effects of these elements on moral, humorous, didactic, religious and mystical, love, war and heroism-themed mathnawis were investigated. The mathnawis examined within the scope of the research were limited to poets and their works such as Ahmedî's İskendernâme, Şeyh Gâlib's Hüsn ü Aşk, Yusuf Nâbî's Hayriyye, Fuzûlî's Leyla vû Mecnûn, Câmi'î's Vâmık u Azrâ and Şeyhî's Harnâme.

In the introduction of this study, information is given about classical Turkish literature, Israiliyyat and the lives and works of poets. The research is divided into three main sections under the titles of concepts related to faith, concepts related to worship and rituals, and individuals, countries, tribes, cosmic elements, entertainment life and idols (sculpture-picture). Relevant subheadings were created under each heading and Israiliyyat elements in the mesnevis were examined within this framework.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Israiliyat, Masnavi.

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
E.T.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
TDK.	: Türk Dil Kurumu
vb.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınları, yayınevi
yy.	: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Klasik Türk edebiyatı 13.yy.'dan 19.yy.'a kadar takip edebildiğimiz farklı kültürlerin, farklı coğrafyaların ve farklı dinlerin etkisi altında gelişmiş bir edebiyattır. Bu edebiyat toplumun sosyal, kültürel, dinî ve siyasi yönlerini estetik bir şekilde yansıtan zihniyet unsurlarını bünyesinde barındırmaktadır. İslam medeniyetinin etkisiyle gelişen bir edebiyat olmasına rağmen, yayıldığı ve geliştiği coğrafya nedeniyle Hristiyanlık ve Yahudilik gibi semavi dinlerin yanı sıra eski inanç ve kültürlerin de etkisinde kalmıştır. Bu kültürel, inançsal ve geleneksel aktarımlar, İsrâîliyyat olarak adlandırılmaktadır.

İsrâîliyyat etkisi üzerine yapılan çalışmalar, genellikle tefsirler üzerinde yoğunlaşmış olsa da Türk İslam edebiyatı bağlamında bu tür araştırmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türk edebiyatındaki bu eksikliği gidermeye yönelik bir adım atarak literatüre katkı sağlamaktır.

Çalışmanın hazırlanmasında emeğini esirgemeyen ve bilgisiyle bana yol gösteren değerli danışman hocam Prof. Dr. Reyhan KELEŞ'e, değerli katkılarından dolayı Arş. Gör. Osman AKGÜNDÜZ'e teşekkür ederim. Tezimin yazımında her zaman yanımdan olan aileme teşekkür ederim.

Bu çalışma "Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi"nce desteklenmiştir. Proje numarası SYL-2023-12846 şeklindedir.

Erzurum 2024

Sümeyye BAYRAK

GİRİŞ

Türkler, ilk dönemlerde Gök Tanrı inancına sahipti ve bu inanç etrafında şekillenen zengin bir kültür ve gelenekler bütünü geliştirmişlerdi. Türklerin İslam öncesinde de köklü bir edebiyat geleneği bulunmaktaydı. Türk edebiyatı, İslamiyet'in kabulüyle birlikte Arap ve Fars toplumlarının etkisi altında yeni bir gelişim sürecine girmiştir. İslamiyet'ten sonra Türk edebiyatı İslam kültür ve medeniyetinden etkilenip muhteva, şekil ve tür olarak yeni bir veçheye bürünmüştür. İslamiyet ile Türklerden önce tanışan Arap ve Farslar bu etkileşimde önemli bir rol oynamış ve bu etki, Türk edebiyatına yansımıştır.

Türkler, Orta Asya'da sahip oldukları edebî birikimi Anadolu'ya kadar taşımış ve burada, Selçuklu dönemiyle başlayan, beylikler döneminde devam eden ve en parlak devrini Osmanlı döneminde yaşayan bir edebiyat geleneği inşa etmişlerdir.¹ Osmanlı dönemi, klasik Türk edebiyatının en parlak dönemidir. Kur'ân-ı Kerim, hadisler, kıssalar, mu'cizeler ve tarih gibi birçok dinî unsur, Osmanlı şairleri üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin çok milletli bir yapıya sahip olması, şairlerin kültürel açıdan yoğun bir etkileşim altında kalmasına neden olmuş ve bu durum şiirlere yansımıştır.²

Asya'dan Avrupa'ya göç eden Türkler, bu süreçte birçok estetik ve kültürel birikim edinmişlerdir. Klasik Türk edebiyatı, medeniyetimizin izlerini 13.yy.dan 19.yy.a kadar takip edebildiğimiz, farklı anlam katmanlarının içerisinde sosyal, kültürel, dinî ve siyasi yönleriyle çok zengin bir edebiyat geleneği halini almıştır.³ İslam dini etkisinde gelişen ve dinî kültürü merkeze alan bir edebiyat olmasının yanında geliştiği coğrafya bakımından Yahudi ve Hristiyan kültüründen etkilenmiştir.⁴ İslam öncesi kültür ve geleneklerini edebiyatlarında sürdüren Türkler, eski dinlerin mitolojisinden, kültüründen ve inancından da etkilenmişlerdir.

Bu çalışmanın konusu olan İsrâiliyyat, Türk edebiyatına İslam sonrası dönemlerde girmiştir. İsrâiliye kelimesi kök itibariyle “İsrail”den türetilmiştir ve Eski Ahit'te Yakup

¹ Mehmet Göktaş, *Kavram Atlası: Türk İslam Edebiyatı I.*, Gazi Yayınları, Ankara 2020, 124.

² Alim Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2020, 320.

³ Gülay Karaman, “Klasik Türk Şiiri Estetiğinde Sihir”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(8), 2015,1503-1506.

⁴ Nurullah Geyik, Muhammet Felat Aktan, “Yahudi mitolojisi ve Tevrat'ın Divan Şiirine Yansımaları: İsrâiliyyat”, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (32), 2023, 740-760.

Peygamber'in ismi veya lakabı olarak geçmektedir. İsrâiliyye kelimesinin çoğulu olan İsrâiliyyat, İsrailî bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hadise anlamındadır. İsrâiliyyat, daha çok kutsal kitap kaynaklı Yahudi ve Hristiyan kültürlerinin yanı sıra Zerdüştlük, Orta Asya, Yakın Doğu ve eski kültürlerle ait literatürlerdeki ve efsanelerdeki unsurları içermektedir. Bu terim, İslam dışı inanç ve kültür unsurlarının İslami kültüre yansımaları olarak tanımlanmaktadır.⁵ İsrâiliyyat kavramının nasıl ortaya çıktığı ve İslam coğrafyasında ne zamandan beri kullanıldığına dair doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır. Hasan-ı Basrî, Vehb b. Münebbih, Mâlik b. Dînâr gibi mutasavvıflardan nakledilen bilgilere dayanarak bu kavramın 8. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı iddia edilse de İsrâiliyye kelimesinin kullanımı hususunda bu iddia kesin bir bilgi olarak kabul edilmemiştir. Kaynaklara göre, İsrâiliyyat terimini ilk kullananlar Mes'ûdî, Yâkût el-Hamevî, İbn Teymiyye, Zehebî ve İbn Kesîr gibi alimlerdir.⁶

Çalışmanın ana konusu, klasik Türk edebiyatında sıklıkla işlenen üç semavi din ile İsrâiliyyat kaynakları arasında yer alan eski dinlerin inanç, kültür ve mitolojilerine ait kavramların incelenmesidir. Bu doğrultuda, klasik Türk edebiyatında farklı konularda yazılmış mesneviler ışığında İsrâiliyyat unsurları ele alınmıştır. İnceleme kapsamında, şiirlerde geçen peygamberler, dinî ve tarihî kişiler, ahiret, ibadetler, kutsal kitaplar ve mitolojik unsurlar tespit edilip bu unsurların İslami kaynaklardan mı yoksa İsrâiliyyat kaynaklarından mı alındığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada öncelikle incelenecek eserlerde yer alan İsrâiliyyat unsurlarını içeren şiirler tespit edilmiştir. Tespit edilen beyitler, Eski Ahit'in 39 kitabı, Yeni Ahit'in 27 kitabı ve Kur'ân-ı Kerim'deki karşılıklarıyla mukayese edilmiştir. Eski Ahit ve Yeni Ahit kitaplarında ortak kısımlar olduğundan dipnotlarda yalnızca kitap adı verilmiştir. Ayrıca, Yahudiliğin apokrif kitaplarından olan Peygamber Enok'un kitabı, Yahudi tefsir kitabı *Talmud*, *Tefsiru't-Tevrat Bi'l Arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*, İslami olarak *Taberî Tefsiri* gibi Kur'ân'ı açıklama amacı güden eserler ve İsrâiliyyat rivayetlerinin etkisiyle kaleme alınan *Târihu't-Taberî* gibi eserler kaynak olarak kullanılmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, inançla ilgili kavramlar başlığı altında peygamberler, melekler, şeytan, kutsal kitaplar, kutsal mekanlar, ahiret ile ilgili

⁵ Hakan Albayrak, *Türkiye'de İsrailiyat Kaynaklı Kıssa ve Rivayetler Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017.

⁶ İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyyat", *DİA*, TDV Yayınları, 2001, XXIII, 195-199.

kavramlar ve din adamları ile ilgili konular incelenmiştir. Her başlık, mümkün mertebe kronolojik bir sıralamaya tabi tutularak bu başlıklar altındaki her unsur üç semavi dinin kutsal kitapları ve gerektiği ölçüde kutsal kitap dışındaki apokrif metinlerden derlenerek anlatılmıştır. İncelenen mesnevilerde, konu başlıkları altında tespit edilen İsrâîliyyat unsurlarının İslam toplumundaki karşılıkları ve nasıl işlendikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, ibadetler ve ritüeller ile ilgili kavramlar başlığı altında kurban, oruç ve ibadetlerde kullanılan eşyalar gibi kavramlar ele alınmış ve bu kavramların İsrâîliyyat ile olan ilişkisi incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise şahıslar, ülkeler, kavimler, kozmik unsurlar, eğlence hayatı ve put gibi başlıklar ele alınmıştır. Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet’le ilgili sosyal hayata ilişkin olarak, sanat, eğlence, şahıs, milletler ve gökyüzü ve yıldızlarla ilgili unsurlar, insan inanç çerçevesinde değerlendirilmiştir. Beyitler, dinler tarihi ve mitoloji bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın kapsamı, klasik Türk edebiyatının çeşitli dönemlerinde ve farklı coğrafyalarda yaşamış şairlerden Ahmedî, Şeyh Gâlib, Yûsuf Nâbî, Fuzûlî, Câmî’î ve Şeyhî’nin farklı konularda yazdıkları mesnevileri ile sınırlıdır. Bu şairlerin hayatları ve eserleri hakkında bilgi vermek, çalışmanın anlaşılabilirliği açısından yararlı olacaktır.

Latîfî’nin verdiği bilgiye göre Ahmedî, Sivaslıdır ve insanların en fasih konuşanlarından. O, Murad Han Gazi döneminde yaşayan beylerden biridir ve Mir Süleyman’ın övgücüsü ve vasıflandırıcısıdır.⁷ O, döneminin ünlü ve bilgi dolu şairidir. Ahmedî ilk tahsilini Anadolu’da tamamlamış, daha sonra Mısır’a giderek orada Hidâye şârihi Şeyh Ekmelüddin’in öğrencisi olmuştur. Ahmedî’nin Emîr Süleyman’ın isteği üzerine kaleme aldığı mesnevi *Cemşîd ü Hurşîd*, tıbbî kanun ve meseleleri anlattığı eseri *Tervîhu ’l-ervâh*, Farsça risâle *Bedâyi ’u’s-sihr fî sanâyi ’i’ş-şi’r*, *Divanı*, *Mirkatü ’l-edeb*, *Mizânü ’l-edeb* ve *Mi’yârü ’l-edeb* isimli eserleri vardır. Çalışmamızda ele alınan *İskendernâme* mesnevisi, zahiri ve batını ilimlerden, afaki, enfüsi, ilahi ve riyazi

⁷ Latîfî, *Latîfî Tezkiresi*, Mustafa İsen (Haz.), Akçağ Yayınları, Ankara 1999, 119.

ilimlerden, geometri, astronomi, astroloji ve hikmet bilimlerinden birçoğunu ihtiva eden bir eserdir.⁸

Asıl adı Sinan olan Şeyhî, Germiyan diyarından ve alimler sınıfındandır. Sultan Murad döneminde yaşamıştır. Birçok bilim alanıyla ilgilenmiş, özellikle tıp alanında geniş bir bilgisi vardır. Latîfî'ye göre; tıp konusunda öyle marifetlidir ki anatomide ve tedavi konusunda İsâ kanı taşıyan bir hekimdir. Şeyhî tahsilini tamamlamak için gençliğinde İran'a gitmiştir.⁹ Şeyhî'nin felsefe ve dünya görüşü dini temellere dayanmaktadır. Tasavvufun esas ilkeleri, eserlerinin bazı bölümlerinde yer alsa da Şeyhî'nin bu konudaki inançlarının tam olarak oturmuş olduğu söylenemez. Şeyhî'nin muhtelif nazım şekillerinin yer aldığı *Dîvân*'ı Ahmedî ve Ahmed-i Dâî'nin divanlarından sonra Anadolu sahasında tertip edilmiş en eski divanlar arasındadır. *Hüsrev ü Şirin* eseri, Türk edebiyatında yazılan ikinci *Hüsrev ü Şirin* mesnevisi olarak bilinmektedir. Çalışmada ele alınan eseri *Harnâme*, Anadolu sahasında yazılmış en güzel hiciv örneğidir. Bu eser, sade dili ve canlı tasvirleriyle dikkat çeker.¹⁰

Fuzûlî Bağdatlıdır. Türkçede bedi üslubunu seçmiştir ve önemli bir belagat şairidir. Şiir ve nazım ustasıdır. Şiiri sağlam ve nazmı latiftir. Türkçede hamsesi vardır.¹¹ Türkçe, Farsça ve Arapça manzum ve mensur birçok eser kaleme almıştır. Şiirlerinde aşkı ve aşkın hallerini samimi bir dille anlatan şair hem kendi döneminde hem de kendisinden sonra yetişmiş birçok şair üzerinde etki bırakmıştır. Bunda şairin dili mükemmel kullanmasının, mazmun bulmadaki ustalığının etkisi büyüktür.¹² Fuzûlî'nin eserleri, *Dîvân*, mesnevi tarzındaki ilk denemesi olan *Beng ü Bâde*, Molla Câmi'nin *Kırk Hadis* eserinin Türkçe tercümesi olan *Hadîs-i Erbaîn Tercümesi* ve Leylâ ve Mecnûn hikâyesini Türkçe olarak kaleme aldığı en güzel eser olan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisidir. Çalışmada, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisi incelenmiştir. Bu eser, yazıldığı dönemden itibaren Türkçenin konuşulduğu geniş coğrafyada aşk ve âşıklık sembolü haline gelmiş ve severek okunmuştur.¹³

⁸ Necla Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1994, 179-183.

⁹ Latîfî, 309.

¹⁰ Pekolcay, 191-197.

¹¹ Beyani, *Tezkiretü's Şuara*, İbrahim Kutluk (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1997, 208.

¹² Selami Turan, Ahmet Akgül, Kamile Çetin, "Fuzûlî'nin Leyla vü Mecnun Mesnevisinde Gül ve Gül Bahçesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Gül Özel Sayı, 2013, 75.

¹³ Fuzûlî, Hüseyin Ayan (Haz.), *Leylâ vü Mecnûn*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, 9-11.

Latîfî'nin verdiği bilgiye göre Câmi'î, Saruhan vilayetindendir. Bilgi ve irfan sahibi, hat ilminde Yakut-i Mustasimi ve nakış sanatında Manî'nin benzeridir.¹⁴ Eserlerinde sade bir dil kullanan Câmi'î'nin şiirlerinde kültürel yeterliliğe sahip biri olduğu görülmektedir. Şairin *Manisa Şehrengizi* adlı eseri klâsik Türk edebiyatında Manisa hakkında yazılmış ilk şehrengizdir. *Vâmık u Azrâ* adlı mesnevisi, âşıkane ve gönül açıcı şiirlerinin yer aldığı bir eserdir.¹⁵

Nâbî mahlasıyla tanınan ve asıl adı Yusuf olan şair, 1642 yılında Urfa'da tanınmış bir ailede dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda arzuhalçiliğe başlayan Nâbî, yirmili yaşlarına kadar Urfa'da epey tanınmıştır. Avcı Sultan Mehmet döneminde şiire sıkı sıkıya bağlanmış ve bir şair, sanatkâr ve insan olarak Musahip Mustafa Paşa'nın gözdesi haline gelmiştir. Nâbî diğer divan şairleri gibi fikrini söz sanatıyla süslemeden kullanmayı tercih etmiştir. Eserleri arasında *Dîvân*'ı, Farsça şiirlerini topladığı *Dîvânçe*'si, Molla Camî'nin *Kırk Hadis* eserinin Türkçe tercümesi olan *Tercüme-i Hadis-i Erbaîn*'i, *Hayrâbâd* adlı aşk konulu mesnevisi ve çalışmada ele alınan didaktik eseri *Hayriyye* bulunmaktadır. *Hayriyye*, oğlu Ebül'l-Hayr Mehmet Çelebi adına yazdığı öğütlerle dolu bir kitaptır.¹⁶

Şeyh Gâlib, 18. asrın sonlarında, İstanbul'da Yenikapı Mevlevîhânesi yakınlarındaki bir evde dünyaya gelmiştir. Divan nazmında sanatkârane eserler veren önemli şairlerden biridir. İlk eğitimini babasından alan Gâlib, gençlik yıllarında geçmiş yüzyılların şairlerine ait eseri okumuş, ayrıca Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Şeyh Gâlib, Divan'ını yirmi dört yaşında yazmış ve III. Selim'e takdim etmiştir. Bu çalışmada incelenen *Hüsn ü Aşk* mesnevisi, şairin tasavvufî görüşünü alegorik bir hikâye içinde dile getirdiği eseridir.¹⁷

Çalışmada belirlenen Ahmedî'nin *İskendernâme*'si, Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı, Yusuf Nâbî'nin *Hayriyye*'si, Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Câmi'î'nin *Vâmık u Azrâ*'sı ve Şeyhî'nin *Harnâme*'si, İsrâîliyyat unsurlarının işleniş açısından incelenmiştir. Bu bağlamda, klasik Türk İslam edebiyatı döneminde yazılmış olan mesnevilerde İsrâîliyyat etkisinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

¹⁴ Latîfî, 168.

¹⁵ Câmi'î, *Vâmık u Azrâ*, Selami Ece (Haz.), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2017, 3-6.

¹⁶ Yusuf Nâbî, İskender Pala (Haz.), *Hayriyye*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, 1-7.

¹⁷ Pekolcay, 323-326.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNANÇLA İLGİLİ KAVRAMLAR

1.1. PEYGAMBERLER

Yahudilikte peygamberlik çift kanatlı bir tecrübe ve yükümlülük özelliği taşımaktadır. Birinci kanat Tanrı ile irtibat yani kişisel tecrübe, ikinci kanat ise tebliğ yükümlülüğüdür. İlk kanatta Tanrı'dan gelen vahyi ikinci kanattaki tebliğ yükümlülüğü ile insanlara aktarabilmektir. Yahudilikte, Tanrı ile iletişimi olsa da tebliğ iletmeyen biri peygamber olarak kabul edilmez. Yahudilikte Hz. Mûsâ'dan Samuel'e kadar olan peygamberler politik bir lider olarak kabul edilirken, sonrakiler sadece peygamber olarak kabul edilirler. Yahudilikte peygamberlerin masum olması şart değildir ve günah işlemekten dolayı da Tanrı tarafından korunmamaktadırlar.¹⁸

Hristiyanlar başta Hz. İsa'yı, Hz. İsa'nın havarilerini ve Pavlus'u peygamber olarak kabul etmektedirler. Ayrıca Eski Ahit'te yer alan peygamberleri de kabul ederler. Hristiyanlıkta peygamberler için “nebi” sözcüğü de kullanılmaktadır. Onlara göre, peygamberlik çalışma sonucu değil, kutsal ruh tarafından görevlendirilerek elde edilmektedir.¹⁹

İslamiyet'e göre ise peygamberlik vahiy esasına dayanır. Peygamberler Allah'tan aldıkları vahiyleri insanlara tebliğ eder ve tebliğe konu olan ilahi mesajı insanlara açıklarlar. Ayrıca İslamiyet'te peygamberler insanları dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıran yol göstericilerdir. Kur'an-ı Kerim'de peygamberler için nebi ve resul kavramları kullanılmaktadır. Allah Kur'an'da peygamberleri önce kendi milletlerine sonra da tüm insanlığa tebliğ için gönderdiğini bildirmektedir.²⁰

Üç semavi dinde de peygamberlerin varlığı kabul edilmektedir. İslamiyet'te, Yahudilikte ve Hristiyanlıkta peygamberlik vahiy esasına dayalıdır. İncelenen mesnevilerde üç semavi dinde de adı geçen peygamberlere ve peygamber kıssalarına atıf yapılmaktadır. Bu çalışmada İsrâilî rivayetlere rastladığımız peygamberler ve peygamber kıssaları şöyledir:

¹⁸ Eldar Hasanoğlu, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, *İnsan ve Toplum İlimleri Araştırmaları Dergisi*, 3 (4), 2014, 677-695.

¹⁹ Hilal Kekeç, *Yahudilik ve Hristiyanlıkta Peygamber Anlayışı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 2023, 101-102.

²⁰ Musa Bilgiz, “Kur'an'da Nübüvvet (Peygamberlik)”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 49(1), 2013, 23-46.

1.1.1. Hz. Âdem

Hz. Âdem üç semavi dinde ilk peygamber olarak kabul edilmektedir. Eski Ahit'in Tekvin kitabında, iki farklı yerde ve farklı şekillerde anlatılmaktadır. Tekvin 1. babda²¹, Tanrı'nın yeryüzünü yaratmasından sonra, yeryüzünde yaşayan diğer canlılara egemen olması için erkek ve dişi iki insan yarattığı anlatılır. Tekvin 2. babda²² ise Tanrı, Âdem'i topraktan yaratır ve onu Aden adı verilen bahçeye bakması için yerleştirir. Tanrı, Âdem bahçede yalnız kalmasını diye, o uyurken onun kaburga kemiğinden Havva'yı yaratır. Tekvin 3. babda,²³ Âdem ve Havva'nın cennetten kovuluşu anlatılır. Bir yılan, Havva'yı kandırıp yasak meyveden yemesini sağlar. Daha sonra Havva da kocasını kandırarak onun da yasak meyveyi yemesine sebep olur. Bu olay üzerine Âdem ve Havva cennetten kovulur ve yeryüzüne gönderilirler. Kur'an-ı Kerim'de ise Âdem Peygamber'in hikayesi Bakara²⁴ ve A'raf²⁵ Sûresi'nde yer alır. Eski Ahit'ten farklı olarak Kur'an'da, Havva'nın Âdem'in kaburgasından yaratılması olayına yer verilmezken, aynı zamanda Havva'yı kandırıp meyveyi yedirenin de yılan değil şeytan olduğu ifade edilmiştir.

İncelenen mesnevilerde Hz. Âdem'in topraktan yaratılması, beşerin babası olması ve peygamberliği konu edilmektedir.

Âdem ki cenâb-ı bül-beşerdir

Bâğ-ı nebevîde bir şecerdir (*Hüsni ü Aşk*, 28)²⁶

(Beşerin babası olan Hazret-i Âdem peygamberlik bahçesinde bir ağaçtır.)

Kim düzetti âlemün tertibini

Kim yarattı Âdemün terkibini (*İskendernâme*, 76)²⁷

(Âlemin düzenini kim kurdu, Âdem'in bedenini kim yarattı.)

²¹ Tekvin: 1/26-27.

²² Tekvin: 2/7-22.

²³ Tekvin: 3/1-23.

²⁴ Bakara: 2/ 31-33.

²⁵ A'raf: 7/19-23.

²⁶ Bu çalışmada alınan şiirlerin beyit numaraları yanlarında verilmiştir ve şiirlerin transkripsiyon ve çevirileri şu kaynaktan alınmıştır: Şeyh Gâlib, *Hüsni ü Aşk*, Hüseyin Ayan & Orhan Okay (Haz.), Dergâh Yayıncılık, İstanbul 2019.

²⁷ Bu çalışmada alınan şiirlerin beyit numaraları yanlarında verilmiştir ve şiirlerin transkripsiyonları şu kaynaktan alınmıştır: Hasan Akçay, *Ahmedî'nin İskender- Nâmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999. Çevirileri için bkz. Ahmedî, *İskendernâme*, (Çev.: Furkan Öztürk), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2023.

Ol bağ-ı behişt o hâk-i Hürrem

Hâk idi lik hâk-i Âdem (*Hüsn ü Aşk*, 634)

(O cennet bahçesi, o mübarek toprak, topraktı ama, Âdem'in yaratıldığı topraktı.)

Ol kırânda yaradıldı Âdem dahı

Ol kırânda oldu hem âlem dahı (*İskendernâme*, 502)

(Âdem de o kırânda yaratıldı. Hem âlem de o kırânda oldu.)

Nübüvvet şem'in evvel yakdı Âdem

O şem'in em'ine bu oldu hâtem (*Vâmık u Azrâ*, 114)²⁸

(Peygamberlik mumunu önce Âdem yaktı, o mumların hepsine asıl gaye buydu.)

Bu beyitlerde, Âdem Peygamber'in, insanoğlunun atası olduğuna, topraktan yaratıldığına ve peygamber olduğuna vurgu yapılmaktadır. Eski mitolojilerden, Sümer ve Babil mitolojisinde anlatılan insanın yaratılma hikayesinin Âdem Peygamber anlatılarının kökenini oluşturduğu düşünülmektedir. İlk insanın kilden yoğrulduğu, Eski Ahit'te yer alan yılan anlatısı ve Tanrıların katından yeryüzüne gönderilişi gibi konular, Sümer mitolojisi ile örtüşmektedir.²⁹ Bu nedenle İsrâîliyyat anlatılarının mitolojik anlatılardan esinlendiği düşünülmektedir. Beyitlerde anlatılanlar, üç semavi dinde de ortak olarak yer almaktadır.

İlm-ile buldı saâdet her vücûd

Âdem'e ilmi-y-çün itdiler sücûd (*İskendernâme*, 2613)

(Her varlık ilimle saadet buldu. Âdem'e aklı için secde ettiler.)

Âb u gilde idicek 'ilm zuhûr

Secdeye oldu melâik me'mûr (*Hayriyye*, 17)³⁰

(Su ve Balçıkta ilim zuhur edince (insan yaratılınca), melekler ona secdeye memur edilirler.)

²⁸ Bu çalışmada alınan şiirlerin beyit numaraları yanlarında verilmiştir ve şiirlerin transkripsiyon ve çevirileri şu kaynaktan alınmıştır: Câmî'î, *Vâmık u Azrâ*, Selami Ece (Haz.), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2017.

²⁹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I-III*, (1985), (Çev.: Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi İstanbul 2003, I, 81-83.

³⁰ Bu çalışmada alınan şiirlerin beyit numaraları yanlarında verilmiştir ve şiirlerin transkripsiyon ve çevirileri şu kaynaktan alınmıştır: Yusuf Nâbî, *Hayriyye*, İskender Pala (Haz.), Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

Bu beyitlerde anlatılan meleklerin Âdem Peygamber'e secde etme olayı Eski Ahit'te yer almamaktadır. Bu olay Kur'ân-ı Kerim kaynaklıdır ve beyitlerde Bakara³¹ ve İsra³² Surelerine telmihte bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim, Eski Ahit ve Yeni Ahit'te, Âdem ve Havva'nın cennetten kovulduktan sonraki hayatlarına dair bilgi yer almamaktadır. Ancak İsrâîliyyat kaynaklarında ve bazı Müslüman yazarların anlattığı bilgilerde bu olaylardan bahsedilmektedir. Taberi'nin *Târihu't-Taberî* adlı eserinde, Âdem Peygamber'in Serendib'de Beviz adı verilen bir dağa indirildiği, Havva'nın da Mekke bölgesinde Cidde'ye indirildiği anlatılır. Bu rivayet İslam alimleri, Tevrat ve İncil ehli tarafından reddedilmektedir.³³ Âdem Peygamber'in Beviz dağında ayak izinin olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Ahmedî'nin bu beyti İskender'in Serendib şehrini kurması bölümünde yer alır ve Âdem Peygamber'in Serendib'de ayak izinin olduğunu ifade eder.

Âdem uçmahdan hübü't and itdi hem

Kaldı anda andan âsâr-ı kadem (*İskendernâme*, 3413)

(Âdem cennetten oraya indi. Orada ondan ayak izi kaldı.)

Âdemün oğludur ol budur sahîh

Gerçi var-durur hilâf anda sarîh (*İskendernâme*, 5079)

Ba'zı eydürler bu Âdem gelmedin

Yiryüzinde nesli zâhir olmadın (*İskendernâme*, 5083)

Ol bir ulu tagda çün olur-ıdı

Anda Hakuñ tâatin kılur-ıdı (*İskendernâme*, 5084)

(Gerçi açıkça karşı olanlar bulunsa da doğrusu Âdem'in oğlu olduğudur. Bazıları şunu söyler, Âdem gelmeden yeryüzünde soyu ortaya çıkmadan. O ulu bir dağda yaşayıp Hakk'a ibadet ederdi.)

Bu beyitler Ahmedî'nin *İskendernâme* mesnevisinin ilk hükümdar Keyûmers kısmında yer almaktadır. Şair, Fars mitolojisinde ilk insan ve ilk hükümdar olarak kabul edilen Keyûmers'in Âdem Peygamber'in oğlu olduğunu, bazı yerlerde ise ondan önce var

³¹ Bakara: 2/34.

³² İsra: 17/61.

³³ İbn Cerîr Et-Taberî, *Tarihut't-Taberî I-VII*, (Çev.: Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2022, I, 139.

olduğunu söyler.³⁴ Şair, beyitlerde Fars mitolojisinde yer alan bir inanışa telmihte bulunmaktadır.

İncelenen mesnevilerde Hz. Âdem'in, insanlığın atası olduğu, topraktan yaratıldığı ve ilk peygamber olduğu belirtilmektedir. Bu beyitler, üç semavi dinin de ortak anlatılarıdır. Meleklerin secde edişi sadece İslami kaynaklarda yer almaktadır. Âdem Peygamber'in yeryüzünde indiği yer ve ayak izi, İslami kaynaklarda, İsrâîliyyat kaynaklarından alınan rivayetler yolu ile yer almaktadır. Beyitlerde, Fars mitolojisinde ilk insan ve ilk hükümdar olan Keyûmers'in Hz. Âdem'in oğlu olduğu bilgisi yer almaktadır. Şairler, genellikle mesnevilerin de Hz. Âdem'den bahsederken onun yaratılan ilk insan oluşuna vurgu yaptıkları ve mesnevilerin de İslami kaynaklar dışında, İsrâîliyyat kaynaklarından ve mitoloji kaynaklarından da yararlandıkları gözlemlenmektedir.

1.1.2. Hz. İdris

İdris Peygamber Kur'an-ı Kerim'in Meryem³⁵ ve Enbiya³⁶ Surelerinde yer almaktadır. İslami rivayetlerde adı Ahnûh olarak geçmektedir. Taberi, İdris Peygamber'den bahsederken onu Ahnûh olarak zikretmiştir. Taberi'nin eserinde, Tevrat ehlinin İdris Peygamberi, Yerd'in oğlu Ahnûh olarak bildikleri anlatılmaktadır. Ayrıca ona, otuz sahife gönderildiği ve Âdem Peygamber'den sonra ilk yazı yazan, Allah yolunda cihat eden, elbise biçen ve diken kişinin Ahnûh olduğu ifade edilmektedir.³⁷

Eski Ahit'te, Tekvin'in 5. babı³⁸ ve İbraniler 11. babında³⁹ bahsedilen Peygamber Hanok'un İdris Peygamber olduğu söylenmektedir. Eski Ahit'te Hanok'un 365 yıl yaşayıp, Tanrı yolunda yürüdüğü ve Hanok'un imanı sayesinde ölümü tatmamak üzere Tanrı tarafından göğe yükseltildiği anlatılmaktadır.

Kim itdi ibtida İdris 'urûcı

Müsahhar eyledi necm-i bürûcı (*Vâmık u Azrâ*, 105)

(Ve önce İdris göğe yükseldi, burçların yıldızını ele geçirdi.)

³⁴ Nimet Yıldırım, *Fars Mitoloji Sözlüğü*, (1. Baskı), Kabalcı Yayınevi İstanbul 2008, 471.

³⁵ Meryem: 19/56-57.

³⁶ Enbiyâ: 21/85-86.

³⁷ İbn Cerîr Et-Taberi, 184.

³⁸ Tekvin: 5/23-24.

³⁹ İbraniler: 11/5.

Şair, bu beyitte İdris Peygamber'in göğe yükseldiğini anlatmaktadır. Eski Ahit'te İdris Peygamber'in Tanrı tarafından göğe alındığı belirtilir ve bu olay sadece İsrâîliyyat metinlerinde yer almıştır.

Rûzigârın d'oldu İdris âşikâr

Virdi peygamberlik ana Kirdigâr (*İskendernâme*, 5165)

(İdris onun devrinde ortaya çıktı. Kirdigar ona peygamberlik verdi.)

Her ne san'at k'itdi ol öndin sona

Kamu İdris öğredür-idi ana (*İskendernâme*, 5168)

(Baştan sona kullandığı her ne sanat varsa hepsini ona İdris öğretirdi.)

İt n'idersen itme küfrân ni'mete

Tâ ki irişmeye noksân devlete (*İskendernâme*, 5176)

Çünkü azdurdı anı İblîs La'în

Göge çıhardılar İdrîsi yakîn (*İskendernâme*, 5177)

Uyuban İblîse ol Cimşîd-i şâh

Devletinüñ nâmesin itdi siyâh (*İskendernâme*, 5178)

(Ne yaparsan yap, nimete nankörlük etme ki saltanatın sona ermesin. Çünkü melun İblis onu azdırdı. İdris'i hemen göğe çıkardılar. O Cemşid Şah İblis'e uyup saltanatının namesini kara çaldı.)

Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde Cemşid'in hükümdarlığı bölümündeki bu beyitlerde İdris Peygamber'in Cemşid'in döneminde yaşadığını, onun ilk hocası olduğunu, İblis'in hilesine kandığını ve bu yüzden İdris Peygamber'in göğe çıkarıldığını anlatır. Beyitlerde anlatılanlar İsrâîliyyat rivayetlerinden alıntıdır.

İncelenen mesnevilerde, İdris Peygamber'in, Âdem Peygamber'den sonra ilk yazan kişi olması ve elbise biçip diken kişi olması İsrâîliyyat rivayetlerinden İslami rivayetlere geçmiştir. İdris Peygamber'in göğe yükselmesi Eski Ahit'te yer alan bir anlatıdır. Beyitlerde İsrâîliyyat'a ait kavramlar kullanıldığı görülmektedir.

1.1.3. Hz. Nûh

Hz. Nûh, Kur'ân-ı Kerim'in Ankebût ve Kamer Surelerinde kavminin azgınlığı ve onlara gelen tufan ile yer almaktadır. Nûh kavminin başına gelen tufan, Kamer Suresi'nde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Onlardan önce Nûh'un kavmi de yalanladı, hem de kulumuzun yalancı olduğunda ısrar ederek: O, delirdi, dediler. Ve (Nûh, davetten vazgeçmeye) zorlandı. Bunun üzerine, Rabbine: Ben yenik düştüm, bana yardım et! diyerek yalvardı. Biz de derhal nehir gibi devamlı akan bir su ile göğün kapılarını açtık. Yeryüzünde kaynaklar fışkırttık. (Her iki) su, takdir edilmiş bir işin olması için birleşmişti. Nûh'u da tahtalardan yapılmış, çivilerle çakılmış gemiye bindirdik.”⁴⁰

Nûh Peygamber kavmine doğru yolu göstermesi için gönderilir. Ancak onlar Allah'ın peygamberini ve dinini inkâr ederler ve sapkınlıklarından vazgeçmezler. Bu sapkınlıklarının sonucunda ise tufanla cezalandırılırlar. Kur'ân-ı Kerim'de anlatılan tufan olayı, Eski Ahit'in Tekvin kitabında anlatılanlarla benzerlik göstermektedir. Tekvin kitabının 6. babından 9. babına kadar tufan olayı geniş bir şekilde yer almaktadır. Tanrı, insanların yaptığı sapkınlıkları görür ve insan oğlunu cezalandırır. Tanrı, Nûh'a insanlığa ve yeryüzüne son vereceğini bildirir. Tanrı, Nûh'a gofer ağacından bir gemi yapmasını ve ailesiyle birlikte erkek ve dişi olacak şekilde yedişer çift hayvan almasını ve gemiye binmesini söyler. Tufanla birlikte yeryüzünde her şey yok olur ve gemi yüz elli gün sonra, yedinci ayın on yedinci günü Ararat dağına oturur, ifadeleri ile tufan olayı Eski Ahit'te anlatılmaktadır.

Yeni Ahit'in Matta kitabında ise Tanrı, İsâ ve Havarilerine kıyamet gününü tasvir etmek için Nûh tufanını anlatır. Bu bilgi Matta İncil'inde şöyle yer almaktadır: *“O zaman İnsanoğlunun belirtisi gökte görünecek. Yeryüzündeki bütün halklar ağlayıp dövünecek, İnsanoğlunun gökteki bulutlar üzerinde büyük güç ve görkemle geldiğini görecekler.”⁴¹*

Nûh Peygamberün gemisine ol

Virmiş İblîs'e kuyruğıyle yol (Harnâme, 64)⁴²

⁴⁰ Kamer: 54/9-13.

⁴¹ Matta: 24 / 30.

⁴² Bu çalışmada alınan şiirlerin beyit numaraları yanlarında verilmiştir ve şiirlerin transkripsiyon ve çevirileri şu kaynaktan alınmıştır: Şeyhi, Enis Batur (Haz.), *Harnâme*, Kapı Yayınları, İstanbul 2017.

(Tufan’da, Nuh Peygamber’in gemisine girmesi için kuyruğu ile İblis’e yol vermişti.)

Şair, beyitte hikâyenin baş kahramanı eşeğin çok çile çekmiş ve çökmüş olduğunu belirtir. Eşeğin bu kadar çile çekip çökmesinin nedeni olarak kuyruğu ile İblis’in Nûh Peygamber’in gemisine binmesine yol açmasını gösterir.

Şöyle tûfân kopdı Tûfân-ı Nûh

Feth-idi katında anuñ bel fûtûh (*İskendernâme*, 8505)

(Öyle bir fırtına koptu ki Nûh tufanı ona göre fetihler içinde bir fetihtti.)

Bu beyit Ahmedî’nin *İskendernâme*’sinde İskender’in askerleri ile karanlığa varış bölümünde yer alır. Şair, İskender’in askerleri ile doğu ve batının alevler içinde kaldığı, gökyüzünden denizlerin döküldüğü bir felaketi anlatır ve bu felaketin yanında Nûh tufanının daha büyük olduğunu bildirir.

Nûh-ı gamı olsa “Lâtezer”-hân

Fir’avnı ederdi gark-ı iman (*Hüsni ü Aşk*, 323)

(Gam Nuh’u, “Bırakma!” ayetini okuyan cinsten olsaydı, firavunu imana boğardı.)

Beyitte geçen “Lâtezer” (Bırakma!) kelimesi Nûh Suresi’nden alınmıştır. “Nûh: Rabbim! dedi, yeryüzünde kâfirlerden hiç kimseyi bırakma.” Bu beyit, Kur’ân-ı Kerim kaynaklıdır.

Ahmedî, *İskendernâme*’sinde Dahhak’tan bahsederek onun Nûh Peygamber soyundan geldiğini ifade eder. Dahhak *Avesta*’da adı geçen Fars mitolojisinde yer alan bir şahıstır. Araplar tarafından Biveresb yani “on at sahibi” ismiyle tanınır. *Şahnâme*’de on kötülüğü, kötü gelenek ve afeti ilk gerçekleştiren olarak anılır. İslami rivayetlerde Dahhak’ın Nûh Peygamber’in oğlu Yaser’in soyundan geldiği anlatılır.⁴³ Aşağıdaki beyitte bu rivayete telmih vardır.

Bîveresb-id’adı Dahhâkuñ ayân

Nisbeti Nûha irerdi bî-gümân (*İskendernâme*, 5210)

(Dahhak’ın adı şüphesiz Biveresb idi. Soyu kuşkusuz Nuh’a dayanırdı.)

⁴³ Yıldırım, 228.

İncelenen mesnevilerde Nûh peygamber genellikle tufan olayı ile anılmaktadır. Tufan olayı ise üç semavi dinde de yer alan bir olaydır. Dahhak'ın Nûh Peygamber'in soyundan gelmesi İslami rivayetlerle anlatılan bir durumdur.

1.1.4. Hz. Hûd

Kur'ân-ı Kerim'in Şuarâ Suresi'nde,⁴⁴ putlara tapan Ad kavmine, doğru yolu göstermesi için Hûd Peygamber'in Allah tarafından gönderildiğinden bahsedilmektedir. Eski Ahit'in Tekvin kitabının 10. babında⁴⁵ ise Hûd adıyla geçmemekte, onun Nûh Peygamber'in oğlu Sam'ın çocuklarından Eber olduğu söylenmektedir. Bu nedenle bazı rivayetlerde İbrânîlerin Eber soyundan geldiği ifade edilmektedir.

Müşrik ü Hûd ü nasâra geldiler

Ehl-i tevhîd ü müslümân oldılar (*İskendernâme*, 6316)

(Müşrik, Hud ve Hristiyan geldi. Tevhit ehli ve Müslüman oldular.)

İncelenen mesnevilerde Hûd Peygamber yalnızca Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde karşımıza çıkmaktadır. Şair, Hûd Peygamber kıssasının aksine ne İslami ne de İsrâîliyyat anlatılarında yer almayan bir bilgiyi, gönderildiği kavmin inananlardan olduğunu söylemektedir. İsrâîliyyat kaynaklarında kesin olarak ismi geçmemekle beraber İslami kaynaklarda ismi zikredilmekte ve peygamber olduğu kabul edilmektedir.

1.1.5. Hz. İbrâhim

Hz. İbrâhim, İslamiyet'te, Hristiyanlıkta ve Yahudilikte, peygamberlerin atası olarak kabul edilmektedir. Yahudiler ile Hristiyanlar soylarını İbrâhim Peygamber'e dayandırırılar.

İbrâhim Peygamber, Eski Ahit'in Tekvin kitabın da⁴⁶ yeğeni Lut ile yaptığı göç, eşleri ve oğulları İshak ve İsmail ile yer almaktadır. Yeni Ahit'in Matta⁴⁷ ve Luka⁴⁸ İncillerinde ise İsâ Peygamber'in Hz. İbrâhim soyundan geldiği ifade edilmektedir. Romalılar Mektubu'nda, Hz. İbrâhim'in Allah'a olan imanı ile salih sayılmasından ve

⁴⁴ Şuarâ: 26/123-139.

⁴⁵ Tekvin: 10/21.

⁴⁶ Tekvin: 15/ 2,3,4,5.

⁴⁷ Matta: 1/1-17.

⁴⁸ Luka: 3/23-38.

onun imanını taklit edenlerin de mübarek kılındığından bahsedilir, iman yönünden Hz. İbrâhim örnek gösterilmektedir.⁴⁹

Kur'ân-ı Kerim'de Enbiya ve Ankebût Surelerinde anlatılan ateşe atılma olayı Eski Ahit ve Yeni Ahit'te yer almamaktadır. Kur'an'da Ankebût Suresi'nde bu olay şöyle anlatılmaktadır: “*Kavminin (İbrâhim hakkındaki) cevabı, “Onu öldürün ya da yakın!” demekten ibaret oldu. Ama Allah onu ateşten kurtardı. İşte bunda inanan bir topluluk için ibretler vardır.*”⁵⁰

İncelenen mesnevilerde, şairler en çok Hz. İbrâhim'in ateşe atılma olayına yer vermektedirler. Mesnevilerde İslami kaynaklarda var olan bir anlatım kullanılmaktadır.

Hullete od itdi İbrâhîmi hâs

Oddur iden altını gışdan halâs (*İskendernâme*, 1344)

(Ateş İbrahim'i dostluğa has etti. Altını sahtesinden ayıran ateştir.)

Hurşide yer oldu subh-ı dil-keş

İbrâhim'e gül-şen oldu âteş (*Hüsn ü Aşk*, 1871)

(Güneşin yeri gönül çekici sabahtır. Ateş de İbrâhim'e gülistan olmuştur.)

Âb-ı to bûd k'âteş-i Nemrûd-râ nişând

Rûzî ki kerde bûd der âteş Halîl câ (*Leylâ vü Mecnûn*, 252)⁵¹

(Halil (Hz. İbrâhim) ateşe atıldığı zaman, senin suyun Nemrut'un ateşini söndürdü.)

Eski Ahit ve Yeni Ahit'te yer almayan Hz. İbrâhim'in putları kırma olayı Kur'ân-ı Kerim'in Enbiya Suresi'nde “*İbrâhim putları paramparça etti, belki ona başvururlar diye büyük putu bıraktı.*”⁵² diye anlatılmaktadır. Bu olay incelenen mesnevilerde sadece bir yerde geçmektedir.

Şer'iyle edince tiğzenlik

İbrâhim'e düştü bütşikenlik (*Hüsn ü Aşk*, 31)

(Şer'iyle silahlanınca, putları kırmak İbrâhim'e düştü)

⁴⁹ Enver Polatoğlu, *Kur'an'da ve Tevrat'ta Hz. İbrâhim'in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, 30.

⁵⁰ Ankebût: 69/24.

⁵¹ Bu çalışmada alınan şiirlerin beyit numaraları yanlarında verilmiştir ve şiirlerin transkripsiyon ve çevirileri şu kaynaktan alınmıştır: Fuzûlî, Hüseyin Ayan (Haz.), *Leylâ vü Mecnûn*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

⁵² Enbiya: 112/58.

Hız. İbrâhim, incelenen mesnevilerde en çok Halîl ismi ile anılmaktadır. İbrâhim Peygamber genellikle İslami kaynaklarda yer alan ateşe atılma olayı ve putları kırma olayı ile ele alınmaktadır.

1.1.6. Hız. Lût

Kitab-ı Mukaddes'e göre; Lût Peygamber'in dedesi Terah'tır (Azer). Hız. İbrâhim'in dedesi ise Lût Peygamber'in amcasıdır. Kur'an-ı Kerim'de Lût Peygamber'in kimliği hakkında ayrıntılı bilgi verilmemekle birlikte, İslami kaynaklarda küçük yaştayken babasını kaybeden Lût Peygamber'in amcası İbrâhim Peygamber himayesinde büyüdüğü belirtilmektedir. Eski Ahit'te Lût'un Peygamber olduğuna dair bilgi yer almamaktadır. Ancak Kur'an-ı Kerim'e göre; Hız. Lût, Hız. İbrahim'in akrabalarından ve O'nun şeriatı üzere gönderilmiş bir peygamber olduğu ifade edilmektedir⁵³.

Tekvin'in 19. babında,⁵⁴ Lût Peygamber'e gönderilen elçilerden bahsedilmektedir. Sodom'da iki melek, Lût Peygamber'e misafir olur. Bu misafirlerin haberini alan Sodom halkı, Lût Peygamber'in evinin etrafını sararak misafirlerini isterler. Lût Peygamber misafirlerini vermemek için kızlarını teklif eder ancak Sodom halkı bunu reddeder. Bunun üzerine melekler, Lût Peygamber'e kendine ait olanlarla birlikte dağa gitmesini söylerler. Rab, Sodom ve Gomora'nın üzerine gökten ateşli kükürt yağdırır. Kaçarken arkasına bakan Lût'un karısı, orada tuz direğine dönüşür. Bu olay, Kur'an-ı Kerim'in Hûd Suresi'nde⁵⁵ benzer şekilde anlatılmaktadır. Ancak, Tekvin'in aksine Lût Peygamber'in karısını kaçarken yanına almadığı ve geride bıraktığı anlatılmaktadır. Lût Peygamber'e gönderilen elçilerden Yeni Ahit'te ise Luka 17'de⁵⁶ Kur'an ve Eski Ahitle benzer şekilde anlatılmaktadır.

İncelenen mesnevilerde Lût Peygamber, yalnızca Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde karşımıza çıkmaktadır. Beyitte, Lût Peygamber'in karısı tarafından terk edildiği söylenmektedir. Bu hem İslami kaynaklarda hem de İsrâîliyyat kaynaklarında yer almaktadır.

⁵³ Kemal Polat, "Lût Kıssasına Kitab-I Mukaddes ve Kur'an Perspektifinden Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 2005, 147-165.

⁵⁴ Tekvin: 19/1-29.

⁵⁵ Hûd: 11/77- 83.

⁵⁶ Luka: 17/22-37.

‘Avrat-idi Nûhdan i'râz iden

‘Avrat-idi Lûtı terk idüp giden (*İskendernâme*, 729)

(Kadındı Nuh’tan yüz çeviren. Kadındı Lut’u terk edip giden.)

1.1.7. Hz. İsmail

Eski Ahit ve Kur’ân-ı Kerim’de anlatılan Hz. İsmail kıssası arasında belirgin benzerlikler bulunmaktadır. Hz. İsmail, Eski Ahit’in Tekvin kitabının 16. ve 17. babında⁵⁷ Hz. İbrahim hikayesi içerisinde anlatılmaktadır. İbrahim Peygamber’in eşi Sare’den bir çocuğu olmayınca eşi Sare İbrahim Peygamber’e cariyesi Hacer’i verir ve seksen altı yaşında ilk çocuğu İsmail’e sahip olur. İbrahim Peygamber, oğlu İsmail’in mirasçısı olacağını düşünür, ancak daha sonra eşi Sare’den bir erkek çocuğu ile müjdelendir. Hz. İbrahim, İsmail’in Tanrı katında itibar kaybedeceğinden endişe ederek Tanrı’dan İsmail’i mirasçısı olarak kabul etmesini ister. Tanrı Hz. İbrahim’i, İsmail’i mübarek kıldığını, onun soyunu verimli kılıp on iki beyin babası yapacağı ile müjdeler.

Tekvin 21. babda⁵⁸ İbrahim Peygamber, Sare’nin isteği ve Tanrı’nın emri üzerine, biraz yiyecek ve bir tulum su ile Hacer’i ve oğlu İsmail’i Beer-Şeva Çölü’ne gönderir. Çölde tulumdaki su bitince, Hacer oğlunun ölümünü görmemek için uzaklaşır ve hıçkırarak ağlamaya başlar. Tanrı, Hacer’in durumunu görüp Hacer’e seslenir ve ona kalkıp oğlunun elini tutmasını söyler ve İsmail’i büyük bir ulusla müjdeler. Hacer kalkar ve yerden su çıktığını görür, hemen tuluma su doldurur ve oğlu İsmail’e içirir. Tekvin’de anlatılan bu kıssa Kur’ân-ı Kerim’de yer almamaktadır. *Târîhu’t-Taberî’de* anlatılana göre; Hacer, İsmail susayınca su bulmak için Safa ve Merve arasında koşup durur, önce Safa’da durup oğlu için dua eder, sonra Merve’ye gidip orada dua eder. Sonra yabani hayvanların sesinin İsmail’in yanından geldiğini duyup yanına koşar. İsmail’in ayağının altından su fışkırdığını görür, şeklinde ifade edilmektedir.⁵⁹

İsmâîl-i mihri dutdı mükrem

Öpdi ayağını çâh-ı Zemzem (*Hüsn ü Aşk*, 1870)

(Zemzem kuyusu İsmâîl’e ikramda bulunup ayağını öptü.)

⁵⁷ Tekvin: 16/1-16; 17/1-7.

⁵⁸ Tekvin: 21/17-18-19.

⁵⁹ İbn Cerir Et-Taberî, 265.

İncelenen mesnevilerde İsmail Peygamber sadece Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* mesnevisinde karşımıza çıkmaktadır. Beyitte geçen zemzem kuyusu, *Târîhu 't-Taberî'*den aktarılan rivayetlerle örtüşmektedir. İsrâiliyyat kaynaklarında yer alan bu hikâye, İslami kaynaklarda da bulunmaktadır.

1.1.8. Hz. Ya'kûb

Hz. Ya'kûb Kur'ân-ı Kerîm'e göre peygamberdir. Yahudi inancına göre İsrâîl'in ataları diye adlandırılan üç kişiden biri olduğu ifade edilmektedir. Hz. Ya'kûb hikayesi, Eski Ahit'in Tekvin kitabında 29'dan 35. bölüme kadar anlatılmaktadır. Bu bölümlerde, Hz. Ya'kûb'un eşleri Rahel ve Lea'dan, çocuklarının oluşundan ve kardeşi Esev ile karşılaşp Beytel'e gitmesi anlatılmaktadır. Bu bilgiler, İslami kaynaklara İsrâiliyyat rivayetlerinden aktarılmaktadır.

İncelenen mesnevilerde Ya'kûb Peygamber'in en çok Yûsuf Peygamber ile olan ayrılığı, hüzn yılları ve gözlerinin kör oluşu ile yer almaktadır. Bu kıssalar, Eski Ahit'in aksine Kur'ân-ı Kerim'de Yûsuf Suresi'nde daha ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Yûsuf bir rüya görür ve babasına anlatır. Babası Ya'kûb Peygamber oğlu Yûsuf'a bunu kimseye anlatmamasını söyler. Ancak kardeşleri bu rüyayı duyarlar ve Yûsuf'un üstün olmasını istemezler. Şeytana uyup kardeşlerini öldürmek isterler. Babaları Ya'kûb Peygamber'den Yûsuf'u kıra götürmek için izin isterler. Yûsuf'u kıra götürdüklerinde ise onu bir kuyuya atar ve Yûsuf'un kanlı gömleğini babalarına getiriler. Böylece Ya'kûb Peygamber'in hüzn yılları başlamış olur. Buraya kadar anlatılanlar, Eski Ahit ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Kur'ân-ı Kerim'in Yusuf Suresi 94. ayette geçen “*Şu benim gömleğimi götürün de onu babamın yüzüne koyun, gözleri görecektir duruma gelir. Bütün ailenizi de bana getirin*” ayetinde anlatılanlar Kur'an'a özgüdür. Mesnevilerde anlatılan Ya'kûb Peygamber'in oğlundan ayrı kalması, hüznü ve gözlerinin görmeyişi beyitlerin İslami kaynaklı olduğunu göstermektedir.

Ol bî gama hûn-ı çeşm-i Ya'kûb

Gül-güne-i nev-arûs-ı matlûb (*Hüsn ü Aşk*, 498)

(Yakub'un gözünün kanı, o gamsız için arzu edilen yeni gelinin allığıdır.)

Yüz tuttu velî Azîz-i matlûb

Amma ki ağardı çeşm-i Ya'kûb (*Hüsn ü Aşk*, 1874)

(Her ne kadar Aziz, arzuyu yerine getirmek istediye de Ya‘Küb’un gözü kör olmuştı.)

Binüm içümdeki Ya‘küb âhı-çun

Yâr enegindeki Yûsuf çâhı-çun (*İskendernâme*, 1895)

(Benim içimdeki Ya‘küb ahı için, yârin çenesindeki Yusuf kuyusu için.)

1.1.9. Hz. Yûsuf

Hz. Yûsuf kıssası hem Eski Ahit hem de Kur’ân-ı Kerim’de ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır ve iki anlatım arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Kur’ân-ı Kerim’de Yûsuf kıssası “ahsenü’l-kasas” (kıssaların en güzeli) olarak nitelendirilmekte ve Yûsuf Suresi’nde bir bütünlük içinde sunulmaktadır.

Yûsuf kıssası Eski Ahit’in Tekvin kitabında yer almaktadır. Kur’ân-ı Kerim’deki anlatımla aralarındaki temel farklardan biri, Kur’an’da Ya‘küb Peygamber’in oğlu Yûsuf’a gördüğü rüyayı kimseye anlatmamasını söylemesidir. Oysa Tekvin’de Yûsuf’un gördüğü rüyayı hem kardeşlerine hem de babasına anlattığı nakledilmektedir. Tekvin 37. babda “*Babası, ‘Git kardeşlerine ve sürüye bak’ dedi, ‘Her şey yolunda mı, değil mi, bana haber getir.’ Böylece onu Hevron Vadisi’nden gönderdi. Yusuf Şekem’e vardı.*⁶⁰” şeklinde anlatılır. Burada, Ya‘küb Peygamber, oğlu Yûsuf’u kardeşlerinin yanına kendisi gönderir. Ancak Kur’an’da kardeşleri, Yûsuf’u yanlarında kıra götürmek için babalarından izin istedikleri ifade edilmektedir. Tekvin 37’nin devamında, Yûsuf onları Şekem’de bulamayınca Dotan’a gider ve kardeşleri onun geldiğini görünce onu öldürmeyi planlarlar. Ancak kardeşi Ruben engel olur ve sadece kuyuya atmaya ikna eder. Daha sonra yemek için oturdukları sırada İsmailîlerin kervanını görürler. Yahuda, kardeşleri Yûsuf’u öldürmek yerine İsmailîlerin kervanına satmayı önerir. Bunun üzerine kardeşleri Yusuf’u yirmi gümüş karşılığında İsmailîlere satarlar ve babalarına Yûsuf’un kana buladıkları gömleğini götürürler.⁶¹

Tekvin 39’da ifade edilenlere göre İsmailîler Yûsuf’u Mısır’a götürüp orada Potifar’a köle olarak satarlar. Rab, Yûsuf sayesinde Potifar’ın evini kutsar ve bereketli kılar. Potifar, Yûsuf’tan hoşnut olur ve ona evinin ve sahip olduğu her şeyin sorumluluğunu

⁶⁰ Tekvin: 37/14.

⁶¹ Tekvin: 37/1-34.

verir. Ancak Potifar'ın karısı Yûsuf'a göz koyar ve onunla birlikte olmak ister. Yûsuf her defasında onu reddeder. Kadın, Yûsuf kaçarken elbisesini tutup yırtar ve eşine yırtılan parçayı gösterip Yûsuf'un ona saldırdığını iddia eder, böylece Yûsuf'u zindana attırır.⁶²

Yûsuf'un zindanda geçirdiği yıllar Tekvin 40'ta anlatılmaktadır. Zindanda iken Firavun'un baş sakisi ve saray fırıncısı da Firavun'a ihanetten dolayı hapse atılır. Fırıncı ve baş saki bir gün bir rüya görürler ve rüyalarını Yûsuf'a anlatırlar. Yûsuf, fırıncının rüyasını “*üç gün içinde zindandan çıkacak ve asılacak, kuşlar etini yiyecek.*”⁶³ şeklinde, baş sakinin rüyasını ise “*üç gün içinde zindandan çıkacak ve Firavun'un yanında işine geri dönecek.*”⁶⁴ şeklinde yorumlar. Üç gün sonra Yûsuf'un yaptığı yorum gerçekleşir. Fırıncı asılır ve baş saki işine geri döner. Ancak baş saki, Yûsuf'un kendisinden Firavun'a bahsetme isteğini unuttur.⁶⁵ İki yıl sonra Firavun, ırmaktan çıkan yedi semiz ve güzel ineğin yedi cılız inek tarafından yendiği bir rüya görür. Ardından bir saptta yedi dolgun başağın çıktığını, sonra cılız doğu rüzgârında savrulmuş yedi başağın çıktığını ve diğerlerini yuttuğunu görür. Firavun, büyücüleri, kahinleri ve rüya yorumcularını saraya çağırıp rüyalarının yorumunu ister, ancak kimse rüyaları yorumlayamaz. Baş saki zindanda olanları hatırlayarak Firavun'a Yûsuf'tan bahseder. Firavun, Yûsuf'u çağırır ve rüyasını anlatır. Yûsuf, Tanrı'nın ona öğrettiği ilimle rüyayı yorumlar; Mısır'da yedi yıl bolluk ve ardından yedi yıl kıtlık olacağını söyler. Bu yorum, Yûsuf'un zindandan çıkıp Mısır'a yönetici olmasını sağlar.⁶⁶

Kur'ân-ı Kerim'de, Yûsuf Peygamber'i Mısır'da satın alanın ismi Aziz olarak geçer. Eski Ahit'te ise bu isim Potifar olarak verilmektedir. Kur'an'da Yûsuf Peygamber'in gömleğinin arkadan yırtıldığı ve bu şekilde yırtılmasının Yûsuf Peygamber'in masumiyetini kanıtladığı belirtilmektedir.

Kul oldu evvelinde hûb-ı Ken'an

Gör ahir Mısır'a ultan itdi Sübhan (*Vâmık u Azrâ*, 3922)

(Başlangıçta Yûsuf'ta köle oldu ama gör ki Allah sonunda Mısır'a sultan etti.)

⁶² Tekvin: 39/1-23.

⁶³ Tekvin: 40/ 13.

⁶⁴ Tekvin: 40/18.

⁶⁵ Tekvin: 40/9-17.

⁶⁶ Tekvin: 41/1-43.

Ey kendini bende add-eden şâh

Yûsuf' dur olan fûtâde-i çâh (*Hüsn ü Aşk*, 943)

(Ey kendini köle yerine koyan sultan! Kuyuya düşen Yûsuf'tur.)

Düştüğüne eyleme teessüf

Mî'râcını çehde buldu Yûsuf (*Hüsn ü Aşk*, 1266)

(Düştüğüne üzülme, Yûsuf da yükselişini kuyuda bulmuştur.)

Açıldı kilid-i çâh u zindân

Mısra yine Yûsuf oldu sultân (*Hüsn ü Aşk*, 1865)

(Zindan ve kuyunun kilidi açılmış, Yûsuf yine Mısır'a sultan olmuştur.)

Mesnevilerde Yûsuf Peygamber'in kuyuya atılışı, köle oluşu, zindana atılışı ve Mısır'a sultan oluşu anlatılmaktadır. Şairler, beyitlerde Yûsuf Peygamber'in kölelikten sultanlığa yükselişini insanlara sabır ve umutlarını kaybetmeden beklemeleri gerektiğini vurgulamak için kullanır. Yûsuf Peygamber'in kuyudan çıkıp köle olması, zindana atılışı ve oradan çıkıp Mısır'a sultan oluşu hem İslamiyet'in hem de İsrâîliyyat kaynaklarında yer almaktadır.

Bir halîfe kopdı ol sâhib-kemâl

Hâtem-i ihsân velî Yûsuf-cemâl (*İskendernâme*, 7000)

(Bir halife çıktı, o kemal sahibi. Hatem gibi cömert ve Yusuf yüzlüydü.)

Bir rütbe ki hüsn-i bîbahâsı

Yûsuf dahi abd-i müşterası (*Hüsn ü Aşk*, 33)

(Onun kıymet biçilmez güzelliği öyle bir derecededir ki Yûsuf ona satılık bir köle olur.)

Ger Yûsuf olsaydı haml-i Meryem

Olurdu cemâl-ı Aşk'a tev'em (*Hüsn ü Aşk*, 413)

(Eğer Meryem Yûsuf'a hamile olsaydı o çocuk Aşk'ın güzelliğine benzemiş olurdu.)

Bâzâr-ı mahabbetinde Yûsuf

Âlûde behûn-ı sad teessüf (*Hüsn ü Aşk*, 527)

(Onun muhabbet pazarında Yûsuf yüz defa esef ederek kana bulanırdı.)

Divan edebiyatında işlenen Yûsuf'un dillere destan güzelliği incelenen mesnevilerde bu beyitlerde karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in Yusuf Suresi 31. ayette "*Kadınlar Yûsuf'u görünce şaşırp ellerini kestiler ve 'Allah'ı tenzih ederiz ama bu insan değil ancak çok güzel bir melektir.' dediler.*" şeklinde ifade edilmektedir. Ancak bu güzellik tasviri Eski Ahit'te yer almamaktadır.

1.1.10. Hz. Eyüp

Hz. Eyüp ismi Kitâb-ı Mukaddes'te İyyôb (İyyôv) şeklinde geçmektedir. Bu kelimenin menşei ve anlamı "Düşman olmak, düşmanca davranmak" mânasındaki âyav fiilinden geldiği ileri sürüldüğü gibi "sabırla hastalığa katlanmak" veya "ey ilâhî baba, neredesin" anlamlarına geldiği de nakledilmektedir.⁶⁷

Eyüp kıssası Eski Ahit'te Eyüp Kitabı içinde nakledilmektedir. Eski Ahit'e göre; Eyüp Peygamber Ûs ülkesinde yaşayan, Allah'tan korkan, kötülükten çekinen, yedi oğlu, üç kızı olan varlıklı bir adam olarak tanıtılmaktadır. Eyüp kitabının 1. babında Şeytan, Rabb'a gidip Eyüp'ün peygamberliğinin sınanması gerektiğini söyler. Rab bir gece Eyüp Peygamber'in hem malını hem de evlatlarını alır. Bunun üzerine Şeytan, Eyüp Peygamber'in isyan etmesini bekler. Ancak Eyüp Peygamber isyan etmek yerine "*Rab verdi, Rab aldı; Rabbin ismi mübarek olsun.*"⁶⁸ diye Tanrı'ya şükreder. Eyüp kitabı 2'de Şeytan, tekrar Rabb'e gelir ve insanın canıyla sınanmadıkça asileşmeyeceğini iddia eder. Rab, Eyüp Peygamber'in vücudunda baştan aşağıya çıbanlar çıkartır, ancak Eyüp Peygamber karısının ona isyan etmesini ve sövmesini söylemesine rağmen isyan etmez.

Eyüp 42. babda Rabb'in Eyüp ile konuştuğu ve ona tövbe edip dua etmesini söylediği anlatılır. Bunun üzerine Eyüp Peygamber tövbe eder ve Rab da ona çocuklarını, sağlığını ve mallarını tekrar verir ve yüz kırk yıl daha yaşar. Eyüp Peygamber kıssası Kur'ân-ı Kerim'in Enbiya ve Sad Surelerinde yer almaktadır. Şeytan Eyüp Peygamber'e sıkıntı ve acı çektirir. Eyüp Peygamber Allah'a sığınır. Sad Suresi'nde "*Ayağını yere vur (dedik), işte yıkanılacak ve içilecek serin bir su!*" *Tarafımızdan bir rahmet ve akıl iz'an*

⁶⁷ Ömer Faruk Harman, "İyyûb", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 16-17.

⁶⁸ Eyüp: 1/21.

*sahipleri için de anılacak bir örnek olmak üzere ona aile efradını, ayrıca bunlarla birlikte bir mislini daha bağışladık.*⁶⁹” şeklinde anlatılmaktadır.

İncelenen mesnevilerde, Eyüp Peygamber'in sabrı ve imtihanı, yalnızca Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde yer almaktadır. Eyüp Peygamber'in sabrı ve bekleyişi, İslami kaynaklardan rivayet edilmektedir. Eyüp Kitabı'nda anlatılanlara göre tövbe etmeden önce Eyüp Peygamber Rabb'e isyan etmeye kalkışıp sonra tevekküle yönelmektedir.

Sabr içinde diyedün Eyyübda

Hüzünde hod sanadun Ya'küb'ida (*İskendernâme*, 6525)

(Sabır içinde Eyüp'tü derdin. Hüzünde sanki Ya'küb sanırdın.)

İncelenen mesnevilerde, yalnızca Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* kitabında Eyüp Peygamber'in vücudunu böceklerin sardığı ifade edilerek hastalığından bahsedilmektedir. Eyüp Peygamber'in hastalığı Kur'an'da yer almakla birlikte, Eski Ahit'te daha ayrıntılı bir şekilde ifade edilmektedir. İslami rivayetlerde hastalığının ayrıntıları verilse de bu rivayetlerin İsrâîliyyat kaynaklı olduğu bilinmektedir.

Bir dildeki yaktı şem'-i matlup

Pervanedir anda kirm-i Eyyûp (*Hüsn ü Aşk*, 526)

(Bir gönülde istediği mumu yaksa Eyüp'ün böcekleri ona pervane olurdu.)

1.1.11. Hz. Mûsâ

Yahudilikte peygamberler içerisinde en yüksek makamda Hz. Mûsâ yer almaktadır. Bu, onun Tanrı ile olan iletişiminin en yüksek düzeyde olmasından ve iletişime geçmek için hiçbir vasıtaya gerek duymamasından kaynaklanmaktadır.⁷⁰

Eski Ahit'in Çıkış kitabında anlatıldığına göre Mûsâ Peygamber, Mısır'dan ve Levi soyundan gelmektedir. Bir gün Mısır'da Yûsuf'u bilmeyen bir kral, İsrailoğullarından doğan bütün erkek çocukların öldürülmesi emrini verir. Mûsâ'nın babası, oğlunu öldürülme tehlikesinden korumak için bir sepette ırmağa bırakır. Firavun'un kızı, Mûsâ'yı ırmakta bulur ve onu gerçek annesine sütannelik yapmak üzere teslim eder. Mûsâ, bir gün

⁶⁹ Sad Suresi: 68/42-43.

⁷⁰ Hasanoglu, 682.

bir Mısırlının bir İbraniye vurduğunu görür ve İbraniyi kurtarmak için Mısırlıyı öldürür; ardından Medyen'e kaçar.

Çıkış kitabının 3. babında, Mûsâ Peygamber Horeb dağında bir çalı ortasında Rabb'in meleğini görür. Melek aracılığı ile Rab'le konuşur ve kavminin Mısır'da tehlikede olduğunu öğrenir, bu nedenle Mısır'a geri döner. Orada kardeşi Harun ile Firavun'a gidip kavmini serbest bırakmasını ister. Ancak Firavun taleplerine karşı çıkar ve İsrailoğullarına yaptığı baskıları artırır. Mûsâ Peygamber, Rabb'den yardım ister. Daha sonra Harun ile Firavuna tekrar gider ve orada Harun'un elindeki asa yılanı dönüşür ve sihirbazların değneklerini yutar. Firavun onlara inanmak yerine düşmanlık beslemeye devam eder.⁷¹ Çıkış 8'de Firavun'un onlara inanmaması üzerine Mısır'da on musibet gerçekleşir. Bu musibetler arasında ülkenin her yerini kurbağaların sarması, ülkeyi toz kaplaması, insanlarda ve hayvanlarda tatarcık hastalığının görünmesi ve yeni doğanların ölümü gibi olaylar yer alır. Yaşanan her musibetten sonra Firavun, Mûsâ'ya kavmini salacağını söyler ve bunu gerçekleştirmez. Ancak yeni doğanların ölmesi musibetinden sonra Firavun İsrailoğullarını bırakır.

Çıkış kitabı 15. ve 20. babında Mûsâ Peygamber, Mısır'dan Yûsuf Peygamber'in kemiklerini de alarak kavmiyle Sukkot ve Etam çölüne gider. Mûsâ Peygamber, Firavun'un arkalarından cenk arabalarıyla geldiğini görüp elini Kızıldeniz üzerine uzatır ve Kızıldeniz'i ikiye böler. İsrailoğulları ile denizi geçer, ancak Firavun ve ordusu sular altında kalıp boğulur. İsrailoğulları ve Mûsâ Peygamber Mısır'dan çıkışlarının üçüncü ayında Sina çölüne gelir ve oraya yerleşirler. Sina Dağı'nda Mûsâ Peygamber'e Rabbi tarafından on emir verilir.

Yeni Ahit'te Hz. Mûsâ'nın kıssası Resullerin İşleri⁷² kitabında anlatılmaktadır. Eski Ahit'te anlatılana benzerlik gösterir. Ancak Eski Ahit'te anlatılan Mûsâ'nın İsrailoğulları'nı Firavun'dan istemesi ve on musibetin Mısır diyarını vurması Yeni Ahit'te yer almamaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de, Mûsâ Peygamber kıssası otuz dört surede, yüz otuz altı yerde geçmektedir. Eski Ahit ve Yeni Ahit'te anlatılanlarla benzerlik taşır. Mûsâ Peygamber'in Mısır'da doğuşu, Firavun'un sarayında büyümesi, Medyen'e gitmesi, Mısır'a

⁷¹ Çıkış: 3/7-22.

⁷² Resullerin İşleri: 7/18-45.

İsrailoğullarını kurtarmak için dönmesi ve Firavun ile mücadelesi Kur'an'da da yer alır. Ancak, Kur'an-ı Kerim'de Sina dağına iki kez gittiği anlatılır. İlk ziyaretinde peygamberlik verildiği, ikinci ziyaretinin ise Mısır'dan çıkıp Sina çölüne gittiği zaman olduğu belirtilir.

Aşağıdaki beyitlerde Mûsâ Peygamber'in Tûr Dağı'nda yaşadığı olaya yer verilmektedir. Beyitlerde Tûr Dağı'ndan indikten sonra Mûsâ Peygamber'in yüzüne nur inmesi Güneş'in parlaklığına teşbih edilmektedir. Ayrıca, beyitlerde Tûr'dan indiği zaman hakimane sözler söylemeye başlamasına atıf yapılmaktadır.

Mihreyledi öyle bir tecelli

Zannoldu ki Tûra çıktı Mûsî (*Hüsn ü Aşk*, 1863)

(Güneş öyle göründü ki Mûsâ Tûr Dağı'na çıkmış zannedilirdi.)

Ben durdum âlem oldu hâmûş

Tûr etti Kelîmini ferâmûş (*Hüsn ü Aşk*, 1913)

(Ben durdum, dünya sustu ve Tûr Dağı Mûsâ'yı unuttu.)

Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde, hem Eski Ahit'te hem de Kur'an'da bahsedilen Mûsâ Peygamber'in "yed-i beyzâ" (beyaz el) mucizesi yer almaktadır. Mûsâ Peygamber elini cübbesinin içine sokar ve çıkardığında elinin bembeyaz olduğunu görür. Eski Ahit'in çıkış kitabında yer alan mucize Kur'an-ı Kerim'de Neml Suresi'nde şöyle yer almaktadır: "Şimdi elini koynuna sok da kusursuz bembeyaz olarak çıksın."⁷³

Sözde idem bir yed-i beyzâ ayân

Kim vire Mûsâ asâsından nişân (*İskendernâme*, 12)

(Sözümle tıpkı Mûsa'nın asâsından bir nişân gösteren yed-i beyzâ çıkarayım.)

Ol ki ana Sâmirî hem-dem ola

Buzagudur Mûsiden ne zevk ala (*İskendernâme*, 456)

(Sâmirî'yle dost olan buzağı Mûsa'dan ne zevk alır.)

Ahmedî *İskendernâme*'sinde Kur'an ve Eski Ahit'te anlatılan bir olaya atıfta bulunmaktadır. Tâhâ Suresi'nde Hz. Mûsâ'nın kırk geceliğine Sina Dağı'na çıktığı zaman İsrâiloğulları Sâmirî'nin yaptığı altın buzağıya tapmaya başlarlar. Allah'ın bunu Mûsâ Peygamber'e bildirmesi üzerine Mûsâ Peygamber dağdan iner ve kavmine neden bunu

⁷³ Neml: 27/12.

yaptınız diye sorar.⁷⁴ Eski Ahit'te buzağıyı yapanın Sâmîrî değil Harun olduğu ifade edilmektedir.

Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinden alınan şu beyitlerde Hz. Mûsâ büyücü ve Hızır ile anılmaktadır. Kur'an'a ve Eski Ahit'e göre Mûsâ Peygamber'e verilen sihir değil mucizedir. İki semavi kitapta da büyücüler ile olan hikayesi yer almaktadır. Hızır ile Mûsâ kıssası ise İslam kaynaklı bir anlatımdır.

Ben şâir-i Mûsî-i kelâmam

Sâhirlere mu'ciz-i temâmam (*Leylâ vü Mecnûn*, 327)

(Ben kelâm Mûsâsının şâiriyim; büyücülere tam mucizeyim.)

Yâ Rab kemâl-i bâr-geh-i Kibriyâ hakı

Ya'nî fûrûğ-ı nûr-ı ruh-ı Mustafâ hakı (*Leylâ vü Mecnûn*, 2486)

(Aşk denizine vücudumun gemisini batır; Hızır'ın fermanına uyan Mûsa'nın hakkı içün!)

Yûsuf Nâbî'in *Hayriyye* adlı mesnevisinde Hz. Mûsâ Firavun ile zikredilmiştir. Eski Mısır krallarına verilen isim olan Firavun hem Eski Ahit'te hem de Kur'an'da geçmektedir.

Çarh ni'met mi virür gavgâsız

Hîç Fir'avn ola mı Mûsâ'sız (*Hayriyye*, 784)

(Hiç felek kavgasız nimet mi verir? Hiç Mûsa'sız Firavun olur mu?)

İncelenen mesnevilerde, şairler Mûsâ Peygamber'in Tûr Dağı'nda yaşadığı olayları, “yed-i beyzâ” beyaz el mucizesini ve Firavun ve büyücülerle olan mücadelesini ele almaktadırlar. Bu kıssalar hem İsrâîliyyat kaynaklarında hem de İslami kaynaklarda geçmektedir. Eski Ahit'te buzağıyı yapanın Sâmîrî değil Harun olduğu nakledilmektedir. Bu nedenle, Ahmedî'nin *İskendernâme* mesnevisinde yer alan Sâmîrî anlatımı Kur'an kaynaklıdır. Ayrıca, İslam kaynaklı olan Hızır ile Mûsâ kıssası da taradığımız mesnevilerde geçmektedir.

⁷⁴ Tâhâ: 135/83-86.

1.1.12. Hz. Dâvûd

Tevrat'ta adı İşay ve Ovet olarak geçen Hz. Dâvûd, İsrailoğullarına gönderilen ve kendine Zebur indirilen bir peygamberdir. Eski Ahit'in Rut Kitabı 4. babında “*Ovet adını verdiler. Ovet, İşay'ın babası; İşay ise Davut'un babasıdır.*”⁷⁵ ifadeleriyle Dâvûd Peygamber'in şeceresi verilmiştir. Eski Ahit'in I. Samuel kitabı 16. babında Dâvûd Peygamber'den yakışıklı, güzel sesli, iyi çenk çalan, cesur, kızıl, güzel gözlü ve güzel bakışlı biri olarak bahsedilmektedir. I. Samuel kitabında Dâvûd'un yiğitliği anlatılır, babasının sürüsünü otlatırken bir aslan yahut ayı gelip kuzuyu kaçırmış ve Dâvûd aslanı da ayıyı da yener. İsrail ordusuna karşı çıkan Filistli Golyat diye bir savaşçıyı da yener ve başını alıp Kral Saul'a götürür. II. Samuel 5'te Dâvûd'un krallığı anlatılmaktadır. Hevron'da otuz yaşında kral olur ve kırk yıl daha yaşar. Süleyman da dâhil olmak üzere erkek ve kız çocukları olur.

Kur'ân-ı Kerim'in Enam Suresi 84. ayette Hz. Dâvûd'un soyundan bahsedilir. Ayete göre, Hz. Dâvûd Nuh Peygamber soyundan gelmektedir. Bakara Suresi 251. ayette Hz. Dâvûd'un Câlût'u öldürdüğünden ve ona peygamberlik verildiğinden bahsedilmektedir. Zebur'un indirilmesi ise Nisa Suresi'nde⁷⁶ yer almaktadır.

İncelenen mesnevilerde Hz. Dâvûd Peygamber'in demiri yumuşatıp adeta muma çevirmesi ile yer almaktadır. Eski Ahit kitaplarında ağır demirden zırhlar giyecek kadar güçlü olduğu yer almaktadır. Ancak Kur'ân-ı Kerim'in Enbiyâ Suresi'nde demiri işleyip zırh yapması açıkça belirtilmektedir.

Elinde Dâvûd'un mûm idi âhen

Cihân mûmın Muhammed itdi rûşen (*Vâmık u Azrâ*, 111)

(Dâvûd'un elinde demir muma dönüşürdü, Muhammed, dünya mumunu yaptı.)

Ne örs ü ne çekiç görmişdi ne od

Düzetmişdi anı mu'cizle Dâvûd (*Vâmık u Azrâ*, 3228)

(Ne örs ne çekiç ne ateş görmüştü. Dâvûd onu (demiri yoğurma) mucizesiyle yapmıştı.)

⁷⁵ Rut: 4/22.

⁷⁶ Nisâ: 4/163.

İncelenen mesnevilerde Dâvûd Peygamber sesinin güzelliği ile işlenmiştir. *Târihu't-Taberî'de* Allah Dâvûd Peygamber'e öyle bir ses vermiştir ki ne ondan önce ne de ondan sonra kimsenin böyle bir ses işitmediği anlatılmaktadır. Ayrıca Dâvûd Peygamber Zebur'u güzel sesiyle okuyunca ne kadar kuş varsa etrafına toplanır ve sesi dağlarda yankılanır şeklinde rivayetler aktarılmaktadır.⁷⁷ Kur'ân-ı Kerim'de ve Eski Ahit'te Dâvûd Peygamber'in sesinin güzelliği açıkça geçmemektedir. Ancak bu anlatım, İslam kaynaklarına İsrâîliyyat etkisiyle aktarılmıştır.

Çengümi bir perdeye sâz eyleyem

Kim ana Dâvûdı dem-sâz eyleyem (*İskendernâme*, 11)

(Çengime Dâvûd'un sesine uyacak. Bir perdede düzen vereyim.)

Tab' kim ol perdelerden düşe dûr

Ne bile Dâvûdı nic'okur Zebûr (*İskendernâme*, 457)

(O perdelerde uzak düşen şairlik ne bilsin Dâvûd Zebur'u nasıl okur?)

Hızr bigi hulle geydi mûrg-zâr

Nagme-i Dâvûd ider her mûrg zâr (*İskendernâme*, 1939)

(Kuş bahçesi Hızır gibi cennet elbisesi giydi. İnleyen her kuş Dâvûd ezgisi söyler.)

Ney- pâre-i kilki kıldı meşhûd

Bildik neyimiş nevâ-yı Dâvûd (*Hüsn ü Aşk*, 140)

(Kalemin kamışını gösterince Dâvûd'un sesinin ne olduğunu bildik.)

Dâvûd-ı dilim Zebûr-hân et

Mürgan-ı sürûşu bî-zebân et (*Hüsn ü Aşk*, 1914)

(Gönlümün Dâvûd'una Zebûr'u söylet, melek kuşlarını sustur.)

1.1.13. Hz. Süleyman

Hz. Süleyman, Hristiyanlık'ta yasa koyucu ve kral, Yahudilik'te din büyüğü ve kral olarak anılmaktadır. İslamiyet'te ise Peygamber olarak kabul edilmektedir.

Eski Ahit'in I. Tarihler kitabı 29. babında Süleyman'ın, babası Dâvûd'un tahtına oturduğu ve İsrail'de hiçbir kralın erişemediği bir krallığa eriştiği anlatılmaktadır.⁷⁸ I.

⁷⁷ İbn Cerir Et-Taberî, 642.

⁷⁸ I. Tarihler: 29/23-24.

Krallar kitabı 1’de ise Dâvûd’un krallığı önce oğlu Adoniya’ya vasiyet ettiği, ancak sonra Peygamber Natan’ın hatırlatmasıyla baş kâhin Tsadoka’yı çağırıp oğlu Süleyman’ın tahta geçmesini söyler. Süleyman, tahta geçtikten sonra Mûsâ şeraitine göre, evlenmenin yasak olduğu çevre krallıkların kızlarıyla evlenir, bunlardan biri de Mısır Firavun’unun kızıdır. Eşiyle birlikte Dâvûd Kenti’ne gider ve kendi sarayı, Rabb’in Tapınağı ve Yerusâlim’in çevre surları tamamlanıncaya kadar orada yaşarlar. I. Krallar 6. babda Süleyman’ın yaptırdığı tapınak ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bu tapınak büyük ve görkemli olup, içinde Rabb’in Antlaşma Sandığı’nı koymak için de altın kaplamalı bir oda yaptırdığı belirtilmektedir. Rabb’in Antlaşma Sandığı (Ahit sandığı), Tanrı’nın Mûsâ’ya verdiği talimatlar doğrultusunda yapılmış ve içinde on emrin bulunduğu sandık olarak bilinmektedir. Kur’an’da bu sandıktan Bakara Suresi 248. ayette “tabut” olarak bahsedilmektedir. İsrâîliyyat’ta sandığın olağanüstü güçleri olduğuna inanılmakta ve dokunulmaz olduğu söylenmektedir.⁷⁹

Kur’ân-ı Kerim’in Sad Suresi’nde Hz. Süleyman hakkında şöyle buyrulmaktadır: *“Rabbim’ dedi, ‘Beni bağışla; benden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlerlik ver bana. Lütüf sınırsız olan yalnız sensin.’ Bunun üzerine, emriyle dilediği yöne doğru tatlı tatlı esen rüzgârı, bina kuran ve dalgıçlık yapan bütün şeytanları ve zincirlerle bağlanmış diğer yaratıkları onun buyruğuna verdik. ‘Bu bizim bağışımızdır; hiçbir hesap kaygısı taşımadan ister başkalarına ver ister elinde tut’ (dedik).⁸⁰”*

İncelenen mesnevilerde Süleyman Peygamber ile alakalı en fazla işlenen konular Hüdühüd kuşu, Belkıs, Süleyman köşkü ve Süleyman tahtıdır. Bu konular, İslami kaynaklarda ve İsrâîliyyat kaynaklarında ortak olarak yer almaktadır. Süleyman Peygamber tapınaktan sonra görkemli bir köşk yaptırır ve oranın içine fildişinden büyük bir taht yaptırıp saf altınla kaplatır. Köşk, taht ve Saba Melike’si, Eski Ahit’in I. Krallar ve II. Tarihler Kitabında⁸¹ anlatılmaktadır. Kral Süleyman Lübnan Ormanı adındaki yere saray yaptırır. Bu sarayın bütün eşyaları altından ve gümüşten oluşmakta ve içinde saf altından yapılmış, kolunun yanında birer aslan heykeli bulunan bir taht yaptırdığı anlatılmaktadır. Saba Melike’si Belkıs, Süleyman’ın ihtişamlı krallığının ününü duyunca

⁷⁹ Nermin Öztürk, “Süleyman Mabedinin Kayıp Sandığı: Bir Dokunulmazlık Örneği”, Özcan Güngör (Ed.), 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu: Mart 2018- Ankara: Bildiriler (ss. 221-230), Son Çağ Matbacılık, Ankara 2018.

⁸⁰ Sad: 88/35-39.

⁸¹ I. Krallar: 10/1-29; II. Tarihler: 9/1-23.

onu, yüklü ve büyük bir kervan eşliğinde ziyarete gelir. Bu kısım Kur'ân-ı Kerim'de daha ayrıntılı anlatılmaktadır. Neml Suresi'nde anlatılanlara göre Hz. Süleyman kuş dili bilmektedir ve Hüdühüd kuşu Hz. Süleyman'a Sebe halkının güneşe taptıkları haberini getirir. Hz. Süleyman Hüdühüd kuşu ile Sebe Melikesine bir mektup gönderir. Belkıs, bu mektubun üzerine yardımcılarına danışarak onlara hediyeler gönderir. Surenin devamında, Hz. Süleyman'ın Melike'nin tahtını istemesi ve o tahtın cinlerden biri tarafından getirilmesi, Sebe Melikesi'nin Hz. Süleyman'ın köşkünü ziyarete gelmesi, etkilenmesi ve tövbe edip Allah'a iman etmesi anlatılmaktadır.⁸² Eski Ahit'te Süleyman Peygamber'in kuşlarla konuşmasından bahsedilmesine rağmen Hüdühüd kuşunun ismi geçmez ve Saba Melike'si Süleyman Peygamber'in ihtişamını duyup kendiliğinden ziyarete gelir. Ancak Kur'an'da Hz. Süleyman, Belkıs'a mektup gönderip onu davet eder. Eski Ahit'te Süleyman Peygamber'in sarayı için yaptırdığı bir tahttan bahsedilir. Kur'an'da taht Belkıs'a aittir. Süleyman Peygamber, Belkıs'ın tahtının ona getirilmesini istemektedir. Aşağıdaki beyitlerde Hüdühüd Kuşu, Saba Melike'si Belkıs, Süleyman Peygamber'in yaptırmış olduğu köşk ve taht ile alakalı beyitler bulunmaktadır. Beyitlerde her iki semavi dinde mevcut olan konular yer almaktadır.

Kılam hüdühüd gibi emrün başa tâc

Süleyman'a idem Belkıs-i muhtâc (*Vâmık u Azrâ*, 595)

(Hüdühüd gibi emrini başıma taç edeyim. Belkıs'ı Süleyman'a muhtaç edeyim.)

Süleyman itmişidi anı ihyâ

Cevâhirden mu'allâ kasr-ı zîbâ (*Vâmık u Azrâ*, 3078)

(Süleyman ona hayat vermişti, cevherde (yapılmış) yüce, süslü bir köşktü.)

Süleymân ile Belkıs'ün mükemmel

Libâsı heb bu sandukda mukaffal (*Vâmık u Azrâ*, 3084)

(Süleyman ile Belkıs'ın bütün elbiseleri hep bu sandıkta kilitliydi.)

Süleymân tahtı bir tahtidi mesrûr

Serîr-i saltanat dirlerdi meşhûr

Yücelikte serir-i 'arşa hem-ser

Güzellikde behiştile berâber (*Vâmık u Azrâ*, 3263-3264)

(Süleyman'ın tahtı arzusuna ulaşmış bir taht idi. Serir-i Saltanat adıyla ünlüydü.

⁸² Neml: 93/16-44.

Yücelik arş tahtına eş, güzellikte cennetle aynı.)

Kim böyle kuruldu tâ bu dîvân

Muhtâc idi hüdhüde Süleymân (*Hüsn ü Aşk*, 818)

(Bu dünya kurulduğundan beri bu böyledir. Süleyman bile Hüdhüd kuşuna muhtaçtır.)

Bilmüşüz kim mülk-i âlem kimseye kılmaz vefâ

Ol zamandan kim anı mülk-i Süleyman bilmişüz (*Leylâ vü Mecnûn*, 2757)

(Cefa mülkünün kimseye vefa kılmadığını da bilmişiz; onu Mülk-i Süleyman bildiğimiz zamandan beri bunu bilmişiz.)

İncelenen mesnevilerde işlenen bir diğer konu ise Hz. Süleyman'ın mucizeleridir. Eski Ahit ve Kur'an'da Süleyman Peygamber'in bazı nimetlerden bir süreliğine mahrum edilerek denenmesi ve daha sonra dua edip sabırla beklemesi sonucunda büyük bir nimetle mükafatlandırılması anlatılmaktadır.⁸³ Hz. Süleyman'a verilen nimetler Kur'an'da Neml, Sebe ve Enbiya Surelerinde anlatılmaktadır. Neml ve Sebe Suresi'nde kuşlara ve cinlere olan hakimiyeti, Enbiya Suresi'nde ise Hz. Dâvûd'dan daha üstün olan hakimliği anlatılmaktadır.⁸⁴ Eski Ahit'te ise Süleyman'ın cinlere hükmetmesi ile ilgili bir bilgi yer almaz. Bunun dışında hakimane bilgeliği ve kuş dilini bilmesi Eski Ahit'in I. Krallar kitabında yer almaktadır.⁸⁵ Ayrıca beyitlerde geçen rüzgâr Kur'an-ı Kerim kaynaklı olup, Eski Ahit'te yer almaz. Sebe Suresi'nde açıkça şöyle ifade edilir: “*Bunun üzerine, emriyle dilediği yöne doğru tatlı tatlı esen rüzgârı, bina kuran ve dalgıçlık yapan bütün şeytanları ve zincirlerle bağlanmış diğer yaratıkları onun buyruğuna verdik.*”⁸⁶

Beyitlerde Kur'an-ı Kerim'in Neml Suresi'nde geçen Süleyman Peygamber ve karınca kıssası yer almaktadır. Süleyman ve ordusu karınca vadisine geldiklerinde bir karınca “*Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!*”⁸⁷ şeklinde uyarıda bulunur.

Süleyman mührü olarak bilinen, iki eş kenar üçgenin birbirine geçmiş halde durduğu, müslümanlar arasında “hâtem-i Süleymân”, Yahudi ve Hristiyanlarca “Dâvûd

⁸³ Sad: 38/34-40; II. Tarihler: 7/1-22.

⁸⁴ Neml: 27/16-19; Sebe: 34/11-13; Enbiya: 21/81.

⁸⁵ I. Krallar: 3/12-14.

⁸⁶ Sad: 38/36-38.

⁸⁷ Neml: 27/18.

yıldızı” diye bilinen bir yüzükten İslami kaynaklarda ve İsrâîliyyat kaynaklarında bahsedilmektedir. “*Nitekim Orta Çağ boyunca asıl yahudi sembolü olarak altı köşeli yıldızdan ziyade yedi kollu şamdan (menorah) motifi öne çıkmıştır. Yıldız motifinin Süleyman’ın mührü ile (hatam Şlomo) ilişkilendirilmesi de yine pratik Kabala’ya dayanır. Talmud’da yer alan bir pasaj, iyi ve kötü ruhları kontrol etmesi için Kral Süleyman’a verilen sihirli yüzük üzerinde Tanrı’nın en kutsal ismi kabul edilen dört harfli YHWH isminin (Tetragrammaton) işlenmiş olduğundan bahsedilir.*⁸⁸” Yüzük, İslami kaynaklara İsrâîliyyat etkisi altında geçmiştir. Yüzüğün kökeni, Yahudilik öncesi toplumlara kadar dayanmaktadır. Beyitlerde bahsedilen yüzük İsrâîliyyat kaynaklı bir anlatıdır.

Müşahhardur tapuna insile cân

Bugün sensin cihân içre Süleymân (*Vâmık u Azrâ*, 1735)

(İnsan ve cinler huzurunda boyun eğmiştir, bugün cihanda Süleyman sensin.)

Çün Süleymân itdi yir mülkinde dâd

Hükmine anuñ müşahhar oldı bâd (*İskendernâme*, 811)

(Süleyman yeryüzünde adaletli olduğu için, rüzgâr onun emrine girdi.)

Ne revâdur garre olmah dûr-bîn

Aña kim aldı Süleymândan negin (*İskendernâme*, 4563)

(Süleyman’dan yüzük alan kişinin mağrur olması uygun mudur?)

Çün Süleymân yiryüzün tutdı temâm

Dîv oldı yıl-ile hükmime râm

Hâtemin alup elinden dîv ele

Tahtını gör nice virdiler yile (*İskendernâme*, 4975-4976)

(Süleyman yeryüzünü tamamen ele geçirince cin (dev) ve rüzgâr onun hükmüne boyun eğdi. Cinin onun yüzüğünü elinden alıp tahtını nasıl yele verdiğini gör.)

Binesin tahta Süleymân-âsâ

Ola hükmünde hevâ vü deryâ (*Hayriyye*, 389)

(Süleymanvari tahta kurulduğün zaman rüzgâr ve deniz senin emrine girer.)

Karıncasın Süleymân hidmetinde

Bu nazma vir nizâmı devletinde (*Vâmık u Azrâ*, 362)

⁸⁸ İskender Pala, "Mühr-i Süleyman", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 524-525.

(Süleyman'ın hizmetinde karıncasın, onun devletinde bu manzumeyi düzenle!)

İncelenen mesnevilerde, Hz. Süleyman; mucizeleri, tahtı, sarayı, hakimane bilgeliği ve yüzüğüyle yer almaktadır. Kuşların ve cinlerin hâkimi olması, rüzgâra hükmetmesi mucizeleri ve karınca kıssasının geçtiği beyitlerde İslamiyet kaynaklı anlatımlar yer almaktadır. Beyitlerde yer alan görkemli köşkü, tahtı ve yüzüğü İsrâîliyyat kaynaklı anlatımlarda yer almaktadır.

1.1.14. Hz. Dânyâl

Eski Ahit'te adı Dâniêl olarak geçen İsrailoğullarına gönderilen dört büyük peygamberden biridir.⁸⁹ Hz. Dâvûd soyundan gelmektedir. Hz. Dânyâl Buhtunnasr'ın Kudüs'ü istila etmesinden sonra esir olur ve Bâbil sarayında büyür. Hükümdarın tasvirine secde etmediği için aslanlara atılır ama hiçbir zarar görmeden kurtulur.⁹⁰ Hz. Dânyâl dönemin en iyi rüya tabircilerinden biri olarak bilinmektedir. Bir gün Buhtunnasr'ın gördüğü rüyayı yorumlar ve Buhtunnasr ona secde ederek Tanrı'sının tüm ilahlardan üstün olduğunu söyler, sonra da onu Bâbil'in bilginlerinin başı yapar.⁹¹

Hz. Dânyâl'ın hayatı Bâbil'de geçer ve orada Hz. Âdem'in hikmet sırlarının saklandığı bir kuyu olduğu ve bu kuyudan hikmetleri Hz. Dânyâl'ın çıkardığı söylenir. Bu yüzden edebiyatımızda hikmet sembolü olarak anılır.⁹²

İncelenen mesnevilerde Hz. Dânyâl'a yalnızca Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde rastlamaktayız. Şair beyitlerinde, Hz. Dânyâl'a Eski Ahit'te yer alan ve kendisine atfedilen Dânyâl Kitabıyla yer vermiştir. Beyitlerde İsrâîliyyat kaynaklı bir kavram kullanılmaktadır.

Dâniyâluñ hem kitâbı sendedür

Kim nekim geldi geliser andadur (*İskendernâme*, 5074)

(Gelen ve gelecek olanın bulunduğu Dânyâl'ın kitabı sendedir.)

⁸⁹ Daniel: 1/6-8.

⁹⁰ Ahmet Talat Onay, Cemal Kurnaz (Haz.), *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Berikan Yayıncılık, Ankara 2013, 128-129.

⁹¹ Yıldırım, 232.

⁹² İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2020, 76.

Suhf-ı İbrâhîm ü Âdem lâ-muhâl

Sendedür dahı kitâb-ı Dâniyâl (*İskendernâme*, 5800)

(Şüphesiz İbrahim ve Âdem'in suhufları, hatta Dâniyâl'ın kitabı sendedir.)

Ne ki tazyif itmişdi Dâniyâl

Kamusın bilürdi ol sahib-kemâl (*İskendernâme*, 6177)

(O kemal sahibi kişi Dâniyâl'ın tasnif ettiği her şeyi bilirdi.)

1.1.15. Hz. Yunus

Kur'ân-ı Kerim'in En'am Suresi'nde Hz. Yunus'un aile şeceresi verilerek onun Hz. İbrahim soyundan geldiği nakledilmektedir.⁹³ Eski Ahit'te ise Hz. Yunus, İsrail'in Tanrısı Rabb'in kulu Gat-Haferli Amittay'ın oğlu olarak tanımlanır.⁹⁴ Hz. Yunus'un kıssası Eski Ahit'te yalnızca dört babdan oluşan Yunus kitabında anlatılmaktadır. Yunus kitabı 1. babdan 3. bab'a kadar Yunus Peygamber kıssası yer alır. Rabb, Yunus'a Nineva'ya gitmesini söyler, ancak Yunus Tarşis'e kaçmak için gemiye biner. Yunus Peygamber'in bindiği gemi şiddetli bir fırtınaya yakalanır. Bütün gemiciler kokuyla kendi ilahlarına dua etmeye başlarlar. Yunus Peygamber ise geminin ambarında derin bir uykuya dalar. Geminin kaptanı ambara inerek onu uyandırıp onun da dua edip yalvarmasını ister. Gemiciler güvertede bu belanın kimin yüzünden başlarına geldiğini bulmak için kura çekerler ve kurada Yunus Peygamber çıkar. Gemiciler Yunus Peygamber'i denize atarlar ve Rab, Yunus Peygamber'i yutması için bir balık gönderir. Yunus üç gün üç gece balığın karnında kalır. Yunus, balığın karnında iken Rabb'e dua eder ve Rab de onun samimi yakarışını kabul eder ve balığa emreder. Balık Yunus Peygamber'i karaya kusar. Rab, ona ikinci kez seslenip Nineva'ya gitmesini ister. Yunus bu sefer Rabb'in sözünü dinleyip Nineva'ya gider. Orada, Nineva halkını imana davet eder. Halk ve kral, Yunus'un sözünü dinler ve iman edip oruç tutarlar. Rab de onların yanlışlarından döndüğünü görünce, acıyıp Nineva halkını affeder.⁹⁵

Yeni Ahit'in Matta kitabında İsa, Havarilerine şöyle seslenir: “*Bunun üzerine bazı din bilginleri ve Ferisiler, ‘Öğretmenimiz, senden doğaüstü bir belirti görmek istiyoruz’ dediler. İsa onlara şu karşılığı verdi: ‘Kötü ve vefasız kuşak bir belirti istiyor! Ama ona*

⁹³ En'am: 165/84-86.

⁹⁴ II. Krallar: 14/23-29.

⁹⁵ Yûnus:1/4.

*Peygamber Yunus'un belirtisinden başka bir belirti gösterilmeyecektir'. Yunus, nasıl üç gün üç gece o koca balığın karnında kaldıysa, İnsanoğlu da üç gün üç gece yerin bağrında kalacaktır. Nineva halkı, yargı günü bu kuşakla birlikte kalkıp bu kuşağı yargılayacak. Çünkü Ninovalılar, Yunus'un çağrısı üzerine tövbe ettiler. Bakın, Yunus'tan daha üstün olan buradadır.*⁹⁶ Luka İncili'nde de Matta'da geçen bilgiler tekrarlanmaktadır. Hz. Yunus kıssası hakkında Eski Ahit'te anlatılanlar ile Yeni Ahit'te geçen bu kısımlar örtüşmektedir.

Kur'an'da Eski Ahit'in aksine Hz. Yunus'un gönderildiği yer veya şehir belirtilmemektedir. Kur'an-ı Kerim'de Yunus Peygamber; Yunus, Saffat ve Enbiya Surelerinde yer almaktadır. Hz. Yunus kıssası Saffat Suresi'nde şöyle anlatılmaktadır: Yunus Peygamber ülkesinden kaçmak için bir gemiye biner. Gemide kura çekilir ve Yunus Peygamber kurada kaybeder. Gemiciler onu denize atarlar ve balık Yunus Peygamber'i yutar. Balığın karnında Allah'a yakarır ve Allah, Yunus Peygamber'in duasını kabul edip onu sıkıntı ve kederden kurtarır. Balık onu sağlığı bozulmuş halde ıssız bir kıyıya bırakır. Allah, onun üstüne gölge yapması için kabak türünde bir bitki bitirir. Allah, Yunus Peygamber'i bir kez daha yüz bin ya da daha fazla kişiye elçi olarak gönderir ve onlar da iman edenlerden olurlar.⁹⁷

Hût eyledi habs Yûnus-ı rûz

Berk-ı şafak oldu âsumân-sûz (*Leylâ vü Mecnûn*, 2222)

(Gündüzün Yûnus'unu hapseden Balık (burcu), gökleri yakan şafak şimşegi oldu.)

Ol havza felek garîk u mebhût

Mîhr ü mehi hem çü Yûnus u hût (*Hüsn ü Aşk*, 681)

(Gökyüzü o havuza hayran ve gark olmuş, güneşi ve ayı Yunus ve balık gibi, o havuzda yüzüyor.)

İncelenen mesnevilerde Yunus Peygamber'den balık ile ilişkilendirilerek bahsedilmektedir. Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde yer alan beyitte, gündüzün Yunus'unu hapseden balık burcundan bahsedilir. Balık burcu Roma mitolojisinde tanrıça Venüs'tür ve aşk tanrıçası olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca Venüs, güneş sisteminde güneşe en yakın ikinci gezegendir ve sadece güneş doğmadan ve batmadan önce

⁹⁶ Matta: 12/38-40.

⁹⁷ Saffat: 182/139-148.

görülebilir⁹⁸. Şair, şafakta beliren ışık patlamasını Balık burcuna benzeterek Yunus Peygamber'i yutan balık ile ilişkilendirmektedir. Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'inde ise şair, güneşi ve ayı, Yunus Peygamber ve balığa benzetip onların birlikte Feyz havuzunda yüzdüklerini söylemektedir. Fuzûlî, Roma mitolojisine atıfta bulunarak Yunus Peygamber ile balık olayını anlatmaktadır. Bu olay hem İsrâîliyyat hem de İslamiyet kaynaklarının ortak konusudur.

1.1.6. Hz. Zekeriya

Yeni Ahit'in Luka kitabına göre Hz. Zekeriya bir kâhindir ve Harun soyundan gelen Elizabeth adında bir karısı vardır. Hz. Zekeriya buhur yakıp dua ederken Rabb'in meleği gelip onun bir oğlu olacağını ve bu çocuğun daha anne karnında Kutsal Ruhla dolacağını söyler. Ayrıca, oğlunun Rabb'in gözünde büyük olacağını ve hiç şarap ve içki içmeyeceğini söyler.

Hz. Zekeriya Kur'an-ı Kerim'de ise Meryem Suresi'nde geçmektedir. Zekeriya Peygamber'in çocuğu olmaz ve o da Allah'a dua eder ve bir evlat ister. Allah dualarını kabul eder ve ona Yahya adında bir oğul müjdelir. Zekeriya Peygamber, Allah ile olan ahdi gerçekleşsin diye üç gün susma orucu tutar.⁹⁹

Ger Zekeryâ-vâr bıçgu-y-ıl'ölem

Hâşa kim yoluñda ayruhsı olam (*İskendernâme*, 1855)

(Zekeriya gibi bıçkıyla ölsem de haşa senin yolundan şaşmam.)

İncelenen mesnevilerde Zekeriya Peygamber'den yalnızca Ahmedî'nin *İskendernâmesin*'de bahsedilmektedir. Şair, beyitte Zekeriya Peygamber'in şehit edilişine atıfta bulunur. Yeni Ahit ve Kur'an'da Zekeriya Peygamber'in ölümü hakkında bir bilgi verilmemektedir. Taberî'nin anlatımına göre, İsrailoğulları Meryem'i hamile bırakanın Zekeriya Peygamber olduğunu iddia ederler ve onu yanlarına çağırırlar. Zekeriya Peygamber yanlarına gitmek yerine kaçır. Kaçarken çoban kılığına girmiş olan Şeytanla karşılaşır. Şeytan ona “dua et bu ağaç yarılınsın da sen de içine girip saklanasın” der. Ağaç yarılır Zekeriya Peygamber içine girer; ancak elbisesinin ucu dışarıda kalır. İsrailoğulları, çoban kılığına giren Şeytan'a Zekeriya Peygamberi sorarlar, o da yerini gösterir. Ağacı

⁹⁸ Pala: 294.

⁹⁹ Meryem: 19/2-10.

testere ile kesip Zekeriya Peygamberi şehit ederler.¹⁰⁰ *Târihu't-Taberî*'de geçen bu bilgi, İsrâîliyyat kaynaklarından İslami kaynaklara geçmiş bir rivayettir.

1.1.17. Hz. Îsâ

Hz. Îsâ, babasız dünyaya gelen ve kendisine İncil indirilen bir peygamberdir. Filistin bölgesinde doğmuş ve Yahudi milletine gönderilmiştir. Hz. Îsâ, hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından peygamber olarak kabul edilmektedir. Hristiyanlıkta, Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilir ve teslis inancının (baba- Tanrı, oğul- Îsâ ve kutsal ruh- Cebrail) ikinci unsurudur.

Îsâ Mesih'in hayatı ve mucizelerinden dört İncil'de bahsedilmektedir. Îsâ Mesih'in dünyaya gelişi, Sinoptik İnciller olan Matta ve Luka İncillerinde anlatılmaktadır. Diğer İncillerden Markos İncili, Îsâ'nın doğumu, soyağacı ve çocukluğundan bahsetmemektedir. Yuhanna İncili'nde ise Îsâ'nın Tanrı'yla birlikte bulunduğu ve insanlar arasında olan bir Tanrı olduğundan söz edilmektedir.¹⁰¹

Luka İncili'nin 1 ve 2. bablarında Îsâ Peygamber'in doğuşu şu şekilde anlatılmaktadır: Tanrı, Cebrail'i Yusuf'un nişanlısı Meryem'e gönderir. Cebrail, Meryem'e Tanrı'nın lütfuna eriştiğini ve hamile kalıp bir erkek çocuk doğuracağını söyler. Meryem şaşırır ve Cebrail'e bir erkekle birlikte olmadığını, bunun nasıl mümkün olacağını sorar. Cebrail "*Kutsal Ruh senin üzerine gelecek, Yüceler Yücesi'nin gücü sana gölge salacak. Bunun için doğacak olana kutsal, Tanrı Oğlu denecek*" diye cevap verir. Meryem ve nişanlısı Yusuf, dönemin kralından kaçıp Beytlehem'e gider ve orada Îsâ'yı doğurur.¹⁰²

Kur'ân-ı Kerim'de anlatılanlar, Yeni Ahit'te anlatılanlarla benzerlik göstermektedir. Îsâ Peygamber'in doğum kıssası Kur'an'da Meryem Suresi'nde geçmektedir. Allah Cebrail'i Meryem'e gönderir. Cebrail, "*Ben ancak Rabbinin elçisiyim. Sana tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim*" der. Meryem, bunun üzerine kendisine hiçbir insanın dokunmadığını söyler. Cebrail de Rabbin onu insanlara bir mucize ve katında rahmet

¹⁰⁰ İbn Cerir Et-Taberî, 619.

¹⁰¹ Niaz Çavgalov, *İnciller'e ve Kur'an'a Göre Hz. Îsâ'nın Mesajı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2012, 8.

¹⁰² Luka: 1/26-38; 2/1-7.

kılmak için takdir ettiğini söyleyerek yanıt verir. Hz. Meryem gebe kalır ve uzak bir yere gider. Orada bir hurma ağacının altında Hz. Îsâ'yı dünyaya getirir.¹⁰³

İncelenen mesnevilerde, Îsâ Peygamber'in doğumu kıssasına genellikle Cebrail'in Meryem'e üflemesi ve hamile kalışı olayına telmih yapılmaktadır.

Rûh-ı Kudsem şöyle üreyim nefes

Kim ana Îsî ola cândan heves (*İskendernâme*, 8)

(Îsâ'nın ona candan heves ettiği Cebrail gibi üfleyeyim.)

Ol sâhir-i gamze bî-muhâbâ

Cibrîl çiv ü kûdâm Îsâ (*Hüsn ü Aşk*, 519)

(O büyücü gamze korkusuzca "Cebrail ne oluyor, Îsâ nerde?" der.)

Hz. Îsâ Kutsal Kitaplar'a göre tarihte yaşamış biri olmasına rağmen mitsel şahıslara benzerliği nedeniyle mitolojik bir kahramana dönüşmektedir. Hz. Îsâ'nın yaşadığı Yahudi toplumu, o dönemlerde Helen kültürünün etkisi altındadır. Bu durum, Îsâ Peygamber anlatılarında mitlerin etkisinde kalınmasına neden olmaktadır.¹⁰⁴ Hz. Îsâ'nın doğumu, ölümü ve mucizeleri, bu mitsel inanışlar ile tarihî ve dinî kaynaklarda yer almaktadır.

Hz. Îsâ'nın mucizelerinden Markos, Luka ve Matta İncillerinde bahsedilmektedir. İncilerde geçen mucizeleri arasında cinleri ve kötü ruhları kovması, ölüleri diriltmesi, felç, sara, sıtma, körlük, sağırlık ve dilsizleri iyileştirmesi, yine kadınlara özgü bazı hastalıkları ve cüzzamlı insanları iyileştirmesi yer almaktadır.

Luka İncilinde, bir adam gelip Îsâ'dan yardım ister. Îsâ Peygamber hastaya bakmak için yolda giderken, on iki yıldır kanaması olan bir kadını iyileştirir. Daha sonra adamın evine giderler. Kızın öldüğünü söyleseler de Îsâ, kızın ölmediğini söyler ve kızın elini tutup "kızım, kalk" der ve kız kalkar. Luka incilinde anlatılan bir diğer mucize de Îsâ'nın dul bir kadının oğlunu dirilttiğidir.¹⁰⁵ Markos ve Matta İncillerinde bu mucizeler küçük farklılıklarla yer almaktadır.

Hz. Îsâ'nın mucizelerinden Kur'ân-ı Kerim'in Maide Suresi'nde bahsedilmektedir. "Sana yazmayı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan kuş

¹⁰³ Meryem: 19/16-26.

¹⁰⁴ Fatma Sabiha Kutlar & Oğuz Fatih Uğur, "Hz. Îsâ'ya Methiye: Ahmedî'nin "Îsî" Redifli Kasidesini Mitoloji ve Dinler Tarihi Üzerinden Okuma Denemesi", *Turkish Studies- Language*, 16(3), 2021, 1639-1666.

¹⁰⁵ Luka: 7/11-14; 8/40-56.

biçiminde bir şey yapıp ona üflüyordun ve benim iznimle derhal kuş oluyordu. Benim iznimle körü ve cüzzamlıyı iyileştiriyordun. Yine benim iznimle ölüleri diriltiyordun. Onlara açık kanıtlar getirdiğin zaman buna karşı içlerinden inkâr edenler ‘Bu düpedüz bir büyü!’ dediklerinde İsrailoğulları’nın sana zarar vermelerini önlemiştim.¹⁰⁶”

İncelenen mesnevilerde, Hz. İsa’nın bir sözü ile ölüleri diriltmesi ve nefesiyle şifa vermesi üzerinde durulmaktadır. Kur’ân-ı Kerim’de Hz. İsa’nın mucizelerinden bahsedilse de ayrıntılı bilgilerin İslami kaynaklara İsrâiliyyat kaynaklarından rivayet edildiği anlaşılmaktadır. İlgili beyitler şöyledir:

Çün Yahûdî tabî’ oldı halk pes

Assı n’olmak nutk-ıla ‘İsî-nefes (*İskendernâme*, 453)

(Halk artık Yahudi meşrepli olduğuna göre İsa nefesli olmanın ne faydası var.)

Saçı Mûsî’den virür-idi nişân

Agzı İsa sırrın iderdi beyân (*İskendernâme*, 1377)

(Saçı Musa’dan iz taşırdı. Ağzı İsa sırrını anlatırdı.)

Lîki binümle gelen bu nev-cüvân

Bana İsa gibi cân itdi revân (*İskendernâme*, 4647)

(Fakat benimle gelen bu genç bana İsa gibi can verdi.)

Bir nefha-i cânla eyle pür cûş

İsa-i zamirin etme hâmûş (*Hüsn ü Aşk*, 1906)

(Bir can nefesiyle beni coştur. Gönlümdeki İsa’yı susturma.)

Feyz alsa Mesîh’den Hülâgû

Olurdu o gamzeye dûa-gû (*Hüsn ü Aşk*, 516)

(Hülâgû İsa sayesinde yeniden hayat bulsaydı onun yan bakışına dua ederdi.)

Çeşminde nühüfte nutk-ı İsa

Bir sözle kazâyı eyler ihyâ (*Hüsn ü Aşk*, 482)

(Gözünde İsa’nın sözü gizli, bir sözle talihi değiştirir.)

Hattâ dedi bir Mesîh-ı hoş-dem

Hem söyleyemem de hem beğenmem (*Hüsn ü Aşk*, 231)

¹⁰⁶ Maide: 5/110.

(Hattâ İsâ gibi nefesi güzel biri: “ben söyleyemem, fakat beğenemem de” dedi.)

Mesîh eylerdi ger emvâtı ihyâ

Hayât Ahmed ile buldı dünyâ (*Vâmık u Azrâ*, 113)

(İsâ, ölüleri diriltmekteydi ama dünya, Ahmed ile hayat buldu.)

Sıhhat sana ki nutkun 'İsâ gibi deminden

Ölmüşleri dirildüb virdi sakîme sıhhat (*Vâmık u Azrâ*, 460)

(Sağlık sana, söylevin İsâ'nın nefesi gibi ölmüşleri dirilip hastaya sıhhat verdi.)

Sözüm lütfunla olsun nutk-ı 'İsâ

Deminden mürde cânlar bulsun ihyâ (*Vâmık u Azrâ*, 486)

(Lütfunla sözüm İsâ'nın sözü olsun, nefesiyle ölüler hayat bulsun!)

Şairler, beyitlerinde İsâ Peygamber'in bir söz ile insanları diriltmesine, nefesiyle hem hastalara şifa olmasına hem de ölüleri diriltmesine ve Yahudi meşrepli olmasına atıfta bulunmaktadır. Beyitlerde anlatılan Hz. İsâ mucizeleri, İsrâîliyyat kaynaklarında daha geniş yer tutmaktadır. Ancak, İsrâîliyyat'tan İslami kaynaklara geçen mucize anlatımlarının temelini mitolojiler oluşturmaktadır.

Hz. İsâ göğe yükselmesi nedeniyle Hz. Muhammed'in miraç olayı ile ilişkilendirilmektedir.

Mî'râc-ı hayâle eyleyip sâz

İster ki Mesîh'a olsun enbâz (*Hüsn ü Aşk*, 206)

(Ona hayali bir miraç yaptırıp İsâ'ya ortak etmeye kalkar.)

Hurşîde süvâr olup çü İsâ

Etmezdi seyâhati mûbâlâ (*Hüsn ü Aşk*, 1524)

(İsâ gibi güneşe biniyordu, fakat bu seyahat umurunda değildi.)

Hz. İsâ, Hristiyanlık inancına göre göklerin efendisi olarak anılmaktadır. Hristiyanlıkta Hz. İsâ'nın anıldığı gün, Pagan inanışındaki güneşin övüldüğü gün olan Pazar günüdür. Ayrıca, Mitra'nın doğum günü olarak kutlanan 25 Aralık, Hristiyanlıkta Hz. İsâ'nın doğum günü olarak kabul edilir. Burada Mesih ile Mitraist inanışındaki dünyanın son zamanlarında gelip insanoğlunu kurtaracak olan Mihr yani Güneş, bir

tutulmaktadır.¹⁰⁷ Şair, bu beyitte Hz. İsa'nın dördüncü felek olan Güneş'e kadar yükselebilmesine atıfta bulunmaktadır.

Sûzen-i İsa gibi sana hicâb

Oldı ol ser-rişte bu-durur savâb (*İskendernâme*, 36)

(Doğrusu o ipin ucu sana İsa'nın iğnesi gibi utanç oldu.)

Ahmedî *İskendernâmesi*'nde, Hz. İsa'nın göğe yükseldiğinde yakasında bulunan bir iğneden bahsetmektedir. Rivayetlerde, İsa Peygamber'in o iğneyi eski kıyafetlerini dikebilmek için yanına almış olduğu yer almaktadır. Üzerinden dünyaya ait bir şey bulunmasının, onun Sidretü'l-Münteha'yı dahi geçememesine neden olduğu anlatılmaktadır. Zira yanında iğne olmasaydı, Hz. İsa'nın dördüncü kat semadan daha yukarı yükseleceğinden ve Hz. Muhammed gibi arşa ulaşacağından bahsedilir.¹⁰⁸ Bu inanış, klasik Türk şiirinde sıkça telmihte bulunulan bir konudur. İslam ve Hristiyan âlimlerinin Batlamyus'un felek nazariyesinden etkilenmesi üzerine edebiyatımıza girdiği düşünülse de kaynağının temeli bilinmemektedir.

İncelenen mesnevilerde, Hızır'ın ab-ı hayat suyunu içip ölümsüz olması ile İsrâîliyyat'ta Hz. İsa'nın ölmediği inancı arasında benzerlik kurulmaktadır. Mucizeler yönünden de iki figür arasında ilişki kurulmaktadır.

Kimden oldı hem-dem-i 'İsa sabâ

Sebzeyi Hızır'a kim itdi hem-kabâ (*İskendernâme*, 78)

(Rüzgârı kim İsa'ya yoldaş etti. Yeşili Hızır'a kim kaftan yaptı.)

Nûş eylese âb-ı Hızır'ı İsa

Hatt-ı leb-i Aşk başka mânâ (*Hüsn ü Aşk*, 512)

(İsa, Hızır'ın suyundan içse de Aşk'ın dudağının etrafındaki tüylerin başka bir mânâsı var.)

Gâlib *Hüsn ü Aşk* mesnevisinin bir beytinde “buhur-ı Meryem” olarak bilinen Meryemana eli çiçeğinden bahsetmektedir. Efsaneye göre, Hz. Meryem, İsa Peygamber'in doğumu esnasında zorlanıp bir çiçeği tutar ve çiçek el şeklini alır. Daha

¹⁰⁷ Hayreddin Kızıl, “Mitra'dan “Mithras'ın Sırları”Na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni”, *Ekev Akademi Dergisi*, 17(55), 2013, 113-136.

¹⁰⁸ Onay, 226.

sonraları, bu çiçek ebeler tarafından doğumu kolaylaştırmak için kullanılır.¹⁰⁹ Bu anlatım, dinî olmayan halk efsanelerine dayanır ve edebiyatımızda kokusu ile yer edinmektedir.

Hizmette o gülşene dem-â-dem

Îsâ gülüdür buhûr-ı Meryem (*Hüsn ü Aşk*, 649)

(Îsâ'nın gülü ve Meryem'in buhuru bu bahçeye hep hizmet eder.)

Hıristiyanlık inancında Tanrı Hz. Îsâ'yı insanoğlunu asli gûnahtan kurtarmak için gönderir. Hz. Îsâ da kendini feda ederek çarmıha gerilir ve insanlığı kurtarır. Cami'î'nin *Vâmık u Azrâ*'sında geçen bu beyitte Hz. Îsâ'nın kendini feda etmesine değinilmektedir.

Bugün cân oynayalum dîn yolında

Bulinalum yarın Îsâ kolında (*Vâmık u Azrâ*, 2445)

(Bugün din yolunda can feda etmeye hazır olalım ki yarın Îsâ'ya yakın olalım!)

Matta İncili'nin 21. babında, Îsâ'nın Yerusâlim (Kudüs)'e girişinin anlatıldığı kısımda, Îsâ Peygamber Beytfaci Köyü'ne geldiklerinde iki öğrencisini önden gönderir. Onlara köyde bağlı bir dişi eşek ve sığa bulacaklarını, onları alıp getirmelerini ister. Öğrenciler eşeği ve sığayı getirirler, Îsâ sığaya biner ve Yerusâlim'e öyle girer¹¹⁰. Şeyhî *Harnâme*'sinde Matta İncili'nde anlatılan bu olaya atıfta bulunmaktadır.

Hoş-nefesdür deyü vü Ehl'i fasîh

Hürmet eyler imiş hımâr-ı Mesîh (*Harnâme*, 66)

(Mesih'in eşeği güzel sesli, maharetli ve güzel konuşur diye ona hürmet edermiş.)

İncelenen mesnevilerde, Hz. Îsâ'nın göğsü yükselme hadisesine telmihler yapılmaktadır. Hıristiyanlara göre, Îsâ ölmüş ve üç gün sonra da dirilmiştir. Luka İncili'nde anlatılanlara göre, Yahudi din adamları Îsâ'dan kurtulmak isterler. Îsâ'nın Havarilerinden Yahuda, Îsâ'ya ihanet edip onu ele verir. Îsâ ve on iki öğrencisi Fısıh yemeğine oturur ve Îsâ, öğrencilerine birinin ona ihanet ettiğini söyler. Daha sonra, Îsâ'yı tutuklarlar ve Pilatus, onu suçlu bulup çarmıha gerilmesine karar verir. Îsâ'yı kayadan yapılma bir mezara gömerler ve bir süre sonra elinde baharatlar olan kadınlar mezara gider. Ancak kadınlar, mezar taşının yuvarlanmış olduğunu ve Îsâ'nın mezarın içinde olmadığını görürler. Kadınlar, parıldayan giysiler içinde iki adam görürler. Bu adamlar,

¹⁰⁹ Pala, 76.

¹¹⁰ Matta: 21/1-11.

kadınlara “*Diri olanı neden ölüler arasında arıyorsunuz?*’ dediler. ‘*O burada yok, dirildi. Daha Celile'deyken size söylediğini anımsayın. İnsanoğlunun günahlı insanların eline verilmesi, çarmıha gerilmesi ve üçüncü gün dirilmesi gerektiğini bildirmişti.*’ derler”.¹¹¹ İsa bundan hemen sonra on birlere görünür ve göğe yükselir. Bu konuyla ilgili farklı İncillerde yer, zaman ve şahısların değişikliği ile farklılıklar görülmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’de Âl-i İmran ve Nisa Sureleri, açıkça Hz. İsa’nın öldürülmediği, Allah’ın onu göğe yükselttiğini ifade etmektedir. Ayrıca, İslam inancında çarmıha gerilen Hz. İsa değil, ona ihanet edendir. Hz. İsa’nın Hristiyanlıkta, Yahudilikte ve İslamiyet’te farklı inanışlar olsa da kıyamet kopmadan evvel dünyaya geleceği belirtilmektedir.

Hayr iden İsa gibi göğe varur

Şerr iden Kârûn bigi yire girür (*İskendernâme*, 2355)

(Hayır işleyen İsa gibi göğe çıkar. İşi şer olan Karun gibi yere girer.)

Sanasın yire gökden indi 'İsa

Ki viridi Meryem’e nush u tesellâ (*Vâmuk u Azrâ*, 4511)

(Meryem’e öyle öğüt ve teselli verdi ki sanki İsa gökten yere indi.)

Feyz alsa Mesîh’den Hülâgû

Olurdu o gamzeye dûa-gû (*Hüsni ü Aşk*, 516)

(Hülâgû İsa sayesinde yeniden hayat bulsaydı onun yan bakışına dua ederdi.)

İncelenen mesnevilerde şairler hem Eski Ahit hem de Kur’ân’da yer alan Cebrail’in Hz. Meryem’e üflemesiyle hamile kalması olayına telmihte bulunmaktadır. Mesnevilerde en fazla telmihte bulunulan olay ise Hz. İsa mucizeleridir. Bu mucizeler, mitsel inanışlardan İsrâîliyyat ve İslamiyet kaynaklarına geçmiş ve bu mucize rivayetleri edebiyatımıza yansımıştır. Hz. İsa, mesnevilerde göklerin efendisi olması, insanlık için kendini feda edip çarmıha gerilmesi ve Yerusâlim’e eşek ile girmesi gibi Hristiyan inancına ait olaylarla anılmaktadır. Mesnevilerde Hz. İsa, İsrâîliyyat ve İslami kültürün etkileri, halk anlatıları ve mitolojik unsurlarla yer bulmaktadır.

İncelenen mesnevilerde, şairler şiirlerindeki anlatımı güçlendirmek ve güzellik katmak için Peygamber kıssalarından yararlanmaktadırlar. Beyitlerde genellikle İslami rivayetler yer alsa da İsrâîliyyat kaynaklarından ve mitolojik hikayelerden de

¹¹¹ Luka: 24/5-6-7.

bahsedilmektedir. Hz. Adem'in topraktan yaratılması ve beşerin babası olması, Hz. Lût'un karısı tarafından terk edilişi, Hz. Yûsuf'un kuyuya atılması, köle olması, zindana atılışı ve oradan çıkıp Mısır'a sultan oluşu, Hz. Süleyman'ın Hüdhdü kuşu, köşkü ve tahtı ve Hz. Yunus'un balık tarafından yutulması gibi konular hem İslami hem de İsrâîliyyat kaynaklarında yer almaktadır. Hz. Mûsa'nın kavminin Sâmirî tarafından yapılan puta tapması, Hz. Dâvûd'un demiri yumuşatıp adeta muma çevirmesi ve Hz. Süleyman'ın rüzgâra ve karıncalara hükmetmesi gibi konular Kur'ân ayetlerinden alıntıdır. Hz. İdris'in göğe yükselmesi, Hz. Eyüp'ün hastalığı yüzünden vücudunda çibanlar çıkması ve Hz. Süleyman'ın yüzüğü, köşkü ve tahtı gibi konular Eski Ahit'te ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bunlar dışında şiirlerde bahsedilen Keyumers'in Hz. Adem'in oğlu oluşu, Hz. İdris'in Fars kralı Cemşid'e hocalık etmesi ve Dahhak'ın Hz. Nûh soyundan gelmesi gibi konular İslami kaynaklarda Fars mitolojisinin etkileriyle yer alır. İslami kaynaklara İsrâîliyyat rivayetlerinden geçen Hz. İsmail'in zemzem olayı, Hz. Dâvûd'un güzel sesi ve Hz. Zekeriya'nın ölümü *Târihu't-Taberî*'den esinlenerek alınan ve beyitlerde işlenen konulardır. İncelenen mesnevilerde yer alan Hz. İsmâ anlatıları İslami ve İsrâîliyyat kaynaklarına genellikle mitolojik hikayelerden esinlenerek girmektedir.

1.2. MELEKLER

Melek kelimesi İbranicedeki “göndermek” anlamına gelen ve "la'ah" kökünden türemiş olan "mal'akh" kelimesinden gelmektedir. Bu terim "Tanrı'nın elçisi", "Tanrı'nın arzusunu yerine getirmek üzere gönderilen elçi" ve "Tanrı ile insan arasında bir arabulucu" anlamlarını ifade eder.¹¹² İbranicede “Mal'ach”, Yunanca'da “Angelos”, Latince'de “Angelus”, İngilizcede “Angel”, Fransızcada “Ange”, olarak kullanılan melek kelimesi, Hristiyanlık teolojisinde haberci ve elçi anlamında kullanılmaktadır.¹¹³ Hristiyan inancına göre melekler, Tanrı'nın emirlerini yerine getirmek ve Tanrı'yı övmek için yaratıldığına inanılan saf ruhlardır. Yahudilikte melekler Tanrının oğulları¹¹⁴,

¹¹² Ali Erbaş, “Melek Düşüncesinin Farklı İnançlardaki Tezahürleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 1996, 107-128.

¹¹³ Murat Serdar, “Hristiyanlık ve İslâm'da Meleklerin Varlık ve Kısımları (Angelojik Bir Mukâyese Denemesi)”, *Bilimname*, XVII (2), 2009, 139-164.

¹¹⁴ Eyüp: 1/6, 2/ 1; Daniel: 8/ 13.

göklerin ordusu¹¹⁵, Tanrının danışmanları¹¹⁶, mesajcılar¹¹⁷, ruhlar¹¹⁸, savaşçılar¹¹⁹, mukaddesler¹²⁰, gözcüler¹²¹ ve gökte oturanlar¹²² terimleri ile Eski Ahit'te karşımıza çıkmaktadırlar.¹²³ Arapça “Le-e-ke”, kökünden türeyen melek kelimesi, önce “mel’ek” sonra hemzesi düşürülüp, harekesi lam harfine nakledilerek “melek” halini almıştır. Kur’an’da seksen yedi yerde geçmekte olup bazı ayetlerde de “Resul” olarak kullanılmaktadır.¹²⁴

Semavi dinlerden önce var olan eski toplumların inanışlarında melek ve benzeri varlıklara rastlanmaktadır. Babil, Sümer, Asur, Eski İran ve Yahudilik öncesi Filistin toplumlarında melek ve benzeri varlıklar konusunda inanışlar mevcuttur. İslam öncesi Araplar melekleri, Allah’ın kızları olarak kabul eder ve onları “Nebi ve Resullere itaat edenler”, “Nebi ve Resullere itaat etmeyenler” olarak ikiye ayırırlardı.¹²⁵

Yahudilikte meleklerin varlığı vahye dayandırılarak kabul edilir ve Eski Ahit’in hemen her yerinde meleklerden bahsedilir. Yahudilik’teki melek inancının oluşumu uzun bir tarihi sürece dayanır. Hz. Musa’dan Hz. İsa’ya kadar, melek inancı önemli bir değişikliğe uğramaktadır. Yahudi toplumu Hz. Musa’dan önce, politeist (çok tanrılı inanç) bir inanca sahip olup yıldızlara tapmaktaydılar. Hz. Musa döneminde İsrail’de monoteizm (tek tanrı inancı) doğdu ve bundan sonra eskiden ikinci derecede tanrılar olarak kabul edilen ve “Yahova’nın hizmetçileri” denilen melekler “semavi ordu” deyiimiyle ifade edilmeye başlandı.¹²⁶

Hristiyanlıkta ise meleklerin varlığı, inanç açısından kesin ve zaruri olarak kabul edilir. Hristiyan kutsal metinlerinde meleklerden geniş bir şekilde bahsedilir. Eski Ahit’in on sekiz kitabında yüz sekiz kez, Yeni Ahit’in on beş kitabında da yüz altmış beş kez, toplam iki yüz yetmiş üç kez meleklerden söz edilmektedir. Kilise babalarından Athenogoras ve St. Victorinus gibi teologlar, meleklerle inanmayı Hristiyanlık inancı

¹¹⁵ Ezra: 9/6; Mezmurlar: 150/6.

¹¹⁶ Eyüp: 1/6.

¹¹⁷ I. Samuel: 11/7; Mezmurlar: 68/13.

¹¹⁸ Süleyman’ın Meselleri: 16/2.

¹¹⁹ I. Krallar: 22/19; II. Krallar: 6/17.

¹²⁰ Eyüp: 5/1; 15/15

¹²¹ Eyüp: 7/20.

¹²² Tekvin: 21/17; 22/11.

¹²³ Ali Erbaş, *Melekler Alemi*, Nun Yayıncılık, İstanbul 2012, 67-68.

¹²⁴ Serdar, 142.

¹²⁵ Erbaş, *Melekler Alemi*, 55-65-66.

¹²⁶ Erbaş, *Melekler Alemi*, 69-70-71.

içerisinde değerlendirmektedirler.¹²⁷ Hristiyan teologlar meleklerin özelliklerinin net olarak bilinmeyeceğini ifade etmekle birlikte, kutsal metinlerden faydalanarak felsefi manada birtakım değerlendirmelerde bulunmaktadır. Meleklerin sadece ruhtan ibaret olabileceği, maddi bir varlığa sahip olamadıkları, cinsiyetlerinin bulunduğu, çoğalabildikleri ve ölümsüz oldukları düşünülmektedir. Ayrıca, meleklerin Tanrı'nın iradesine boyun eğmeleri için imtihana tabi tutuldukları, günah işleyebildikleri ve bu günahlar sonucunda şeytan, melek ve insan olarak ayrıldıklarına inanılmaktadır. Bazı Kilise babaları, meleklerin geleceği göremeyeceğini ve olağanüstü bilgilere sahip olamayacaklarını, bazıları ise Efeslilere Mektubu'na¹²⁸ dayanarak meleklerin bir kilise eğitimi ve öğretimine tabi tutulduklarını ileri sürmektedirler. Ayrıca, meleklerin cüz'i iradelerinin bulunmadığı ancak çeşitli etkilere ve iradelere sahip oldukları ifade edilmektedir.¹²⁹

İslam'da meleklerin varlığını kabul etmek imanın şartları arasında yer almaktadır. Bakara Suresi'nde geçen “*Allah'ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar.*”¹³⁰ ayeti de bunu açıkça belirtmektedir. İslam inancında, melekler meşakkatli işlere gücü yeten, devamlı ibadet ve itaat eden, cinsiyetsiz, Allah katında kıymetli latif varlıklardır.¹³¹

Üç semavi din de meleklerin varlığını ortak olarak kabul etmektedir. Kur'an-ı Kerim, Eski Ahit ve Yeni Ahit'te sadece Cebrail ve Mikail'in ismi geçer. Eski ve Yeni Ahit'te, bu iki melek dışında, Eski Ahit'te geçen Yahve'nin meleği, Ölüm meleği, Kerubiler, Serafiler, Azazel, koruyucu melekler, mesajcı melekler, barış ve şer melekleri bunlardan bazılarıdır. Yeni Ahit'te ise Rabb'in meleği, ölüm meleği, koruyucu melekler, yedi kilisenin melekleri, son yedi bela olan yedi melek, yedi boru verilen yedi melek gibi meleklerden söz edilmektedir. İslamiyet'te ise Azrail ve İsrail Kur'an'da zikredilmese de hadislerde yer almaktadır.¹³²

¹²⁷ Serdar, 143.

¹²⁸ Efeslilere Mektup: 3/3-4.

¹²⁹ Erbaş, *Melekler Alemi*, 132-143.

¹³⁰ Bakara: 2/285.

¹³¹ Erbaş, *Melekler Alemi*, 185.

¹³² Erbaş, *Melek Düşüncesinin Farklı İnançlardaki Tezahürleri*, 125-126.

İncelenen mesnevilerde, üç dinde de ortak olan dört büyük meleğe yer verildiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada İsrâîlî rivayetlere rastlanan dört büyük melek ve bunların görevlerine dair bilgiler şu şekildedir:

1.2.1. Cebrail

Yahudi geleneğinde “yargıyı”, Hristiyanlık geleneğinde ise “merhameti” temsil ettiği düşünülen ve İslamiyet’te “vahiy meleği” olarak bilinen Cebrail üç semavi dinin varlığını kabul ettiği meleklerdendir.

Yahudilikte Cebrail, Rabb’in mesajını ileten baş melek olarak anılmaktadır. Eski Ahit’in Daniel kitabında, Cebrail’in insan suretinde Daniel’in gördüğü görünümü¹³³ açıkladığına değinilmektedir. Ayrıca, Cebrail’in Allah’ın huzurunda bulunan altı melekten biri olduğuna ve Hz. Musa defnedilirken orada bulunan meleklerden biri olduğuna inanılır.

Cebrail, Hristiyanlıkta bulunan teslis inancı “baba-Tanrı, oğul-Îsâ ve kutsal ruh-Cebrail”¹³⁴ üçlü tabiatını ifade eden akidenin üçüncüsüdür. Yeni Ahit’te ise Cebrâil’den iki kez bahsedilmektedir. Bunlardan birinde Hz. Zekeriyya’ya görünerek ona “Tanrı’nın önünde duran Cebrâil” olduğunu belirtir ve Hz. Yahyâ’nın doğacağını müjdeler, diğerinde ise Hz. Meryem’e görünerek ona Hz. Îsâ’yı müjdelediği anlatılır.¹³⁵ Hristiyanlar, farklı kiliselerce yılın farklı günlerinde Cebrail adına yortular¹³⁶ düzenlenmektedirler.¹³⁷

Cebrail ismi Kur’an-ı Kerim’de açık olarak üç yerde geçmektedir.¹³⁸ Vahiy meleği olarak bilinen Cebrail’in, Hz. Muhammed tarafından iki kez görüldüğü bilinmektedir. Bunlardan ilki, Necm Suresi’nde anlatılan, “*O, ufkun en yüce noktasındayken asıl şekliyle göründü.*”¹³⁹ ayetiyle ifade edilen görme olayıdır. İkincisi ise, yine Necm Suresi’nde geçen “*Andolsun ki onu (meleği) iniş esnasında en sondaki sidretü’l-müntehânın yanında*

¹³³ Daniel: 8/15-27.

¹³⁴ Luka: 1/26-38.

¹³⁵ Yusuf Şevki Yavuz, Zeki Ünal, "Cebrâil", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 202-204.

¹³⁶ Yortu: Hz. Îsâ’nın yaşamını, ölümünü, dirilişi ile erdemlerini anmak amaçlı kilisenin belirlemiş olduğu kutsal günler yortu olarak bilinir. Bkz. Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/?ara=yortu>.

¹³⁷ Murat Serdar, “Semavî Dinlerde Dört Büyük Melek (Cebrail, Mikail, İsrâfil, Âzrâil)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (13), 2008, 227-245.

¹³⁸ Bakara: 2/97-98; Tahrîm: 66/4.

¹³⁹ Necm: 53/5-7.

*bir daha gördü.*¹⁴⁰” ayetiyle miraç olayı esnasında gerçekleşen görme olayıdır. Cebrail Kur’ân’da ayrıca Ruh¹⁴¹, Rûhu’l-Emîn¹⁴², Rûhu’l-Kudüs¹⁴³ gibi isimlerle yer almaktadır.

İncelenen mesnevilerde, Cebrail genellikle “Rûhu’l-Kudüs”, “Cibril”, “Şehperi”, “Eminü’l-lah” gibi isimlerle anılmaktadır. Şairler, şiirlerinde Cebrail’i vahiy meleği olarak tasvir etmiş, Sidretü’l-Müntehâ’da görüldüğünü, gökten yere indiğini, kanatlarının olduğunu, Hz. İbrâhim’in ateşe atılması esnasında ona yardım ettiğini ifade ederek Cebrail’den bahsetmektedirler.

Aşağıda incelenen mesnevilerde Cebrail’in “vahiy meleği” olduğuna vurgu yapan ve “Rûhu’l-Kudüs”, “Rûhu’l-Emîn” veya “Eminü’l-lah” isimlerinin yer aldığı beyitler yer almaktadır.

Rûhu’l-Kudüs’ün emîn-i râzı
Gencine-i vahy kâr-sâzı (*Hüsn ü Aşk*, 1885)
(O Cebrail’in sırdaşı, vahiy hazinelerinin sanatkârıydı.)

Şeyh Gâlib *Hüsn ü Aşk* mesnevisinin birçok beyitinde, bu beyitte olduğu gibi, Cebrail’den söz eder. Hikâyede, Aşk’a en zor durumlarda yardım etmek için daima yanında olan Sühan karakterinin, vahiy meleği Cebrail’in sırdaşı olduğu belirtilmektedir. Şair, Sühan’ı, Aşk’ı her durumdan haberdar etmesi, onu zorluklardan kurtarması yönüyle Cebrail’e benzettir.

Rûh-ı Kudsem şöyle üreyim nefes
Kim ana Îsî ola cândan heves (*İskendernâme*, 8)
(Îsâ’nın ona candan heves ettiği, Cebrail gibi üfleyeyim.)

Bu beyitte Hz. Îsâ’nın hastaları nefesiyle iyileştirme mucizesi ile Cebrail’in Hz. Meryem’e üflemesi ve Hz. Îsâ’nın doğumu arasında benzerlik kurulmaktadır. Bahsedilen mucize ve Hz. Îsâ’nın doğumu, İsrâîliyyat kaynaklarında daha geniş yer tutsa da hem İsrâîliyyat hem de İslami kaynaklarda geçmektedir.

Sâkî sana Rûh-ı Kuds derler
Güftârına râh-ı üns derler (*Hüsn ü Aşk*, 1910)

¹⁴⁰ Necm: 53/13-14.

¹⁴¹ Kadir: 97/4.

¹⁴² Şuara: 26/193-195.

¹⁴³ Nahl: 16/102; Bakara: 2/87.

(Saki sana Rûhu'l-Kudûs, sözlerine ise dostluk derler.)

Saki, Türk şiirinde ilahi aşka ulaşmak isteyen ariflere yol gösterici olarak tanımlanır. Cebrail ise peygamberlere ilahi emirleri tebliğ ederek yol gösterdiğinden şair bu beyitte sakiyi Cebrail'e benzetmektedir. Yahudilik'te ve İslamiyet'te Cebrail'in vahiy yoluyla bir yol gösterici olması, şairin bu beyitte her iki semavi dinde de müşterek olan olaya atıfta bulunduğunu göstermektedir.

Eski çağlardan bu zamana kadar var olan inanç sistemlerinde, melekler Tanrı'nın insanlarla iletişim kurmak için aracı olarak kullandığı varlıklar olarak tanımlanır. Mitlerde bahsedilen melekler, Simurg, Phoenix ve Hüma gibi isimlerle anılan Anka kuşuna benzetilirler. Sümerliler, rahmet ve bereket getiren melekleri Anka kuşu motifine benzetirler. Pagan tanrılarının figürlerinde de kanatlı oldukları görülmektedir. Hristiyanlıkta melek motifinin tasarımında ise özellikle Grek zafer tanrıçasının etkisi altında kalındığı görülmektedir. Üç semavi dinde de meleklerin kanatları olduğu kutsal kitaplarca belirtilmektedir.

Hristiyan sanatının ilk dönem eserlerinden günümüze kadar melekler kanatlı şekillerde tasvir edilirler. Kutsal metinlerde bahsedilen farklı türlerdeki meleklerden Kerubiler iki kanatlı ve Serafler altı kanatlı olarak figüre edilir¹⁴⁴. Eski Ahit'in Daniel kitabında meleklerin havada uçtuğu, Yeşeya kitabında ise altı kanatlı oldukları söylenmektedir. İslam dininde ise Fatır Suresi'nde, “*Melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah'a mahsustur.*”¹⁴⁵ ayetiyle meleklerin kanatları olduğu belirtilir. Kur'an kaynaklı olmayan bazı zayıf hadislerde, meleklerin altı kanatlı olanlarından ve Cebrâîl gibi bazılarının da altı yüz kanadı olduğundan bahsedilir.¹⁴⁶

Ol araya varmaga yohdur sebîl

“Cezbe Allâhü ve bâlî Cebrâîl” (*İskendernâme*, 5509)

(Allah'ın cezbesi ve Cebrail'in kanadından başka oraya varmaya yol yoktur.)

¹⁴⁴ Erbaş, *Melekler Alemi*, 125-127.

¹⁴⁵ Fatır: 35/1.

¹⁴⁶ Serdar, 150.

Tasavvufta cezbe, Allah'ın kulu kendine çekmesi ve yüceltmesi anlamına gelir.¹⁴⁷ Şair, bu beyitte miraç olayına telmihte bulunmaktadır. Cebrail'in kanatları ile miraca çıkmanın mümkün olacağı anlatılır.

Şehperr-i sürûş ol şeb-i râz

Hep Sünbüle'den ederdi pervâz (*Hüsn ü Aşk*, 119)

(O sır gecesinde Cebrail'in büyük kanadı, hep Başak'tan uçmaktaydı.)

Beyitte Cebrail, Farsça'da kanat anlamına gelen “Şehper” olarak anılır. Şair, beyitte sır gecesini, yani miraç gecesinden bahsetmektedir. Cebrail'in büyük kanatlarının Başak yani Utarit'ten yana uçtuğu söylenir. Utarit veya Tîr olarak bilinen yıldız, Sami inanişinde yağmurun yağmasını sağlayarak tarlaları suladığı ve hava olaylarıyla ilgilendiği için Mikail olduğu düşünülür.¹⁴⁸ Şair Cebrail'in Hz. Muhammed ile miraç gecesini yedi kat göklere, gezegenleri geçerek gittiğini ve bu esnada Cebrail'in Mikail taraflarında uçtuğunu söylemektedir. Şair, Samilerin inançlarında var olan bir bilgi ile miraç olayına atıfta bulunmaktadır.

Mağrûr nigâhına ne kâbil

Cibrîl ola mûrg-i nîm-bismil (*Hüsn ü Aşk*, 478)

(Mağrur bakışına Cebrail'in yarı boğazlanmış bir kuş olması mümkün değil.)

Bu beyit Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* adlı eserinde, Aşk'ı tarif ettiği bölümde geçmektedir. Şair, Aşk'ın mağrur, yani kibirli ve kendini beğenmiş bakışlı olduğunu söylemektedir. Cebrail'i bir kuşa benzettiği bu beyitte, Aşk'ın mağrur bakışları karşısında Cebrail'in boğazlanmış bir kuş gibi olmasından bahsetmektedir. Mitolojik inanış olan melekleri kuşlarla bir tutma, bu beyitte açıkça görülmektedir.

Rahşende çerâğı nûr-ı tenzîl

Ferş-i çemen anda bâl-i Cibrîl (*Hüsn ü Aşk*, 639)

(Parlak meş'aleleri, ilahi nurlardır, çemen halısı orada Cebrail'in kanadıdır.)

Beytin geçtiği kısım olan Mânâ Mesiresi'ndeki parlak meşale Allah'ın nurudur. İki âşik nurlarla kaplı Cebrail'in kanatları üzerinde gül bahçesinde hayal kurmaktadır.

¹⁴⁷ Fikret Karaman, İsmail Karagöz, İbrahim Paçacı, Mehmet Canbulat, Ahmet Gelişgen, İbrahim Ural, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2009, 89.

¹⁴⁸ Yıldırım, 686.

İlahi manalar içeren bu beyit, Cebrail'den bahsetmesi ve nurlarla aydınlanma konuları itibarıyla miraç olayından alıntıdır.

İncelenen mesnevilerde, Cebrail için en yaygın kullanılan anlam “Rûhu'l-Kudüs” ve en sık kullanılan ismi ise “Cibril” olmuştur. Cebrail, beyitlerde sıkça vahiy meleği olarak anılmakta ve miraç olayıyla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca, kanatlarından bahsedilmekte ve kanatları dolayısıyla efsanevi kuşlara benzetilmektedir. Şairler, Cebrail'i mesnevideki bir karaktere, Hz. İsa'ya, sakiye ve kuşa benzetmektedirler. Her üç semavi dinin ve eski inançların mitlerinde ortak olarak yer almasından dolayı, bu yönleriyle şiirlerde sıkça kullanılmıştır. Ancak incelenen mesnevilerde Cebrail'in yer aldığı beyitler genellikle İslami yönüyle ön plana çıkmaktadır.

1.2.2. Mikail

Mikail, İbranice'de “Kim Tanrı gibidir?” anlamına gelen bir kelime olup Arapçaya İbranice ve Süryanice aracılığıyla geçmektedir.¹⁴⁹ Eski Ahit'in Daniel¹⁵⁰ kitabının üç bölümünde, baş önder veya baş melek gibi isimlerle Mikail'den bahsedilmektedir. Yahudi tefsirciler tarafından semavi prensler arasında birinci sırada olduğu kabul edilen Mikail, Yahudiler tarafından toplumlarının adına savaşan özel bir melek olarak görülür.¹⁵¹ Yeni Ahit'te, Yahuda'ya Mektuplar¹⁵² kitabında “baş melek” olarak anılmış ve Yuhanna'nın Vahyi¹⁵³ kitabında ejderha ile yapılan bir savaşta Mikail'den bahsedildiği bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde, ejderhanın şeytan olduğunu ve Mikail'in de onu yenip alt eden melek olduğu ifade edilmektedir. Hristiyanlık inancına göre Mikail, kilisenin koruyucusu olup elinde adalet terazisini taşıyan, cennetteki yaşam ağacının koruyucusu olan “Keruv” olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca Mikail'in, iyi ve kötü ruhları tartan ve şeytanı yenen melek olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁴

Yahudi inancında Mikail, merhameti temsil ederken, Hristiyanlık geleneğinde yargıyı temsil ettiğine inanılmaktadır. İslam inancına göre Mikail, hayır ve rahmet meleğidir. Kur'an-ı Kerim'de sadece bir kez Bakara Suresi'nde “*Her kim Allah'a,*

¹⁴⁹ Lütfullah Cebeci, “Mikâil”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul XXX, 45-46.

¹⁵⁰ Danile: 10/13-21; 12/1.

¹⁵¹ Erbaş, *Melekler Alemi*, 90.

¹⁵² Yahuda'ya Mektuplar: 1/9.

¹⁵³ Yuhanna'nın Vahyi: 12/7-10.

¹⁵⁴ Serdar, *Semavi Dinlerde Dört Büyük Melek (Cebrail, Mikail, İsrâfil, Âzrâil)*, 234.

meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır."¹⁵⁵ ayetinde Mikail, Cebrail'den hemen sonra anılmaktadır. Cebrail'e düşman olan kişi kafir sayıldığı gibi Mikail'e düşman olanın da kafir olacağı zikredilmektedir. Mikail, İslam inancında rızıkların taksimini yapan, yağmuru ve rüzgârı yöneten melek olarak bilinmektedir. Kutsal kitaplar dışındaki Apokrif metinlerde de Mikail'in adı geçmektedir. Hem İslam hem de Yahudi geleneğinde, Mikail'in rızık dağıtan melek olarak anlatılması, iki semavi din arasında ortak bir inançtır.

Mikail'e, incelenen mesneviler arasından bir tek Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* mesnevisinde rastlanmaktadır.

Cibrîl nevâline haberci

Mikâil anın vekîl-i harcı (*Hüsn ü Aşk*, 22)

(Cebrail ona verilen ihsanın habercisi, Mikail onun kâhyasıdır.)

Mikail, *Hüsn ü Aşk* mesnevisinde yer alan, *Peygamber Hazret-i Muhammed'in Vasıflarına Dair Na't-ı Şerif* kısmında anılmaktadır. Şair, beyitte iki büyük melekten bahsetmekte ve Cebrail'in onun habercisi, Mikail'in ise yardımcısı olduğunu ifade etmektedir.

1.2.3. Azrail

Azrail, Yahudi inancında ölüm meleği olarak kabul edilir ve görevi bedeni ruhtan ayırmaktır. Azrail'in, iyi olan insanların ruhunu üç iyi melek ile, kötü olanların ise üç kötü melek ile aldığına inanılır. Azrail I. Tarihler¹⁵⁶ kitabında Dâvûd Peygamber'in anlatıldığı bölümde, Rab Yerusâlim halkına bir salgın hastalık gönderir ve onların canlarını alması için ölüm meleğini (Rabb'in meleğini) gönderir. Bu melekten kastın Azrail olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁷ Yahudilik'te Azrail'in, elinde yalın bir kılıç ile ölmekte olan kişinin başucuna gelip onun ruhunu aldığına inanılır. Yahudi din adamlarının kitaplarında, birçok ölüm meleğinden bahsedilir. Bunlardan biri, Süleyman'ın *Özdeyişleri*'nde¹⁵⁸ geçen "Mal'ake ha mavet" terimi, ölüm melekleri olarak yorumlanmaktadır. Hristiyanlık

¹⁵⁵ Bakara: 2/98.

¹⁵⁶ I. Tarihler: 21/14-16.

¹⁵⁷ Erbaş, *Melekler Alemi*, 95-96

¹⁵⁸ Süleyman'ın *Özdeyişleri*: 16/14.

inancında Azrail, “bela meleği”, “iblislerin prensi” ve “yok edici melek” gibi isimlerle anılmaktadır.¹⁵⁹ Ayrıca, Hristiyanlıkta Mesih’in gelmesi ile yok olacağına inanılır.

İslam inancında ölüm meleğinin varlığına inanılır, ancak Kur’an ayetlerinde Azrail terimi kullanılmaktadır. Secde Suresi’nde “*De ki: “Sizin için görevlendirilmiş bulunan ölüm meleği canınızı alacak, sonra rabbinize döndürüleceksiniz.”*¹⁶⁰” ayetinde bir ölüm meleğinden bahsedilmektedir.

Azrâil o kavme sâkî-i hâs

Mirrîh bezimlerinde rakkâs (*Hüsni ü Aşk*, 258)

(Azrail o kabilenin hususi sakisiydi, eğlencelerinde Merih raks ederdi.)

Şair, Azrail’i şarap sunan bir sakiye benzetir ve onun düzenlediği eğlencede Merih yıldızının raks ettiğini ifade eder. Merih yıldızı, Roma mitolojisinde savaş tanrısı olarak bilinirken, Türk kaynaklarında ise uğursuz ve korkutucu bir yıldız olarak tanımlanır. Şair, bu bağlamda Azrail ve Merih yıldızı arasında uğursuzluk ve korkutuculuk yönleriyle bir ilişki kurar.¹⁶¹

Şairler, şiirlerinde Azrail ismini kullanmak yerine, genellikle “ecel” terimini tercih ederler. Ecel sâkîsi, ecel sürahisi, ecel ordusu, ecel mızrağı ve ecel pençesi gibi tabirlerle, şiirlerdeki karakterlerin canını almaya Azrail’in geldiğini ifade etmektedirler.

Gül derdi hadîka-i emelden

Mey içdi surâhî-i ecelden (*Leylâ vü Mecnûn*, 2928)

(Emel bahçesinden gül derdi. Ecel sürahisinden şarap içti)

Fuzûlî’nin mesnevisinde, Azrail’den “ecel” olarak bahsedilir ve Mecnûn’un, Leylâ’nın ölümünden sonra kabrine gidip kendi canına kıymasını anlattığı bölümde geçer. Şair, Mecnûn’un ecel sürahisinden şarap içip sevgilisinin kabrinde can vermesini ifade etmek için kullanmışlardır. Yahudi din bilginlerine göre, Azrail’in elinde bir kılıç bulunduğu ve bu kılıcın ucunda üç damla acı likör koyduğu anlatılır, Azrail’in bu şekilde can aldığı tasvir edilir. Mecnûn’un ölmek için içtiği şarap ile Yahudi inanışındaki Azrail’in kılıcının ucundaki likörü arasında bir benzerlik düşünülebilir.

¹⁵⁹ Erbaş, *Melekler Alemi*, 163.

¹⁶⁰ Secde: 32/11.

¹⁶¹ Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, 103.

Hasma sunmayınca ecel sâkîsi ayah

Ne el âsûde gerekdür ne ayah (*İskendernâme*, 5045)

(Ecel sakisi hasma kadeh sunmayınca, ne el rahat ve huzurlu olur, ne ayak.)

Bu beyitte, ecel sakisi Azrail olarak ele alınır. Şair, İskender’in Doğu ve Batı’da her yeri alıp tahtına oturduğunda bile rahat olamayacağını ve yaşamak için bir emelinin kalmadığını belirtir, çünkü ecel sakisi ona kadeh sunmamıştır.

Azrail, Türk İslam edebiyatında genellikle can alıcı melek olarak ve korkutucu bir figür olarak anılır. İncelenen mesnevilerde, Azrail’e kelime olarak sadece Şeyh Gâlib’in *Hüsn ü Aşk* mesnevisinde rastlanmaktadır. Gâlib genellikle Azrail’in can alıcı bir melek olduğunu vurgular. Diğer mesnevilerde ise şairler genellikle Azrail yerine “ecel” kelimesini tercih etmektedirler. Ecel sakisi, ecel sürahisi gibi tabirler, Azrail’in Yahudi inanışındaki insanın canını alma şekliyle benzerlik gösterir. Ayrıca, incelenen mesnevilerde, Azrail genellikle şarap sunan sakiye benzetilir. Be nedenle, beyitlerde İsrailî bir inaniştan gelen kullanım gözlemlenmektedir.

1.2.4. İsrâfil

İsrâfil isminin İbrânîce “kul” anlamına gelen isrâf (serâf) ile “tanrı” anlamına gelen il (el) kelimelerinin birleşiminden türediği düşünülmektedir.¹⁶² Bu isim, Yahudiliğin apokrif metni olan Enok’un kitabında geçmektedir. Ancak, Eski Ahit, Yeni Ahit ve Kur’an-ı Kerim’de adı açıkça geçmemektedir. Eski Ahit’te geçen “Serafil’er’in” İsrâfil olduğu düşünülmektedir. İşıya kitabında¹⁶³ Serafil’er elli, ayaklı, insan yüzlü ve altı kanatlı olarak tasvir edilmekte, Tanrı’nın arşında onun önünde duran, onu öven ve onun şanını yücelten varlıklar olarak anlatılmaktadırlar.¹⁶⁴

Kur’an’da İsrâfil ismi açık şekilde geçmemektedir. Ancak, Neml¹⁶⁵, Kaf¹⁶⁶ ve Zümer¹⁶⁷ Surelerinde belirtildiği üzere kıyametin başlangıcının Sûr’a ilk üfürüşle olacağı

¹⁶² Lütfullah Cebeci, “İsrâfil”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 180-181.

¹⁶³ İşıya: 6/1-5.

¹⁶⁴ Erbaş, *Melekler Alemi*, 101.

¹⁶⁵ Neml: 27/87.

¹⁶⁶ Kaf: 50/41-42.

¹⁶⁷ Zümer: 39/68.

ve ikinci üfürüşte insanların yeniden dirilişini gerçekleştirecek olan meleğin İsrâfil olduğu düşünülmektedir.

Sen ol bize sâkiyâ Sirâfil

Kıl mevtimizi hayâta tebdil (*Hüsn ü Aşk*, 1907)

(Ey saki, sen bize İsrâfil ol ve ölümümüzü hayata çevir.)

Bu beyit, *Hüsn ü Aşk* mesnevisinin sakiye hitap kısmında geçmektedir. Şair, sakiyi İsrâfil'e benzeterek, ölü gibi olan bu bedenleri İsrâfil'in Sûr'a üfleyip insanı diriltmesi gibi şarap verip dirilttiğini ifade eder.

Çü 'arş altına irdi ol yüzi nûr

Görür İsrâfil elinde tutar sûr (*Vâmık u Azrâ*, 202)

(O nur yüzlü arşın altına erince elinde sûr ile İsrâfil'i görür.)

Bu beyit, *Vâmık u Azrâ* mesnevisinde, Peygamber efendimizin Miraç'a yükselişini anlatan kısımda yer almaktadır. Şair, Peygamber'in bu esnada İsrâfil'i elinde Sûr ile kıyamet gününe kadar hazır beklerken gördüğünü ifade eder.

İncelenen mesnevilerde, İslam kaynaklarında Sûr'a üflemekle görevli dört büyük melekten biri olarak tarif edilen İsrâfil'e sıkça atıfta bulunmaktadır.

İncelenen mesnevilerde, dört büyük meleğin genellikle İslami kaynaklardan esinlenerek kullanıldığı görülmektedir. Cebrail, beyitlerde çoğunlukla vahiy meleği olarak ve Miraç olayında Hz. Muhammed'in yanında oluşuyla anılmaktadır. Şairler, mesnevilerinde Cebrail'i, Hz. İsâ'ya, kanatları nedeniyle kuşa, sakiye ve mesnevilerdeki karakterlere benzetmektedirler. Bu bağlamda, mesnevilerde Cebrail'in İslami yönü öne çıkmaktadır. Mikail ise yalnızca Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* mesnevisinde yer almaktadır. Şair, beytinde Mikail'in Hz. Muhammed'in yardımcısı olduğunu belirterek, İslam kaynaklı bir kullanım sergilemektedir. Mesnevilerde bahsedilen Azrail kavramı ise İsrâili kaynaklardan alınmaktadır. Şairler, Azrail'i şarap sunan sakiye benzetmekte ve Azrail isminden çok "ecel" kavramını tercih etmektedirler. Azrail, "ecel sakisi", "ecel sürahisi" ve "ecel ordusu" gibi ifadelerle beyitlerde yer alır. İsrâfil ise şiirlerde sakiye benzetilmiş ve İsrâfil'in Sûra üfleyip diriltmesi ile sakinin şarap vererek diriltmesi arasında bir bağ kurulmaktadır. Genellikle İsrâfil'den İslami yönüyle bahsedilmektedir. Sonuç olarak, mesnevilerde dört büyük melek de saki ile karşılaştırılmaktadır.

1.3. ŞEYTAN

Üç semavi dinde de şeytan'ın varlığı kabul edilmektedir, ancak şeytan'ın üç semavi dinde ortak noktalarının bulunduğu gibi farklılıkları da bulunmaktadır.

İslamiyet'te şeytan'ın varlığı kabul edilir ve Kur'an-ı Kerim'in 11 yerinde "İblis" olarak geçer. "Şeytan" kelimesi ise 88 defa geçmektedir. Önceleri adı Haris olan şeytan, Allah'ın Âdem'i yaratıp bütün meleklerle secde etmelerini buyurduğunda secde etmez. Kendisinin meleklerin en ulusu olduğunu ve ateşten yaratıldığını, bu nedenle topraktan yaratılana secde etmeyeceğini söyler. Bu itaatsizliği nedeniyle Allah tarafından cezalandırılır ve Şeytan kılığına sokulur. Kıyamete kadar bütün insanlığı azdırmak için Allah'a yalvarır ve Allah da ona Sûr'a üfleninceye kadar mühlet verir. İlk işi olarak Âdem ve Havva'nın cennetten kovulmasına neden olur.¹⁶⁸ Şeytan, insanlara yalan vaatlerde bulunur, onları aldatır ve zihinlerine asılsız korkular salar. İnsanlar arasındaki kin ve düşmanlığı artırır ve kötülük yayar. Kur'an-ı Kerim'de, Allah mü'min kullarının şeytan'ın vesvesesinden kendine sığınmalarını emreder.¹⁶⁹

Yahudilikte, şeytan insanları hataya ve günaha sürükleyerek Tanrı tarafından cezalandırılmalarına neden olan varlık olarak bilinir. Şeytan'ın İbranice karşılığı olan "satan" kelimesinin yanında "samael, malakh amavit ve yedser Ra" gibi terimlerle anılır. Eski Ahit'te Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasına sebep olan yılan ve Eyüb'ün günaha eğilim göstermesi gibi mevzularla yer almaktadır. Yahudiler, Filistin topraklarından sürgün edildikleri zamanlarda, meleklerin görevlerinde daha da yetkin oldukları ve ahlâki bir nitelik kazandıklarını düşünmektedirler. Yahudilikte yer alan iyi melekler, şeytanlar ve cinler arasında sürekli bir çatışma olduğu düşüncesi, sürgün esnasında Eski İran ve Mezopotamya dinlerinden etkilenmelerinin bir sonucudur. Eski Ahit'te şeytan'ın insanları tahrik edici bir yapıya sahip olduğu yer alır. Ayrıca, yeryüzünde dolaşarak Tanrı'ya karşı çıkan insanları Tanrı'nın huzurunda suçlayan bir kavgacı konumundadır.¹⁷⁰

Hristiyanlıkta, melekler iyi ve kötü melek olarak ikiye ayrılır. Kötü melekler "düşmüş melekler" olarak kabul edilir ve şeytan olarak adlandırılır. İyi melekler, Tanrı'ya

¹⁶⁸ Pala, 431.

¹⁶⁹ Erbaş, *Melekler Alemi*, 52.

¹⁷⁰ Erbaş, *Melekler Alemi*, 39-40-41.

karşı gelerek veya bir günah işleyerek kötü meleklerle dönüşürler.¹⁷¹ Hristiyanlıkta, melek ve şeytanların sayısı birbirlerine eşit olarak kabul edilir ve şeytanların dereceleri vardır. Tanrı'ya karşı kin besleyen şeytanlar insanları kandırarak onları cehenneme sokmaya çalışırlar. İnsanların nefsini ve bütün kötü duygularını harekete geçirip kötülüğe düşürmeye çalışırlar.¹⁷²

Şairler aşağıdaki beyitlerde, Şeytan'ın kibri ve gururu yüzünden Allah katından kovulmuş olduğunu söyleyerek İslami bir anlatımda bulunmaktadır. Şairler, mesnevilerdeki kahramanlara kibir ve gurura kapılıp Şeytan'a benzememelerini öğütlemektedirler.

Kibrdür şeytânı hazretten süren
La'net idüp tâ'atin yile viren (*İskendernâme*, 2928)
(Şeytan'ı Allah katından süren lanet edip ibadetini yele veren kibirdir.)

Gırre olmak sıfât-ı şeytândur
Rânde-i bârgeh-i Rahmân'dur (*Hayriyye*, 559)
(Gururlu olmak şeytan'ın sıfatıdır. Rahmân'ın huzurundan kovulmuş kişidir.)

İncelenen mesnevilerde, şeytan'ın insanlar arasında kin ve nefrete sebep olduğu söylenir. Ayrıca, insanların nefsi duygularıyla oynayıp onları kötülüğe ilettiğini ve büyü, falcılık ve kumar gibi haram olan yollara sürüklediği anlatılmaktadır. Üç semavi dinde de şeytan'ın türlü hilelerle insanları kötülüğe sevk etmesi anlatılmaktadır.

Nefs şeytândurur uymagıl ana
Yohsa çok dürlü zarar ider sana (*İskendernâme*, 794)
(Nefs şeytandır ona uyma yoksa sana çok türlü zarar verir.)

Kibr nedür hûy-ı iblîs-i la'în
Terk kıl anı k'olasın ehl-i dîn
Kibr ehli sürülüp dergâhdan
Dûr olur şeytân gibi Allâh'dan (*İskendernâme*, 747-748)

(Kibir nedir, lanetlenmiş iblisin huyu din ehli olmak için onu terk et. Kibir ehli kapıdan sürülüp şeytan gibi Allah'tan uzak olur.)

¹⁷¹ Serdar, 155-156.

¹⁷² Erbaş, *Melekler Alemi*, 44.

Ahmedî *İskendernâme* mesnevisinde kahramanlara seslenerek insanlara kibir ve nefsin şeytan'dan geldiğini belirterek, din ehli olanın Allah'a sığınması gerektiğini vurgular. Şeytanın tuzaklarına kanıp Allah yolundan sapanların onun gibi kovulmuşlardan olacağını anlatır.

Mekr-i İblîsdür ol da nâsa

Ola beste 'amel-i vesvâsa (*Hayriyye*, 1296)

(Oyun şeytan'ın insanlara bir hilesidir; onun için şeytan'ın işine bağlanmayasın.)

Kur'ân'da Bakara Suresi'nde kesin bir ayetle kumara yasaklama getirilmektedir. Nâbî de bu beyitte oyunun şeytan işi olduğunu söyleyerek ondan uzak durulmasını tavsiye etmektedir. Bu anlatım İslami kaynaklıdır.

Oldı evvel dîvi teshîr eyleyen

Reml eşkâlin yazup söz söyleyen (*İskendernâme*, 5153)

(Şeytanı ilk ele geçiren remil şekillerini yazıp söyleyen o oldu.)

Remil, kum üzerine şekiller çizilerek bakılan bir fal çeşididir. Eski zamanlardan bu yana kullanılan bu yöntem, günümüzde kum yerine kâğıt ve tahta üzerinde uygulanmaktadır. İslâm dinine göre gaybı bilmek Allah'a ve O'nun bildirdiği peygamberlere mahsustur ve Cahiliye döneminden kalma pek çok kehanet ve fal çeşidi gibi remil de yasaklanmıştır.¹⁷³

Dûzahda makarr ı sanki şeytân

Dört yan ı cahîm ü zift ü katrân (*Hüsn ü Aşk*, 1385)

(Sanki şeytan gibi cehennemde idi ve dört tarafı ateş, zift ve katran doluydu.)

Hıristiyanlıkta cehennem, şeytan'ın ve cehennemliklerin cezalarını çektikleri yerdir. Ayrıca şeytan'ın ikametgâhı olduğuna inanılmaktadır. Şeyh Gâlib *Hüsn ü Aşk*'ında yer alan "Cadının Büyüsüne Dair" isimli bölümde cadıyı tarif etmek için bu beyti yazmıştır.

İncelenen mesnevilerde, şeytan'ın kibri nedeniyle Allah katından kovulması ve kıyamete kadar insanlara kin ve nefret aşılayarak onların günahkâr olmalarına neden olması yönüyle yer almaktadır. Beyitlerde şeytan, insanları kumar, falcılık ve büyü gibi yasaklanmış türlü günahlara yönlendiren bir varlık olarak anlatılmaktadır. Beyitlerde

¹⁷³ Pala: 376.

geçen şeytan'ın üç semavi kitabın anlatılarıyla örtüşen insanları günaha teşvik etmesi anlatılırken, genellikle İslam kaynaklı bir anlatım yer almaktadır.

1.4. KUTSAL KİTAPLAR

Kutsal kitaplar, araştırmacılar, yazarlar ve sanatkarlar için önemli bir ilham kaynağı olarak görülmektedir. Divan edebiyatı, özellikle İslam dini etrafında gelişmiş olsa da eski Türk kültürü ve yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle farklı dinî kültürlerin izlerini taşır. Klasik Türk edebiyatı şairleri Kur'ân-ı Kerim başta olmak üzere Tevrat, Zebur ve İncil'den de yararlanmışlardır.¹⁷⁴

Tevrat, sözlükte kanun, talim ve şeriat anlamına gelir ve Hz. Musa'ya vahiy yoluyla indirilen kutsal kitaptır. Yahudiler, Tevrat'ın asıl beş kitaptan oluştuğunu kabul ederler. Bunlar birbirini tamamlayan Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye'dir. Tevrat'ın ilk kez Asur Kralı Buhtunnasr'ın döneminde yakıldığı ve daha sonra Azra isimli birinin tekrar yazdığı rivayet edilir. Yahudiler Azra'yı peygamber olarak kabul ederler ve İslami kaynaklarda bu kişinin Hz. Üzeyr olduğuna dair bir düşünce vardır. Daha sonra Tevrat, Roma Kralı Artiokus tarafından tekrar yakılır.¹⁷⁵

Müslümanlar, Tevrat'ın Hz. Musa'ya gönderilen bir kitap olduğunu kabul ederler ancak günümüze ulaşan kitabın orijinal Tevrat olmadığı düşünülmektedir. Tevrat'tan Kur'ân-ı Kerim'de toplam 17 yerde bahsedilmektedir.¹⁷⁶

Zebur, sözlükte kitap, söz, yazı ve mektup anlamlarına gelir ve dinî literatürde, Allah'tan Hz. Dâvûd'a vahiy yoluyla gelen mukaddes kitap olarak geçer. Zebur'un asıl nüshası yoktur ancak Eski Ahit'in Mezmurlar kitabının Zebur olduğu söylenmektedir. Mezmurlar, şiir şeklinde yazılmış manzum bir kitaptır ve ahlâki öğütler içermektedir.¹⁷⁷ Kur'ân'da ise üç ayrı yerde Zebur'dan bahsedilmektedir.¹⁷⁸

İncil, Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'ya gönderilen kutsal kitabın ismi olarak geçer ve sözlükte iyi haber ve müjde anlamına gelmektedir. Hristiyanların kabul ettiği isim ise

¹⁷⁴ Yusuf Babür, "Klasik Türk Şiirinde Gayr-i İslami İnanç Unsurlarının Kullanımı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30 (2), 2020, 165.188.

¹⁷⁵ Karaman, vd., 575.

¹⁷⁶ Bakara: 2/75; Âl-i İmrân: 3/48- 50- 65- 93; Mâide: 5/43- 44- 46- 66- 68- 110; Âraf: 7/157; Tevbe: 9/111; Fetih: 48/29; Saf: 61/6; Cuma: 62/5.

¹⁷⁷ Karaman, vd., 616.

¹⁷⁸ Nisa: 4/163; Enbiya: 21/105; İsra: 17/55.

Latince “Evangelium” kelimesidir. Havariler tarafından Hz. İsa’nın öğretilerini içeren pek çok risale yazılır ancak İznik Konsülü’nde Hristiyanlar tarafından kabul edilen ve Yeni Ahit’i oluşturan dört kitap seçilir. Bunlar; Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleridir. Ayrıca, Barnaba İncili ve Saint Thomas İncili de Hristiyan dünyasında bilinen ve tanınan İncillerdendir. Hz. İsa’nın öğretilerinin, güzel sözlerinin yanında felsefi, dinî ve kültürel anlatılar da içermektedir.¹⁷⁹ Kur’ân-ı Kerim’de İncil’den toplam 10 yerde bahsedilmektedir.¹⁸⁰

İncelenen mesnevilerde Tevrat, Zebur ve İncil genellikle Kur’ân-ı Kerim’i ve Hz. Muhammed’i müjdeleyici olmaları yönüyle ele alınmaktadır. Söz konusu beyitler şunlardır:

Evvel İncîl indi Tevrît ü Zebûr

Sonra Kur’an k’ol-durur yik-pâre nûr (*İskendernâme*, 7856)

(Önce İncil, Tevrat ve Zebur indi. Sonra yekpare nur olan Kur’an)

Mevrid-i vahy-i celîl-i tenzîl

Muhbir-i ‘anhu butûn-ı İncîl (*Hayriyye*, 52)

(Yüce Kur’an’ın vahiy halinde ulaştığı yer O; İncil neslinin haberdar edildiği kişi O.)

Buldılar Tevrit’de andan rağbet kıldılar

Ol nebimün togrulugun bildiler (*İskendernâme*, 6213)

(Tevrat’ta ondan nişan buldular. Âhir zaman peygamberi olduğunu anladılar.)

Ahmedî *İskendernâme* adlı mesnevisinde yer alan şu beyitte, dünya malına düşkünlük gösteren bazı âlimleri eleştirirken, insanların menfaatleri uğruna kutsal değerleri bile gözden çıkarıp dünya malına meyledebileceklerini ifade eder.

Oldı Tevrît ohınandan ol beter

Bir pula bulursa Kur’ânın satar (*İskendernâme*, 2510)

(O Tevrat okuyandan beter oldu. Bulursa Kur’an’ı bir pula satar.)

Hat gerd-i lebinde nûr-ı tenzîl

İsa gibi nâzil olmuş İncîl (*Hüsn ü Aşk*, 488)

¹⁷⁹ Karaman, vd., 278.

¹⁸⁰ Âl-i İmrân: 3/3-48-65; Mâide: 5/46-47- 66- 68- 110; A’râf: 7 /157; Tevbe: 9/111; Fetih: 48/29; Hadîd: 57/27.

(Tüyler dudağının etrafında Îsâ'ya İncil'in gelmesi gibi inmiş bir nur.)

Şeyh Gâlib'in mesnevisinde ise Aşk karakterini tanımlarken onu Îsâ'ya benzetir. Îsâ'ya İncil indirildiğinde üzerinde olan nur gibi bir nurun Aşk'ın bir özelliği olduğunu söyler. Eski Ahit'te Îsâ'ya İncil vahiy edildiği sırada Kutsal Ruh'un güvercin gibi üzerine indiğinden bahsedilir.¹⁸¹ Bunun bazı yerlerde cismen bir iniş olduğu söylene de Kutsal Ruh'un nurlarla kaplı olduğu düşünölmekte ve nurunun Îsâ'ya yansıdığı söylenmektedir.

Tab' kim ol perdelerden düşe dñr

Ne bile Dâvûd'ı nic'okur Zebûr (*İskendernâme*, 457)

(O perdelerde uzak düşen şairlik ne bilsin Dâvûd Zebur'u nasıl okur.)

Ahmedî *İskendernâme*'de Hz. Dâvûd'un güzel sesi ile Zebur'u okurken dinlememiş birinin, şairliğin ne demek olduğunu bilmesinin imkânı olmadığını söylemektedir. Kur'an'da ve Eski Ahit'te Hz. Dâvûd'un Zebur'u okuyuşundan ve güzel sesinden bahsedilmemektedir. Taberi'de yer alan rivayette Hz. Dâvûd'un Zebur'u güzel sesiyle okuyunca ne kadar kuş varsa etrafına toplandığı ve sesinin dağlarda dahi yankılandığı anlatılır.¹⁸²

İncelenen mesnevilerde şairler, Tevrat, Zebur ve İncil'den bahsederken genellikle bu kitapların İslami açıdan anlamlarına değinmektedirler. Beyitlerde, üç kutsal kitabın da Kur'an'ı ve Hz. Muhammed'i müjdelediğine dair olan bilgilere yer verilmektedir. Ancak *Hüsn ü Aşk*'ta geçen Îsâ'ya İncil'in indirildiği zaman üzerine inen bir nur ile ilgili beyit, İsrâîliyyat kaynaklı bilgilerle örtüşmektedir. Mesnevilerde en fazla İncil'e, en az ise Zebur'a atıfta bulunulduğu gözlemlenmektedir.

1.4.1. Kutsal Kitaplarda Yer Alan Şahsiyetler

1.4.1.1. Hz. Meryem

Hz. Meryem, İslam'da iffet ve itaat simgesi olarak kabul edilmektedir. Hristiyanlıkta ise "tanrı doğuran" olarak nitelendirilmekte ve Hristiyanların ibadet hayatında önemli bir yer tutmaktadır.

¹⁸¹ Yuhanna: 1/29-35.

¹⁸² İbn Cerir Et-Taberi, 494.

Hristiyanlıkta Hz. Meryem'in, Hz. İsa gibi aslî gûnahtan uzak olduğuna ve öldükten sonra semaya yükseldiğine inanılır. Luka İncili'nde, Hz. Meryem'in Dâvûd'un soyundan geldiği ifade edilmektedir.¹⁸³ Yeni Ahit'te ise Hz. Meryem, Hz. İsa'nın dünyaya gelişi ve çocukluğuna dair anlatılarda yer almaktadır. Bunlar dışında Markos, Matta ve Luka İncillerinde Hz. Meryem'in Hz. İsa'nın kardeşleri ile Hz. İsa'nın yanına gelip görüşmek istemesinde “İsa'nın Annesi ve Kardeşleri geldi”¹⁸⁴ ifadesiyle yer almaktadır. Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği zamanda ve Hz. İsa'nın Nâsıra'daki faaliyetinde de Hz. Meryem'den dolayı olarak bahsedilmektedir. Yuhanna İncili'nde Hz. İsa çarmıhta iken annesini Yuhanna'ya emanet ettiği ve Meryem'in onun yanına yerleştiğine dair anlatılarda geçmektedir.¹⁸⁵ Ancak Hz. Meryem'in ne kadar yaşadığı ve nerede öldüğüne dair kesin bilgiler bulunmamaktadır.

Hz. Meryem Kur'an'da ve hadislerde en çok övülen kadınların başında gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'in Âl-i İmrân Suresi'nde anlatılanlara göre, bir zamanlar İmran'ın karısı Rabbinden kayıtsız şartsız ona adamak için bir çocuk ister. İmran'ın karısının bir kız çocuğu olur ve adını Meryem koyar ve Rabb'ine “onu ve soyunu kovulmuş şeytana karşı senin korumana bırakıyorum.”¹⁸⁶ der. Rabbi de Zekeriya'yı onu korumakla görevlendirir.¹⁸⁷ Bu kıssa, Hz. Meryem'in annesi, babası ve doğumuna dair bilgiler içermektedir.

Kur'an-ı Kerim'in Meryem Suresi'nde, Hz. Meryem'in Cebrail ile konuşması ve Hz. İsa'yı doğurmak için inzivaya çekilmesi ve bir hurma ağacının altında onu dünyaya getirmesi anlatılmaktadır. Hz. Meryem bir gün boyunca susma orucu tutarak halkın yanına gelir ve halkı ona sorular sorar, o ise sadece beşikteki çocuğu işaret ederek susmaya devam eder. Daha sonra cevabı çocuk verir “Ben Allah'ın kuluyum; O bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, o beni kutlu ve bereketli kıldı; yaşadığım sürece bana namazı, zekâtı ve anneme saygılı olmayı emretti; beni zorba ve isyankâr yapmadı. Doğduğum gün, öleceğim gün ve yeniden hayata döndürüleceğim gün esenlik benimle olacaktır.”¹⁸⁸ der.

¹⁸³Luka: 1/32.

¹⁸⁴Markos: 3/32.

¹⁸⁵Yuhanna: 19/26-27.

¹⁸⁶Âl-i İmrân: 3/36.

¹⁸⁷Âl-i İmrân: 3/35-37.

¹⁸⁸Meryem: 19/30-31-32-33.

İsi vü Meryem piyâd'ider sefer

Tazı atlar binür uş hergün har (*İskendernâme*, 2133)

(İsâ ve Meryem yayan yolculuk ederken, şimdilerde her eşek Arap atlarına biner.)

Ahmedî mesnevisinde, Hz. Meryem'in ve Hz. İsâ'nın yolculuklarından bahsetmekte ve bu iki kutsal insanın o zamanlar yayan yolculuk edip şimdikilerin ise at üzerinde yolculuk yapmalarını eleştirmektedir. Kutsal kitaplarda Hz. Meryem'in Hz. İsâ'yı doğurmak için uzak bir yere yolculuk etmesi anlatılmakta, ancak bu olay İsrâiliyyat kaynaklarında daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Kur'an'da uzak bir yere çekildiği söylene de ayrıntı yoktur ancak Eski Ahit'te Beytlehem'e yürüyerek uzun bir yolculuk yaptıkları anlatılır. Yine İsrâili kaynaklarda Hz. Meryem'in ve Hz. İsâ'nın Fısıh bayramı için mabede yolculuk ettikleri yer almaktadır.

Hizmette o gülşene dem-â-dem

İsâ gülüdür buhûr-ı Meryem (*Hüsn ü Aşk*, 649)

(İsâ'nın gülü ve buhûr-ı Meryem bu bahçeye hep hizmet eder.)

Olmuşdı şafak dıraht-ı Meryem

Doğmuşdı meger Mesih-i hoş-dem (*Hüsn ü Aşk*, 1865)

(Şafak Meryem ağacıydı. Hoş nefesli İsâ doğmuştu.)

Şeyh Gâlib, Hz. Meryem'i "Buhur-ı Meryem" çiçeği ve Meryem ağacı tabiri ile anmaktadır. Türk halk anlatılarında Hz. Meryem'in Hz. İsâ'yı doğururken tutunduğu bir çiçek olduğu rivayetleri vardır, bu yüzden adı Meryemana eli çiçeğidir.¹⁸⁹

Kutsal kitaplarda Hz. Meryem, genellikle Hz. İsâ'yı dünyaya getirmesi ile yer almaktadır. İncelenen mesnevilerde ise Hz. Meryem Hz. İsâ ile anılmakta, Hz. İsâ ile yaptığı yolculuk ve Buhûr-ı Meryem ifadeleri ile yer almaktadır.

1.4.1.2. Hz. Havvâ

Eski Ahit'te ilk insanın yaratılışı iki farklı şekilde anlatılmaktadır. Tekvin Kitabı'nda, Rabb'in insanı dünyanın yaratılışının altıncı gününde, kendi suretinde, erkek ve dişi olacak şekilde yarattığı ifade edilmektedir. İkinci anlatımda ise Rabb'in, Âdem

¹⁸⁹ Reyhan Keleş, *Kavram Atlası Türk İslâm Edebiyatı II*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, 272.

uyurken onun kaburgasından kadını yarattığı anlatılmaktadır. Tekvin’de, Âdem ilk kadına, insanlığın anası olduğu için, “yaşayan” anlamına gelen Havvâ adını vermektedir.

Hristiyanlar, Eski Ahit’te anlatılan Havvâ’nın yaratılış hikayesini kabul etmekte ve Meryem ile Havvâ arasında karşılaştırma yapmaktadırlar.

Havvâ’nın adı ve yaratılışı Kur’ân-ı Kerim’de geçmemektedir. Ancak, ondan Hz. Âdem’in zevcesi olarak bahsedilir. Kur’ân’da, Allah’ın Hz. Âdem ile Havvâ’nın cennette yaşamalarını emrettiği ve daha sonra ise işledikleri günahtan dolayı cennetten indirildikleri yer almaktadır.¹⁹⁰

Sol eyegüsinden ol Feyyâz-ı cûd

Yaradup Havvâyı vird’ana vücûd (*İskendernâme*, 2341)

(O cömertlik Feyyaz’ı sol eğe kemiğinden, Havvâ’yı yaratıp ona vücut verdi.)

İskendernâme’de geçen bu beyitte Havvâ’nın yaratılışına atıfta bulunmaktadır. İslami kaynaklarda Havvâ’nın yaratılışı yer almaz, biz bu bilgiyi İsrâîliyyat kaynaklarından öğrenmekteyiz.

Bi-hakkı mihr-i Âdem hüsn-i Havvâ

Beni maksûduma irgür Hudâyâ (*Vâmık u Azrâ*, 1386)

(Ey Allah’ım Adem’in sevgisi, Havva’nın güzelliği hürmetine beni arzuma kavuştur.)

Havvâ, Cami’î’nin *Vâmık u Azrâ* mesnevisinde sadece bir beyitte yer almaktadır. Şair, bu beyitte, Âdem’in sevgisini ve Havvâ’nın güzelliğini yüce değerler olarak kabul ederek Allah’a dua eder ve bir dilekte bulunur.

1.4.1.3. Hârût-Mârût

Hârût ve Mârût Babil’de yaptıkları yüzünden sürekli azaba çarptırılmış iki melektir. Bu iki melekten İslami kaynaklarda özellikle Bakara Suresi’nde bahsedilir, Hz. Süleyman’a atılan iftiralar ve Hârût ve Mârût’un sihir öğretmesi ve bundan dolayı sürekli azaba çarptırılmaları ile yer alırlar.¹⁹¹ Bunun yanı sıra, bu iki melek Sümerlerde, Akadlarda, Zerdüştlükte ve Hinduizm gibi İslam öncesi din ve kültürlerde farklı

¹⁹⁰ Bakara: 2/35-38; A’râf: 7/19-25; Tâhâ: 20/117-123.

¹⁹¹ Bakara: 2/102.

hikâyelerle yer edinmektedirler. Eski Ahit ve Yeni Ahit'te Hârût ve Mârût, isim ve hikâyeye olarak yer almamaktadır. Ancak Apokrif metinlerden olan Peygamber Enok'un Kitabında bahsedilen “düşmüş melekler”, Venüs'ü sembolize eden Lucifer'in de düşmüş bir melek olması nedeniyle, Hârût ve Mârût'un bu melekten sonra gelen varlıklar olabileceği söylenmektedir.

Hârût ve Mârût'a dair bilinen hikâyelerden birinde, bu iki meleğin İdris Peygamber döneminde yaşadığı anlatılmaktadır. Bu hikâyeye göre, melekler, insanları günah işledikleri için eleştirirler. Allah da “eğer sizlere de insanlara verdiğim gibi şehvet duygusunu verseydim günah işlerdiniz” der ve dünyaya göndermek için aralarından iki melek seçer, bunlar da Hârût ve Mârût olur. Bu iki meleğe, dünyada insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözme görevi verilir ve bir gün çözüm bulmak için anlaşamayan karı ve koca geldiğinde her ikisi de Zühre isimli kadına âşık olurlar. Zühre ile buluşmak için sözleştiklerinde, Allah göklerin kapısını açıp bu iki meleğin işledikleri günahları meleklerle izletir. Zühre, bu iki melekten öğrendiği “ism-i A'zam” duasını okur ve göklere yükselir. Allah da onu güzellik ve aşk simgesi olan Zühre (Venüs) yıldızına dönüştürür. İki melek cezalandırılarak Babil kuyusunda baş aşağı olarak kıyamete kadar asılı halde bırakılır.¹⁹²

Bu hikâyenin, Sümerlerdeki aşk ve savaş tanrıçası olan İnanna ve çoban olan Dumuzi'nin hikayesine dayandığı söylenmektedir. Sümer tanrıçası İnanna'yı Zühre'ye, Sümer mitinde İnanna'ya âşık olan çoban Dumuzi ve çifçi tanrısı Enkidmu'yu ise Hârût ve Mârût'a benzetirler.¹⁹³ Bu hikâyenin Sümerlerden İsrailiyyat kaynaklarına ve daha sonra İslam kaynaklarına geçtiği söylenmektedir.

Hârût ve Mârût Zerdüştlüğün kutsal metni Avesta'da geçen Haurvatât ve Ameratât ile de ilişkilendirilmektedir. Avesta'da dişi varlıklar olarak kabul edilmekte ve Ameratât bitkilerin, Haurvatât ise suların koruyucusu olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁴ Ancak isimlerdeki kelime benzerliği dışında bir ortak nokta yoktur.

Bu iki melek, klasik Türk edebiyatına da yansımaktadır. İncelenen mesnevilerde, özellikle Hârût adı anılmaktadır. Şairler, mitolojik hikâyelerden ve dinî kaynaklardan

¹⁹² Yıldırım, 357.

¹⁹³ H. Sercan Koşık, “Hârût ve Mârût Hakkında Tercüme Bir Risale”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, 12, 2013, 141-153.

¹⁹⁴ Yıldırım, 356.

gelen bilgiler dahilinde Hârût ve Mârût'un sihir yaptıklarını söylemektedirler. Ayrıca Şeyh Gâlib *Hüsn ü Aşk*'ındaki bir beyitte Aşk'ın Hârût ile buluştuğunu ve tıpkı onun gibi kuyuda baş aşağı asıldığını anlatmaktadır.

Men sâhir-i Bâbilî-nijâdem

Hârûta bu işde üstâdem (*Leylâ vü Mecnûn*, 328)

(Ben Bâbil soylu büyücüyüm. Hârut'a bu işde ustamdır.)

Hârût-ı nigâhı etse îmâ

Üftâde-i çâh olur Züleyhâ (*Hüsn ü Aşk*, 324)

(Hârut gibi büyücü bakışı bir imada bulunsa Züleyha kuyuya düşer kalırdı.)

San zülfine cây olup zenahdân

Hârût'a buluşdı mâh-ı Ken'an

Velhâsıl o mihr-i âlem-ârâ

Ber aks olup etti çâhı me'vâ (*Hüsn ü Aşk*, 1267-1268)

(Çene çukuru sanki saçına bir yer olmuş gibi Ken'ân güzeli, Harut'la buluşmuştu. Sözün kısası dünyayı aydınlatan güneş gibi, Aşk, baş aşağı kuyuya girdi.)

1.4.1.4. Ye'cûc-Me'cûc

Kur'ân-ı Kerim'de, Ye'cûc ve Me'cûc isimleri, Zülkarneyn döneminde ortaya çıkan, bozgunculuk yapıp çevre kavimlere eziyet eden ve kıyametin kopmasına yakın dönemde yeryüzünde yeniden bozgunculuk yapacak olan iki kavimdir.

Kur'ân'da Kehf Suresi'nde geçmişte bozgunluk çıkarmış bir kavmi Zülkarneyn'in inşa ettiği set ile engellemesi anlatılmaktadır.¹⁹⁵ Bu ayetten hareketle anlatılan rivayetlere göre Zülkarneyn, yeryüzünde bozgunculuk çıkaran bir kavmin yaşadığı yere gider. Çevre halk gelip bu kavimden şikâyet ederler ve Zülkarneyn'den onlarla aralarına bir set çekmesini isterler. Zülkarneyn, onlara bu kavmi sorduğunda, onların boylarının kısa, sayılarının sınırsız, tırnak yerine gagalarının bulunduğunu, iki uzun kuyruklarının olduğunu, sırtlarının killa kaplı olduğunu ve adeta canavara benzeyen varlıklar olduğunu söylerler. Bunun üzerine Zülkarneyn, Allah'ın izni ve emriyle iki dağ arasına güçlü bir set yapar ve Ye'cûc ve Me'cûc kavimleri artık o seti aşamazlar. Enbiya Suresi'nde ise,

¹⁹⁵ Kehf: 18/93-97.

kıyamette ortaya çıkacak ismi Ye’cûc ve Me’cûc olan iki kavim olarak bahsedilmektedir.¹⁹⁶

Eski Ahit’te yer alan Gog ve Magog’un Ye’cûc ve Me’cûc olduğu düşünülmektedir. Tekvin’de geçenlere göre Magog Nuh’un oğlu Yafes’in soyundan gelmektedir.¹⁹⁷ Ancak Eski Ahit’te anlatılanların gelecekte gerçekleşeceği belirtilir. Kur’ân’da anlatılan Ye’cûc ve Me’cûc hem gelecekte olacak bir olaydır hem de geçmişte yaşanmış bir olaydır.

İncelenen mesnevilerde, Ye’cûc ve Me’cûc kıssası, Kur’ân-ı Kerim’de anlatılan Zülkarneyn’in bozguncu iki kavmin önüne set çekip yollarını kapatması kıssası ile ele alınmaktadır. Beyitlerde, Ye’cûc ve Me’cûc’ün eziyet edip yakıp yıkıp yağmaladığı çevre halkından bahsedip onları bu bozgunculardan kurtaran kahraman olarak Zülkarneyn bir diğer ismi ile İskender’den bahsedilmektedir. İlgili beyitler şöyledir:

Oldı Yecûc ü fitneden âzâd

Halk içün tîği sed çeker pûlâd (*Harnâme*, 22)

(Onun zamanında devlet) fitne ve Yecûc’ünden kurtuldu; onun kılıcı halkı için çelik set çeker.)

Esâs-ı hükmidür ma’nîde bir sedd-i Sikender kim

Anun Ye’cûc’dur bir yanı vü bir yanı insândur (*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 359d)

(Aslında mülkün temeli bir İskender seddidir: bir yanı Ye’cûc ve Me’cûc, öbür yanı insandır.)

Var bu taglardan añaru bî-kerân

Kûh u sahrâ Yâcûc’e olmuş mekân

Ger imâret idevüz ger kişt-kâr

Ye’cûc ü Me’cûc iderler târ u mâr (*İskendernâme*, 3937-3938)

(Bu dağların ötesinde Ye’cûc’e mekân olmuş, uçsuz bucaksız dağ ve ovalar var. Yaptığımız binayı, ektiğimiz ekini, Ye’cûc ve Me’cûc perişan eder.)

Sed yihılmanın bugün uş rûzigâr

Fitneyi Ye’cûc idüpdür âşikâr

Yâcûc ü Me’cûc tolu-durur zemîn

¹⁹⁶ Enbiyâ: 21/96-97.

¹⁹⁷ Tekvîn: 10/2; Tesniye: 28/49-57; Yeremya: 5/15-18.

Arada İskender eksükdür hemîn (*İskendernâme*, 3963-3964)

(Set yıkılmadan işte bugün de dünyada Yecüc fitnesi peyda olmuştur. Yeryüzü Ye'cüc ve Me'cüc doludur. Ortada yalnız İskender eksiktir.)

Olsa Ye'cüc bigi düşmen bî-şümâr

Ol Sikender seddi-durur pâydâr (*İskendernâme*, 3966)

(Düşman Ye'cüc gibi sayısız olsa da. O İskender seddi payidar kalacak.)

Ye'cüc ü Me'cüc'ı idüp cümle cem'

Yahuban yihup iderdi halkı kam' (*İskendernâme*, 5564)

(Cümle Ye'cüc ve Me'cüc'ü toplar. Yakıp yıkıp halkı ezerdi.)

1.4.1.5. Kârûn

Kârûn, Eski Ahit'e göre Musa Peygamber'in amcasının oğludur. Eski Ahit'te yüzünün güzelliğine ithafen ondan “nurlu” olarak bahsedilir, ancak o münafıklık edip haddini aşması nedeniyle Rab tarafından helak edilmektedir. I.Sayılar Kitabında asilerin başındaki Kârûn, Mûsâ ve Hârûn'a karşı çıkarak onlara “*Bütün topluluk, topluluğun her bireyi kutsaldır ve Rab onların arasındadır. Öyleyse neden kendinizi Rabb'in topluluğundan üstün görüyorsunuz?*”¹⁹⁸” diyerek isyan eder. Mûsâ secdeye kapanır ve Rabbine dua eder. Rab ise isyan edenlerin cezalandırılacağını söyler. Bunun üzerine Korah, çadırların boşaltılmasını ister, altlarındaki yer yarılr ve isyan eden herkesi, evlerini, Korah'ın bütün adamlarını yutar. Daha sonra Korah ve yanında olup onunla buhur yakan 250 kişi de Rabb'in katından çıkan bir ateşle yakılır.¹⁹⁹

Eski Ahit'te anlatılan bu helak olayı, Kur'ân-ı Kerim'in Kasas Suresi'nde yer almaktadır. Kur'ân'da anlatılanlara göre; kavmi Kârûn'u haddini aşmaması konusunda uyarır ama o kavmini dinlemez. Zenginliğinin ve bilgisinin sebebinin kendisinden olduğunu düşünür. “*Sonunda biz onu ve evini barkını yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı ona yardım edecek adamları olmadığı gibi, kendi kendini kurtarabilecek durumda da değildi.*”²⁰⁰” ayetiyle belirtildiği gibi, Allah Kârûn'u mallarıyla birlikte helak eder.

¹⁹⁸ I. Sayılar: 16/3.

¹⁹⁹ I. Sayılar: 16/1-50.

²⁰⁰ Kasas: 28/81.

İslam kültüründe, Kârûn çok mal biriktiren ancak bu malın yararını görmeyen bir figür olarak görülür. İncil’de Kârûn’un anahtarlarına dair bir anlatı bulunmaktadır. Bu anlatıya göre, onun hazinesinin anahtarları, alnı ve ayak bilekleri beyaz olan altmış katıra yüklü büyük bir hazineye aittir.

İncelenen mesnevilerde, şairler Kârûn’un hazinesinden bahseder ve bu hazinenin ona bile fayda sağlamadığını söylerler. Şairler, insanların şükretmeyip isyan ederlerse sonunda onun gibi malıyla yerin altına gömüleceğini, helak olacağını anlatmaktadırlar. Mesnevilerde, Kârûn’u isyanının karşısında, onu helak olmaktan ne malının ne de adamlarının kurtaramaması hem İslami hem de İsrâîliyyat kaynaklarında yer almaktadır.

Getürdi dade bi-had akçe altun

Virüb her birine bir genç-i Kârûn (*Vâmık u Azrâ*, 1180)

(Dadı sayısız altın para getirdi, her birine bir Kârûn hazinesi verip.)

Hayr iden Îsî bigi göge varur

Şerr iden Kârûn bigi yire girür (*İskendernâme*, 2355)

(Hayır işleyen Îsâ gibi göğe çıkar. İşi şer olan Kârûn gibi yere girer.)

Genc-i Kârûn virür-isen birine

Bir pulum yoh diyübenün yirine (*İskendernâme*, 2519)

(Birine Kârûn’un hazinesini versen yine de bir pulum yok deyip yerinir.)

1.4.1.6. Câlût-Tâlût

Kur’ân-ı Kerîm’de Câlût, Eski Ahit’te Golyat şeklinde geçen ünlü bir savaşçıdır. Eski Ahit’e göre, Kral Tâlût’un (Saul) döneminde İsrailoğulları Filistin ordusuna karşı savaşı. Golyat ise düşman kavimlerden birinin şefidir ve usta bir dövüşçüdür. Kral Saul başındaki tunç miğferi ve zırhı Dâvûd’a giydirir ve Golyat ile savaşmaya gönderir. Dâvûd önce sapanıyla attığı taş ile onu alnından vurur, ardından kılıcı ile başını keserek onu öldürür.²⁰¹

Bu kıssa, Kur’ân-ı Kerim’de Bakara Suresi’nde anlatılmaktadır. İsrailoğulları peygamberlerinden, Allah yolunda birlikte savaşacakları bir hükümdar atamalarını isterler. Peygamberleri ise Allah’ın onlara hükümdar olarak Tâlût’u seçtiğini söyler.

²⁰¹ I. Samuel: 17/1-58.

İçlerinden bazıları buna itiraz etse de peygamberleri, Allah'ın onun bilgi ve kuvvetini arttırdığını söyler ve düşman elinde olan “Ahit Sandığını” onlara getireceğini bildirir. Tâlût'un komutasındaki İsrâil ordusu Câlût'un ordusu ile savaşı ve onları yenerler.²⁰² Dâvûd da Câlût'u öldürür.

İtdi Tâlût'ı olara Hakk emîr

Kim ideler düşmen-ile dâr u gîr (*İskendernâme*, 7742)

(Düşmanla savaşınlar diye Hakk onlara Talut'u emir yaptı.)

Anda Tâlût itdi Câlût'ı helâk

Oldı imlikîler ucdan uca hâk (*İskendernâme*, 7755)

(Talut orada Calut'u öldürdü. İmlikler baştan başa toprak oldu.)

İncelenen mesnevilerde, Câlût ve Tâlût'a yalnızca Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı mesnevisinde rastlamaktayız. Ahmedî, beyitlerde Câlût ve Tâlût'un birbirleri ile savaşmaları ve sonunda Tâlût'un ordusunun galip gelip Câlût'u öldürmesi ile işlemektedir. Bu kıssa hem İslam hem de İsrâiliyyat kaynaklarında yer almaktadır.

1.5. KUTSAL MEKÂNLAR

1.5.1. Kilise

Kilise, Grekçe “ek-kaleo” fiilinden türetilen birlik, topluluk ve cemaat anlamlarına gelen “eklisya” kelimesinden gelmektedir. Hz. İsa'nın getirdiği inancı benimseyen insanların, dinî törenlerini yaptıkları tapınak ya da mabedidir. Yeni Ahit'te “ekklesia” şeklinde geçmektedir. Başlangıçta tek bir kurum olarak kullanılan kilise amaç, anlam ve fonksiyonları bakımından mezheplere göre farklılıklar gösterir ve inanç şekilleri ve yaşayış ilkelerine göre doğu ve batı kollarına ayrılmaktadır.²⁰³ İlgili beyitler şöyledir:

Ka'be vü mescid kelisyâ vü günüşt

Yazıl'anda dahı cümle hûb u zişt (*İskendernâme*, 4302)

(Ka'be, mescit, kilise ve havra orada bütün güzellik ve çirkinlikler yazılı.)

Yıhıban anda kelisyâ-y-ıla deyr

²⁰² Bakara: 2/246-251.

²⁰³ Karaman, vd., 335.

Mescid eyledi binâ vü dâr-ı hayr (*İskendernâme*, 7613)

(Orada kilise ve manastırları yıkıp mescit ve vakıf yaptı.)

Çoh kelisyâ yıhdı mescid yaptı ol

İkilik yog-ıdı bire tapdı ol (*İskendernâme*, 7650)

(Pek çok kilise yıkıp mescid yaptı. İkililiği yoktu Bir'e taptı.)

Şemşîri behişt-i hûna tâvûs

Şeş-perri günüşt-i dîne nâkûs (*Hüsn ü Aşk*, 503)

(Kılıcı, tavusunun kanına cennet, topuzu kiliseye çan olur.)

Vaktâ ki dutuşdı ol kilisâ

Îsâ'ya buluşdı çok çelîpâ (*Hüsn ü Aşk*, 1771)

(O kilise tutuşunca bir sürü haç Hz. Îsâ'nın yanına gitti.)

İncelenen mesnevilerde, Farsçada kilise ve havra anlamına gelen “günüşt” ve “kelisyâ” kelimeleri ile kullanılmaktadır. Ahmedî, beyitlerinde Ka'be'nin güzellikler dolu olduğunu vurgularken, kilise ve havranın ise çirkinliklerle dolu olduğunu belirtir. Ayrıca, dönemin sultanlarının fethettikleri yerlerdeki kiliseleri ve manastırları yıkıp mescit yaptırarak Allah'a yöneldiklerini söylemektedir. Şeyh Gâlib ise *Hüsn ü Aşk* mesnevisinde, Aşk karakterini tarif ederken topuzunu kilise çanına benzetir. Bir diğer beyitte, Aşk karakteri bülbülün haber ettiği hazineye ulaşmak için o hazinenin olduğu binayı yakar. Şair burada, haçları kimi zaman altın ve gümüşten yapıldığı için hazine olarak kullanılmaktadır. Beyitlerde genellikle kiliselerin yakılıp yıkıldıktan sonra güzellik timsali olan mescitlere çevrilmesi ve çirkinliğin orayı terk etmesine değinilmektedir.

1.5.2. Deyr

Deyr, dağ tepelerinde veya kasabaların dışında kurulmuş, Hristiyan rahip ve rahibelerinin yaşadığı manastır, kilise ve mecazen meyhane yerine kullanılan kelimedir. Tasavvufî manada ise insanlık âlemi, dünya ve bu âlemi betimlemek için kullanılmaktadır.²⁰⁴

Fuzûlî *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde, deyr kavramını tasavvufî bir bağlamda, dünya ile kullanılmaktadır. Şair, gönlünü alan asıl aşkın ebedî âlemde olduğunu, bu gelip

²⁰⁴ Onay, 137.

geçici dünyada olmasının bir mana teşkil etmediğini vurgulayarak şiire tasavvufî bir anlam katmaktadır.

Feryâd ile doldurup bu deyri

Feryâda getürdi vahş ü tayrı (*Leylâ vü Mecnûn*, 869)

(Cihanı feryadıyla, haykırışıyla doldurarak, yabani hayvanları ve kuşları bağırıttı.)

Çün bekâ bezmindedür dildâr men hem durmazem

Bu fenâ deyrinde bezm-i vasl-ı dildâr isterem (*Leylâ vü Mecnûn*, 2924)

(Mademki gönlümü alan sevgili ebedilik makamındadır, ben de durmam! Bu yokluk dünyasında gönlümü alana kavuşma meclisi isterim.)

Ahmedî *İskendernâme*'sinde deyr kavramını dünya anlamında kullanmaktadır. Bir diğer beyitte ise "ikinci gök" kavramını kullanarak, ikinci kat semadan ve o semada olan Utarit (Mikail)'den bahseder. Bu anlatım, miraç olayına bir atıf niteliğindedir. Bu iki beyit tasavvufî anlamlar taşımaktadır. Son beyitte, Şah'ın tepede manastır görmesinden bahsederek deyr kelimesini gerçek anlamıyla, Hristiyan mabedi olarak kullanmaktadır.

Kimden olmuşdur bu şandil ü bu deyr

N'iredendür bu sükûn u bunca seyr (*İskendernâme*, 74)

(Bu dünya bu kandili kimden almıştır. Bu sükûnet ve bunca koşuşturma neredendir.)

Mâh magribden yana eyledi seyr

Şark şem'inden safâ aldı bu deyr (*İskendernâme*, 2148)

(Bu dünya doğu mumundan safa bulunca. Ay mağripten yana hareket etti.)

Pes hüveydâ oldu ol ikinci deyr

Kim Utârîd and'ider peyveste seyr (*İskendernâme*, 2294)

(Sonra ikinci gök ortaya çıktı. Utarit daima orada gezer.)

Gördi yolda ider-iken şâh seyr

Yapılı bir püştede bir yüce deyr

Koyuban ol yolda hayl-ıla sipâh

Vardı iki kişi-le ol deyre şâh (*İskendernâme*, 8062-8063)

(Şah yolda giderken bir tepede büyük bir manastır gördü. Şah o yolda ordusunu bırakıp iki kişiyle manastıra gitti.)

1.5.3. Havra-Sinagog

Yahudilere ait ibadet, din eğitimi ve cemaat işleri için ayrılan tapınaktır. Günümüzde havra yerine daha çok “sinagog” tabiri kullanılmaktadır. İlk havranın, Babil’e sürülen Yahudilerce yapıldığı bilinmektedir. İlk zamanlarda havralarda sadece kurban kesilirken zamanla ibadetlerin tamamı burada yapılmaya başlanır.²⁰⁵ Kur’ân-ı Kerim’in Hac Suresi’nde, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitlerin adının anılarak korunması ve dokunulmaz oldukları belirtilmektedir.²⁰⁶ İlgili beyitler şöyledir:

Kanda kim varıdı deyr ü ya günışit

Kubbeden indi sücûda seng ü hişt (*İskendernâme*, 5968)

(Her nerede kilise ve havra varsa, bütün taşı tuğlası kubbeden secdeye indi.)

Ol gice cümle kelisya vü günışit

Yire düşüp oldı küfrün işi rişt (*İskendernâme*, 6111)

(O gece bütün kilise ve havralar yıkılıp küfrün işi kötü oldu.)

Hem-reng-i günüşt çârsûsı

Bir şehir-i azîm yok kapısı (*Hüsni ü Aşk*, 1709)

(Dört tarafı mecusilerin mabedi renginde, kapısı olmayan koca bir şehir gibiydi.)

İncelenen mesnevilerde, havra Farsça “künişt” kelimesi ile yer almaktadır. Beyitlerde kilise ve havra birlikte kullanılıp ikisinin yakılıp ve yıkıldıktan sonra küfrün son bulunduğunu söylenmektedir.

1.5.4. Âteşkede

Âteşkede, muğların ve ateşperestlerin ateş yaktıkları mabedin ismidir. Farsçadan gelen âteşkede sözcüğü her zaman övülen ve saygı duyulan anlamına gelen “ateş” kelimesi ve yer anlamı taşıyan “kede” ekiyle birleşiminden oluşmaktadır. Zerdüştlarin kutsal mekânları olan âteşkedelerde hiç sönmeden yakılan ve tanrısal gücü simgeleyen bir ateş bulunmaktadır. Eski İran toplumlarında, âteşkedeler hem dua edip dinsel törenler yapılan bir yer olarak hem de eğitim merkezi olarak kullanılmaktadır.²⁰⁷

²⁰⁵ Karaman, vd., 218.

²⁰⁶ Hac: 22/40.

²⁰⁷ Yıldırım, 104-105.

İncelenen mesnevilerde, âteşkedelere yalnızca Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde rastlamaktayız. Ahmedî, Zerdüş'ten bahsettiği bir bölümde, Zerdüş'ün halkı zorla ateşe tapmaya zorlamak için bir âteşkede yaptırdığını söylemektedir. Diğer beyitlerde ise, Hz. Muhammed'in dünyaya gelişi esnasında âteşkedelerdeki ateşin söndüğünden bahsedilmektedir.

Ol-ıdı âteş-gede bünyâd uran

Halkı ikrâh-ıla oda tapduran (*İskendernâme*, 5603)

(Ateşgede yaptıran halkı zorla ateşe taptıran oydu.)

Savenün şuyı kurudi ol gice

Soyunup âteşgede ucdan uca (*İskendernâme*, 5969)

(O gece bütün âteşkedeler söndü. Sava'nın suyu kurudu.)

Soyındı bin yıl yanan âteşgede

Hakdan artuk işbu işi kim ide (*İskendernâme*, 6114)

(Bin yıl yanan âteşkede söndü. Haktan bu işi kim yapabilir.)

1.6. AHİRET İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

1.6.1. Âhiret

Âhiret, dünya hayatından sonra başlayıp ve ebedi sürecek olan ikinci hayattır. Âhiret inancı, tarih boyunca tanrının varlığını kabul eden tüm dinlerde mevcuttur ve ölümden sonraki hayatın mahiyeti hakkında farklı görüşler benimsenmektedir.

Yahudilikte ölüm sonrası için tek bir görüş olduğu düşüncesini öne süremeyiz. Kitab-ı Mukaddesin Mezmunlar, İşaya, Tekvin ve Tesniye kitaplarında, insan hayatının ölümle noktalandığına ve ölümler diyarına gittiğinden söz edilmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te ölümler diyarı kavramı bazen yerin altı, bazen çukur ve bazen de şeol²⁰⁸ olarak geçmektedir.²⁰⁹

²⁰⁸ Şeol, insanların öldükten sonra gittikleri alemin adıdır. İbraniler ahiret inancını yaşadığı dönemler boyunca etkilendiği kültürlerden edinmektedir. İbranilerin ahiret inancı bahsinde, Babil dini inancı olan ölümden sonraki hayat tasavvurundan etkilendiklerini söyleye biliriz. İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

²⁰⁹ Muhsin Akbaş, "Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", *D.E.Ü.İ.F.D.*, (15), 2002, 37-60.

Yahudi kutsal kitaplarında ölümden sonra hayat düşüncesine dair alınan ilk referans, M.Ö. ikinci yüzyılda yazılmış olan Daniel kitabında karşımıza çıkar.²¹⁰ Eyüp Kitabında geçen “*Derim yok olduktan sonra, yeni bedenimle Tanrı’yı göreceğim*”²¹¹ ifadesi, Eyüp Peygamber’in hastalığından dolayı bedeninin yaralar içinde kalmışken, ölümün var oluşun sonu olmadığına ve ölümden sonra bir yaşamın olacağına dair inancı yansıtır.

Hristiyanlıkta, ölümden sonra bir yaşamın olduğu inancı mevcuttur. I. Korintiler’de “*Ölüler dirilmezse, Mesih de dirilmemiştir*.”²¹² ifadesi, Mesih’in dirilmesine dair olan bir inanç ortaya koymaktadır. Bu inanç, Katolik Hristiyanlarda var olan âhiret inancının temel nedenidir. Ayrıca, tarih boyunca yapılan konsillerde alınan kararlar ve Kilise babalarının yazdıkları dokümanlar sonucu âhiret inancının Hristiyanlıkta var olduğu görülmektedir.²¹³

Kur’ân-ı Kerim’in Bakara Suresi’nde yer alan “*Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden*”²¹⁴ ifadesi, İslam inancında âhiret inancının iman şartlarından biri olduğu vurgulanmaktadır. Kur’ân’da Allah, insanlara yetimlere, yolda kalmışlara, yoksullara yardım etmeyi, namaz kılmayı ve zekât vermeyi öğütleyerek, takva sahibi kişilerin âhirette sonsuz iyilik ile karşılaşacağını anlatmaktadır.

İncelenen mesnevilerde, âhiret dünya ile anılmakta ve iki âlem şeklinde bahsedilmektedir. Şairler, dünyada hayır işler yapıp, iyi insan olup takva sahibi olanların âhirette ödüllendirileceğini söylemektedirler. Mesnevilerde yer alan âhiret kavramı ile ilgili beyitler şöyledir:

Görmez ol kes iki ‘âlemde felâh

Ki sata sâhte takvâ vü salâh (*Hayriyye*, 855)

(Aslı olmadığı halde takva ve doğruluk satanlar iki âlemde kurtuluş yüzü görmezler.)

İmdi seyr it hikem-i Mevlâ’yı

Mezra‘a âhirete dünyâyı (*Hayriyye*, 1083)

²¹⁰ Daniel: 12/22.

²¹¹ Eyüp: 19/26.

²¹² I. Korintiler: 15/13.

²¹³ Musa Osman Karatosun, “Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 2019, 647-661.

²¹⁴ Bakara: 2/177.

(Allah'ın hikmetine bak ki dünyayı ahiret için bir ekip biçme (iyilik kazanma) yurdu yapmış.)

Âhiretde hod işi vaveyla

“Katlden fitne eşed” didi Hudâ (*Hayriyye*, 1518)

(Onun ahiretteki tek işi inleyiş ve çığlıktır. Çünkü Allah “Fitne çıkarmak, adam öldürmekten daha şiddetlidir.” buyurdu.)

Ammâ çü senündürür bu güftâr

Kim dünyeden özge âhiret var (*Leylâ vü Mecnûn*, 88)

(Ama mademki “dünyadan başka ahiret de var” sözü senindir.)

Mu ‘avin ol İlâhî her cihletde

Penâh ol dünyede vi âhiretde (*Vâmık u Azrâ*, 91)

(Allah'ım her bakımdan yardımcı ol, dünyada ve ahirette sığınak.)

Bugün dünyâda koma habbe zinhâr

Ki yarın olmasun anda sana mâr (*Vâmık u Azrâ*, 843)

(Yarın sana ahirette yılan olmasın diye bugün dünyada sakın tane (bir çöp) bırakma.)

Helak idüp ‘adem milkin tuta yol

Çü gayret birle dirdi kend’özin ol (*Vâmık u Azrâ*, 4725)

(Ölüp yokluk ülkesine yollana. Gayretle kendini toparlar.)

Ey hâlîme rahmi olmayan yâr

Fikr eyle ki rûz-i âhiret var (*Hüsni ü Aşk*, 890)

(Ey halime acıyan sevgili, ahirette hesap gününü unutma.)

Degmez mi meger degil mi lâyük

Zevk-i dü cihâna nâz-ı âşık (*Hüsni ü Aşk*, 1084)

(Âşığın nazlanması iki dünya zevkine değmez mi? Yoksa layık değil mi?)

Dünya vü ukbâda dilersen fütûh

Yavuz işden idesin hemçün nasûh (*İskendernâme*, 2210)

(Dünya ve ahirette zafer dilersen, kötü işlerden tövbe et ama nasuh tövbesi olsun.)

Hak binâsın ol ki yıha bî-günâh

Dünya ukbâda kilîmi ola siyâh (*İskendernâme*, 7205)

(Hak binasını günahsız yere yıkanın, dünya ve ahirette kilimi siyah olur.)

1.6.2. Kıyamet

Kıyamet sözlükte “dikilmek, ayağı kalkmak, durmak ve canlıların Allah huzurunda saygıyla duracakları gün” anlamlarına gelmektedir. Semavi dinlerde, âlemin yoktan var olması gibi sona ereceğine ve sonsuz bir yaşamın olduğu âleme gidileceğine dair bir inanç mevcuttur.²¹⁵

Yahudi düşüncesinde ahiret ve kıyamet ile alakalı konular, Kutsal Kitaptan sonraki dönemlerde şekillenmeye başladığından, bu konular hakkında Yahudi metinlerinde farklı görüşler vardır. Yahudi inanışında, Âdem ve Havva’nın itaatsizliğinden sonra başlayan dünya hayatı hüküm gününde (Yom ha-din) sona erecektir. Eski Ahit’te kıyamet günü Rabb’in günü kavramı ile yer almaktadır. İşaya, Yoel ve Tsefanya gibi metinlerde, Rabb’in günü geldiğinde sellerin ve zelzelelerin olacağı, güneşin ve ayın kararacağı, her yeri çekirgelerin basacağı ifadeleriyle kıyamet günü tasvir edilmektedir. O gün insanların hesaba çekileceği ve iyi ve kötünün ayrışacağından bahsedilmektedir.²¹⁶

Hristiyanlar, kıyametin başlangıcının İsa’nın ikinci kez dünyaya gelişi ile başlayacağına inanırlar. Matta, Markos ve Luka İncillerinde Hz. İsa’nın Zeytin Dağı’nda yalnız başına otururken yanına gelen öğrencilerinin sorduğu “Söyle bize” dediler, “Bu dediklerin ne zaman olacak, senin gelişini ve çağın bitimini gösteren belirti ne olacak?” sorusuna karşılık olarak kıyametin nasıl gerçekleşeceğini anlatması yer almaktadır. Hz. İsa öğrencilerine, kıyamet gününde güneşin söneceğini, ayın ışık vermeyeceğini, yer ve göğün yok olacağını anlatır.²¹⁷ Ayrıca, Matta 24’te Nuh tufanını örnek göstererek kıyameti tasvir eder.²¹⁸

Kur’ân-ı Kerim’in Kıyamet Suresi’nde, kıyamet gününe yemin edilmektedir. Aynı surede, ayın ve güneşin bir araya toplanacağı ve insanoğlunun kaçacak yer arayacağı belirtilmektedir.²¹⁹ Hac Suresi’nde kıyamet günü “Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğu unutacak, her gebe kadın karnındaki çocuğu düşürecektir. Ve insanları

²¹⁵ Karaman, vd., 332.

²¹⁶ İşaya: 13/6-22; Yoel: 2/1-11; Tsefanya: 1/ 2-18.

²¹⁷ Matta: 24/3-35; Markos: 13/3/37; Luka: 21/5-36.

²¹⁸ Matta: 24/36-40.

²¹⁹ Kıyamet: 75/1-10.

sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi göreceksin; çünkü Allah'ın azabı (kıyametin dehşeti) çok çetindir!"²²⁰ ifadeleriyle yer almaktadır.

İncelenen mesnevilerde, kıyamet'in koptuğu anla ilgili beyitler yer almaktadır. Mesnevilerdeki kahramanların acı çektiklerinde inleyişleri ve feryat etmeleri kıyamet gününe benzetilmektedir.

Figân oldu kıyâmet kopdı ol dem

Nekim var er ü 'avrat tutdı mâtem (*Vâmık u Azrâ*, 1655)

(İnilti yükseldi, o an kıyamet koptu, ne kadar erkek ve kadın varsa matem tuttu.)

Cünbişleri fitne-i kıyâmet

Gîsûsı o fitneye alâmet (*Hüsn ü Aşk*, 428)

(Hareketleri kıyamet karışıklığı, saçları o karışıklığın alameti.)

Dîvân-ı kazâsı zulm-bünyâd

Lerzende-i bîm-i cânı cellâd

Her gûşede bang-i dâd ü bî-dâd

Gavgâ-yı kıyâmet âh ü feryâd

Mahşer mi yahud bu Kerbelâ'dır (*Hüsn ü Aşk*, Tardiye II.)

(Mahkemesi zulme dayanır, onun can korkusundan titremesi celladıdır. Her köşede yardım ve zulüm feryatları kıyamet kavgasının çığlıkları gibidir. Bu mahşer midir, yoksa Kerbela mı?)

Aşağıdaki beyitlerde, kıyametin alametlerinden olan "Sûr'a" üflenış hadisesine atıf vardır. Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslam'da kıyamet kopmadan evvel bir ses yankılanacağına dair bir inanış mevcuttur. Yahudiliğin dinî metinlerinden olan Tanah'da Şofar (Sûr)'a üflenış konusu açıkça yer almaktadır.²²¹ Hristiyanlıkta ise Îsâ'nın ikinci kez gelişinden sonra ölümlerin borazan sesi ile dirilip eski bedenlerine döneceklerine inanılır.²²² İslam'da ise, kıyamet'in büyük alametlerinden sayılmakta ve İsrâfil'in Sûr'a iki kez üfüreceği yer almaktadır.²²³ Bu konuyla ilgili beyitler şöyledir:

Her mûyî tarabda târ-ı tanbûr

Âvâz-ı sahîli nefha-i Sûr (*Hüsn ü Aşk*, 1498)

²²⁰ Hac: 22/2.

²²¹ Taşpınar, 265.

²²² Mataracı, 221.

²²³ Pala, 274.

(Ahenkle her kılı tanbur telidir. Kişnemesi ise kıyamet surudur.)

Sûr-ı evvelde kamu yoh olalar

Ulu kiçi ucdan uca öleler (*İskendernâme*, 2348)

(Surun ilk çalınıştından sonra hepsi yok olacaklar. Büyük küçük tamamı ölecekler.)

1.6.3. Cennet

Yahudilikte cennet kelimesi yerine “Aden” kavramı kullanılmaktadır. Tekvin’de Tanrı’nın Adem’i yaşaması için koyduğu bahçenin adı olarak geçer ve Aden’den doğup dört kola ayrılan Pişon, Gihon, Dicle ve Fırat adında dört ırmaktan bahsedilir.²²⁴ Yahudi inanişında, ölümden sonraki hayatın devamlılığı ile ilgili inanişlar sürgünden sonra gerçekleştiğinden, Babil kültürünün etkileri görölmektedir. Bu etkileşim, Yahudilik inanişında iki farklı cennet tasvirinin doğmasına neden olmaktadır. İlki dünyevi cennettir, burası daha çok maddi zevkler ve bereketlerle doludur. İkincisi ise ulvi cennettir, buranın ise semada veya dünyanın en doğusunda olacağı ve ebedî yaşam ağacının yiyeceklerinden insanların faydalanacağı söylenmektedir.²²⁵

Hıristiyan inanişında ise cennet Hz. İsa’nın da içinde yer aldığı bir mükâfat yeri olarak geçmektedir.²²⁶ İbraniler’e Mektupta cennetin dünyadan farklı ve ebediyen devam edecek bir yer olduğu, ayrıca oraya yalnızca iyi ve doğru olanların girebileceği yer almaktadır.²²⁷ Yeni Ahit’te Grekçe’den gelen “Paradise” kelimesi dışında, kıyamet, ebedî mesken ve ölümler diyarı gibi kavramlarda yer almaktadır.²²⁸

Kur’ân-ı Kerim’de cennet kavramı, müfret, tesniye ve cemi şekilde 147 yerde geçmektedir. Bunlardan 25’i dünyadaki bağ bahçe, 6’sı ise Âdem ve Havva’nın yaşadığı yer ve bir kere de Hz. Muhammed’in Cebrail ile gördüğü “sidretü’l-müntehâ”daki Me’va cennetidir.²²⁹ Kur’ân-ı Kerim’de cennet, sonsuz nimet ve güzelliklerle dolu olan bir yer olarak tasvir edilmektedir.

²²⁴ Tekvin: 2/8-14.

²²⁵ İrem Ceyhan, “Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 2019, 546-557, <http://https://dergipark.org.tr/mesned>.

²²⁶ Luka: 24/43.

²²⁷ İbraniler’e Mektup: 9/11.

²²⁸ Markos: 1/18-27; Luka: 16/19-31.

²²⁹ Kur’ân-ı Kerimde cennet kavramının geçtiği yerler: Mâide: 5/119; Tevbe: 9/21-72-89-100; Yûnus: 10/9; Ra’d: 13/23-24-35; İbrahim: 14/ 45; Nahl: 16/31; Kehf: 18/31-107; Meryem: 19/61; Tâhâ: 20/75; Hac: 22/23; Şuâra: 26/ 85; Furkan: 25/ 15; Ankebût: 29/58; Necm: 53/13-15.

Yahudilikte, cennette Tanrı'nın taksim ettiği yedi bölüm ve bu bölümleri birbirine bağlayan yedi kapının bulunduğu bahsedilmektedir.²³⁰ İslam'da ise bu kapıların sayısı sekiz olarak yer almaktadır.²³¹ İncelenen mesnevilerde, cennetin katlarından ve kapılarından bahsedir. Söz konusu beyitlerde, cennetin katları genellikle İslami kaynaklı olan "Kevser", "Naim", "Rıdvan" gibi isimlerle yer almaktadır. Ayrıca, Tesnim ırmağı ve Kevser ırmağından da bahsedilmektedir.

İtdi endâze-i hikmetle kıyâm

Penc erkân-ı binâ-yı İslâm (*Hayriyye*, 109)

(Naim cenneti bu binanın içindedir. Dışı ise cehennem ateşinden bir kasabadır.)

Tâ'atun eyler Fuzûlî tâkat oldukça velî

Hırs ile ne ravza-i Rıdvan diler ne hûr-i 'în (*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 102)

(Gücü yettiği kadarınca Fuzûlî, sana kulluk eyler; lakin hırs ile ne Rıdvan bahçesini ne de hurileri diler.)

Azm-i reh-i cennet etdi ol hûr

Firdevs makâmın etdi ma'mûr (*Leylâ vü Mecnûn*, 2871)

(O huri cennet yoluna azmetti. Firdevs cennetini mamur etti!)

Sekiz uçmagile bu tokuz eflâk

Yedi tamuyile bu yidi kat hâk (*Vâmık u Azrâ*, 119)

(Sekiz cennet ile bu dokuz gök, yedi cehennem ile bu yedi kat toprak.)

'İzarı cennet ola adı Azrâ

Tutağı kevser ola kadı tûbâ (*Vâmık u Azrâ*, 743)

(Yanağı cennet adı Azra ola, dudağı kevser boyu tuba ola.)

Deryûze ederdi görse suyn

Tesnîm dökerdi âb-ı rûyın (*Hüsn ü Aşk*, 682)

(Eğer cennetteki Tesnim ırmağı onun suyunu görseydi, dilencilik ederek yüz suyu dökerdi.)

Varub cennet kapısında tura ol

Kime isterse vire cennete yol (*Vâmık u Azrâ*, 256)

²³⁰ Ceyhan, 553.

²³¹ Zümer: 39/73.

(O, varıp cennet kapısında duracak, istediğine yol verecektir.)

Aşağıdaki beyitlerde ise “Aden” cennetinden bahsedilmektedir. Eski Ahit’te ve Kur’ân’da cennet için kullanılan bir kavramdır. Beyitlerde “Aden ve Adn” olarak geçmektedir.

Tûbâ-yı cinân dıraht-ı şu'le

Kâşâne-i adn ü taht-ı şu'le (*Hüsni ü Aşk*, 1486)

(Cennet tubası alevden bir ağaç. Cennet köşkü ve ateşten bir taht.)

Ucdan uca la'l-ıla dürr-i Aden

Baglu vü hem nâfe-i müşg-i Hoten (*İskendernâme*, 1785)

(Baştan başa hem lâl ile Aden incisi takılmış hem Hutun miskinin göbeği bağlanmış.)

Levh-i mînâ üstine saçdı çemen

La'l-i sîr-âb u zer ü dürr-i Aden (*İskendernâme*, 2979)

(Çimen, mina levhası üstüne parlak lâl, altın ve Aden incisi saçtı.)

İncelenen mesnevilerde, cennet, cennet bahçesi, cennet bağı, cennet baharı gibi kavramlarla yer almaktadır. Semavi dinlerde cennet tasviri, genellikle çiçeklerle dolu, içenlere zevk veren ırmakların aktığı ve sonsuz nimetler ile güzelliklerin bulunduğu bir yer olarak betimlenmektedir. Şairler, beyitlerinde bazen Kâbe’yi cennet bahçelerindeki bir güle benzetirken, bazen de ruhun her bir goncasının bir cennet bağında olduğunu ifade ederler ve ruhun dolaştığı yeri cennet bahçesi olarak tasvir ederler. İlgili beyitler şöyledir:

Ka‘be’dür sâha-i gülzâr-ı na‘îm

Ni‘am-ı nûr ile pür sahn-ı hatîm (*Hayriyye*, 178)

(Kâbe, cennet gül bahçelerinin meydanlığı; nur nimetleriyle dolu bir yiyecek sofrasıdır.)

Cihan bāğından al bir berk-i sür’at

Burâk-ı bâd-pây ü tâc ü hil’at (*Vâmık u Azrâ*, 134)

(Cennet bahçesinden süratli bir şimşek al, hızlı Burak, taç ve elbise al.)

Özi göyindi şâhun yandı cânı

Didi iy bâğ-ı cennet güş-sitânı (*Vâmık u Azrâ*, 3785)

(Şah acıdı, içi yandı, “Ey cennet bağının gül alıcısı” dedi.)

Bir cennetedir ki reh-güzârı

Dûzahdır anın gül-i bahârı (*Hüsn ü Aşk*, 933)

(Yolu bir cennetten geçer, o cennetin baharının gülü ateştir.)

Bir bâğ idi kim bu câna me'vâ

Her goncası cennet idi gûyâ

Fürkat gelip etdi cümle yağmâ

Gönlümde o neş'e kaldı hâlâ

Mest-i mey-i i'tibâr idim ben (*Hüsn ü Aşk*, Tardiye II.)

(Ruhum her goncası cennet olan bir bağdaydı. Ayrılık gelip her şeyi yağma etti. O neşe hala içimdedir, itibar şarabıyla kendimden geçmiştim.)

Bu kafesden ger sen âzâd olasın

Kuds bâğına varup şâd olasın (*İskendernâme*, 5027)

(Eğer bu kafesten kurtulursan cennet bahçesine varıp mutlu olacaksın.)

Rûh ölmez bî-gümân ger ten öle

Rûh cevân-gâhı bâğ-ı kuds ola (*İskendernâme*, 7957)

(Beden ölse de kuşkusuz ruh ölmez. Ruhun dolaştığı yerler cennet bahçesi olur.)

Aşağıdaki beyitlerde, şairler sevgiliyi cennet hurisine benzetmektedirler. İslam kültüründe, âhiret hayatı ile ilgili tasvirlerde, cennette hurilerin bulunmasına dair hadislerin olduğu görülmektedir. Ancak bu tasvire İsrâîliyyat kaynaklarında rastlamak mümkün değildir.

Leylî deme cennet içre bir hûr

Mecnûn deme zulmet içre bir nûr (*Leylâ vü Mecnûn*, 791)

(Leyla deme, cennet içinde bir huri de! Mecnûn deme, aşk mülküne sultan de.)

Güzellikte birinde cümle haslet

Kusûrı yok niteki hûr-ı cennet (*Vâmık u Azrâ*, 979)

(Güzellikte tüm hasletler bir kişide. Cennet hurisi gibi kusursuz.)

Yusuf Nâbî *Hayriyye* isimli mesnevisinde, dünyevi bir ticaretten örnek vererek manevi saadeti vurgulamaktadır. Şair, dinî bir lider olan şeyhin, itaat ve ibadet ürünlerini sattığını söyleyerek, bu yatırım sonucu cennetle ödüllendirildiğinden bahsetmektedir.

Dünyada iyi işler yapıp doğru olanların ve dünya yaşamını ibadetle geçirenlerin cennetle ödüllendirilmesi her üç semavi dinin de ortak görüşüdür.

Virür ol galle-fürûş-ı tâ‘at

Cennete nakd-ı müzevver-kıymet (*Hayriyye*, 868)

(O itaat hububatını satan şeyh, cennete, kıymeti fazla ve süslü bir para değeri verir.)

İncelenen mesnevilerde, genel olarak cennet ile ilgili İslam kaynaklı bir kullanım mevcuttur. Şairler, cennet kavramını İslami kaynaklarda yer alan, cennetin katlarını ve âhiret tasvirlerinde bulunan cennet hurisini beyitlerinde işlemektedirler. Bunlar dışında, her üç semavi dinde de müşterek olan cennet bağı, cennet bahçesi gibi kavramlar kullanılmaktadırlar.

1.6.4. Cehennem

Cehennem, ahiretteki azap yurdu olarak tanımlanmakta olup günahkârların cezalandırılacağı yer olarak kabul edilmektedir. Sözlükte “derin kuyu” anlamına gelen cehennem kelimesinin etimolojik kökeni tam olarak bilinmemektedir. Cehennem kelimesinin, Grekçe “geenna” ve Latince “gehenna” kelimelerinin muhtemelen İbrânîce “ge-Hinnom” (Himmon vadisi) ve “ge ben hinnom” (Hinnom’un oğlunun vadisi) kelimelerinden türediği düşünülmektedir.²³² Eski Ahit’te geçen bu kelime sürekli yanan ateş ve ölüm ile ilişkilendirilen, Kudüs’ün güneyinde yer alan lanetli bir vadiyi ifade etmektedir.²³³

Eski Ahit’te cehennem ile ilgili net bir tasvir bulunmadığı için Yahudi din adamlarının cehennem hakkında ortak bir görüşleri yoktur. Cehennem, genel olarak ölüm sonrası hayatın bir parçası kabul edilmektedir. Eski Ahit’te ölümler diyarı anlamındaki Şeol kelimesiyle kullanılmakta olup iyilerin ve kötülerin, inançlıların ve inançsızların ölümden sonra gittiği bir yer olarak görülmektedir. Yahudiliğin apokrif metinlerinden Peygamber Enok’un kitabında cehennem, iyilerin mükafatlandırıldığı cennetin kuzeyindedir. Bu kitapta, cehennem, bir dağ olarak tanımlanmakta ve yargı gününde ağzının açılıp günahkârların azap çekeceği bir yer haline gelecektir. Cehennemde şiddetli alevlerin

²³² Yeşû: 15/8; 18/16; II. Tarihler: 28/3; 33/6; Yeremya: 7/31- 32; 19/2-6; 32/35; II. Krallar: 23/10; Nehemya: 11/30.

²³³ Akbaş, 41.

olduğu kuyular ve günahkârların işkenceler görüp azap çekecekleri cezalandırma yeri bulunmaktadır.²³⁴

Yeni Ahit'te cehennem, Eski Ahit'te olduğu gibi Şeol'de kötüler için ayrılan yerdir. Hristiyan inancına göre, Hz. İsa çarmıha gerildikten sonra Şeol'ün iyiler kısmına iner ve oradakilere semanın kapılarını açar, bundan sonra, cehennem semada olmayan kötülerin yeri olarak kalır. Cehennem, İncillerde şeytanın yeri olup günahkârların ve şeytanın azap çektiği bir yerdir. Günahkârlar, öldükten sonra oraya iner, ruh ve bedenleriyle azap çekerler. Orada sönmeyen ateşler, karanlık kuyular, ölmeyen kurtlar ve korkunç azaplar vardır.²³⁵

Kur'ân-ı Kerim'de cehennem, yetmiş yedi ayette yer almaktadır. Kur'ân'da cehennem için yedi isim kullanılır. Bunlar; nâr (ateş), hâviye (düşenlerin bir daha dönemeyeceği uçurum), lezâ (dumansız alev), saîr (çılgın ateş), sakar (ateş), cahîm (alevleri kat kat yükselen ateş), hutame (kızgın ateş)'dir. İslam'da cehennem kafirlerin, zalimlerin, gerçeğe boyun eğmeyen münafıkların azap görecekleri yerdir.²³⁶

İncelenen mesnevilerde cehennem, günahkârların azap çektiği bir yer olarak ele alınmakta ve “cehennem ateşi” ifadesiyle işlenmektedir. Beyitlerde cehennemin ateşle dolu olması ve günahkârların azap çekmesi, üç semavi dinde de ortak bir inançtır. Ancak, şairler cehennemi beyitlerde “nâr”, “cahîm” ve “dûzah” gibi kelimelerle kullanırlar, bu kullanımlar Kur'ân-ı Kerim kaynaklıdır. İlgili beyitler şöyledir:

Ka'be'den gayri yire itme sefer

Sefer-i bîhûdedür nâr-ı sakar (*Hayriyye*, 171)

(Yola çıkacaksan mutlaka Kâbe yoluna git. Gayesiz yapılmış bir yolculuk cehennem ateşine götürür.)

Gadr ü bed-‘ahdi vü tezvîr ü nifâk

Hubs-ı endîşe vü su’-i ahlâk

Sıfat-ı ehl-i cehennemdür hep

Ehl-i îmân olana kemdür hep (*Hayriyye*, 640-641)

²³⁴ *Peygamber Enok'un Kitabı*, (Çev: Günyüz Keskin), Hermes Yayınları, İstanbul 2011.

²³⁵ Matta: 25/41; 10/28; 13/12-50; 22/13; 25/30; Luka: 16/22; 8/28; Markos: 9/43- 45- 47.

²³⁶ Karaman, vd., 79.

(Haksızlık, nifakçılık, sözünde durmama, dedikoduculuk, kötü düşüncelilik ve kötü ahlak hepsi, cehennem ehlinin sıfatıdır ve imanlı kişiler için kötü hareketlerdir.)

Ey semûm-ı satvetün te'sîri nîrân-ı cahîm

V'ey sehâb-ı rahmetün sîr-âbı Firdevs-i berîn (*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 102)

(Ey kudretinin helak edici sam yeli esince tesiri cehennem ateşi olan ve ey rahmet bulutlarıyla yüce cenneti doygun hale getiren Allah!)

Katrân-ı cahîmden ni şâne

Üstinde zebâne-ber-zebâne (*Hüsn ü Aşk*, 1382)

(Üzerindeki birbirine girmiş alevleriyle cehennem katranlarına benziyordu.)

Dûzahda makarrı sanki şeytân

Dört yanı cahîm ü zift ü katrân (*Hüsn ü Aşk*, 1385)

(Sanki şeytan gibi cehennemde idi ve dört tarafı ateş, zift ve katran doluydu.)

Âteş ile söyle şîr zebân-ı

Gûyâ o cehenneme zebânî (*Hüsn ü Aşk*, 1395)

(Dili o cehennemin zebanisi gibi ateşle konuşuyor.)

Dünyâları dutmuş âteş-i gam

Girdâbları çeh-i cehennem (*Hüsn ü Aşk*, 1588)

(Bu gam ateşi dünyaları tutmuştu. Girdaptan cehennem kuyusuydu.)

Ol bilür kim düşe gurbet odına

Mihnet-i dûzah nedür ü odı ne (*İskendernâme*, 3433)

(Gurbet ateşine düşen bilir. Cehennem azabı nedir, ateşi nedir.)

Aşağıdaki beyitlerde cehennem, “zakkum” kelimesi ile kullanılmaktadır. Zakkum Kur'an'da cehennem ağacı olarak geçmektedir. Cehennemde kafir ve müşriklerin yiyeceği olan lanetlenmiş bir ağaçtır.²³⁷

Oldı yirün câvidân nâr-ı Cahîm

Yidigün zakkum u içdügün hamîn (*İskendernâme*, 3056)

(Yerin ebedî cehennem ateşi oldu. Yediğin zakkum, içtiğin kaynar su oldu.)

²³⁷ İsrâ: 17/60; Duhân: 44/43-46; Vâkıa: 56/51-55.

İtme zakkûm-ı cahîme ikdâm

El-hazer el-hazer olma kassâm (*Hayriyye*, 1228)

(Sakın, sakın ha, mirasları taksim eden kişi olup da cehennem zakkumuna doğru koşma.)

Cami'î'nin *Vâmık u Azrâ* mesnevisinde, cehennem tabiri köpek ifadesi ile kullanılmaktadır. Yunan mitolojisinde “Kerberos” adı verilen ve cehenneme bekçilik yapan yüz başlı bir köpek sembolü yer almaktadır. Eski Mısır’da ise ölümler diyarı olarak bilinen, yer altı dünyasının hâkimi Osiris’in sembolü olarak köpek figürü kullanılmaktadır. Ayrıca Mayalar, Aztekler ve Eski İran gibi, ilk çağ Asya toplumlarının neredeyse tamamında köpeğin yer altı dünyasının, yani cehennemın bekçisi olduğuna inanılır. Eski Yahudi ve İslam kültürlerinde, köpeğin necis olduğuna dair bir inanış bulunmaktadır.²³⁸

Dönüp ilçiyeye itdi niçe verhem

Didi iy bî-hayâ kelb-i cehennem (*Vâmık u Azrâ*, 2305)

(Dönüp ilçiyeye bir hayli hakaret etti. “Ey hayasız cehennem köpeği,” dedi.)

Dirildi geldi kâfir beglerinden

Cehennem seglerinün yiglerinden

Kamu bed-şekl ü bed-lehce vi bed-hû

Seg-i düzah siyâh-pûş u siyâh-rû (*Vâmık u Azrâ*, 2433-2434)

(Kafirin ileri gelenleri cehennem köpeklerinin en güçlüleri; toplanıp geldi. Hepsini çirkin, kötü dilli ve kötü huylu, cehennem köpeği, siyah giysili, siyah yüzlü.)

Cami'î'nin mesnevisinde geçen bu beyitlerde, İslam kaynaklı olan “yedi cehennem” ve “sırat köprüsü” ifadeleri yer almaktadır. Yedi cehennem ifadesi, Kur’ân-ı Kerim’in Hicr Suresi’nde yer almaktadır.²³⁹ Sırat köprüsü ise hadislerde, kıldan ince, kılıçtan keskin ve cehennemın üzerinde kurulmuş bir köprü olarak tasvir edilmektedir.

Benüm cânım bir oddan oldu sûzân

Yidi tamu ol oddandur fûrûzân (*Vâmık u Azrâ*, 1371)

(Benim canım öyle bir ateşte yandı ki yedi cehennem o ateşten dolayı alazlıdır.)

²³⁸ H.Hande Duymuş Florioti, “Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: “Eski Mezopotamya Örneği””, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 2014, 45-70. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000564.

²³⁹ Hicr: 15/44.

Aygumı sırât üzre şaşırma

Cehîm içre yüzün koyu düşürme (*Vâmık u Azrâ*, 75)

(Sırat köprüsü üzerinde ayağımı şaşırtma, cehennemin içine yüzükoyun düşürme!)

Ölen bizden olur Îsâ'ya mahrem

‘Adûlar ölüsü ehl-i cehennem (*Vâmık u Azrâ*, 2444)

(Bizden ölen Îsâ'ya yakın olur, düşmanın ölüsü cehennemliklerdendir.)

Yukarıda verilen bu beyitte, Cami'î düşman ve dost ayrımını vurgulayarak tasavvufî bir anlam kullanmaktadır. Îsâ Peygamber, burada ilahi bir aşk ve kutsallığın sembolü olarak ele alınmıştır. Şair, Îsâ Peygamberi dost olarak betimleyip, dostların iyi bir sonla cennete kavuşacağını ve düşmanların ise kötü bir sona mahkûm olup cehenneme gideceklerini ifade eder. Hem Hristiyanlıkta hem de İslam'da Îsâ Peygamber'in cennette olduğuna inanılmaktadır.

İncelenen mesnevilerde, şairler İslam kaynaklı cehennem ateşinden, günahkârların bu ateşte azap çekeceklerinden, sırat köprüsünden, yedi cehennemden ve zakkum ağacından bahsederler. Ancak incelenen mesneviler içinde, yalnızca Cami'î, *Vâmık u Azrâ*'sında mitolojik efsanelerden gelen “cehennem köpeği” tabirini kullanmaktadır.

1.7. DİN ADAMLARI

1.7.1. Rahip

Rahip, Hristiyanlıkta, dinî ritüelleri yöneten ve dinî topluluklara rehberlik eden din adamları için kullanılan bir terimdir ve çoğulu “ruhban ve rabbaniye”dir. Hristiyan geleneğine atıfla Kur’ân-ı Kerim’de dört yerde geçmektedir.²⁴⁰

İncelenen mesnevilerde “rahip” kelimesine, Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı mesnevisinde, Rahip Bahira'nın hikâyesinin anlattığı bölümde rastlamaktayız. Bahira'nın, Hz. Muhammed'in 12 yaşında amcası ile Suriye'ye gittiği vakit görüştüğü rahibin ismi olduğu rivayet edilmektedir. Ahmedî'nin mesnevisinde, Hz. Muhammed'in bulunduğu kafil her zamanki gibi Busrâ'da, Bahira diye bilinen münzevi rahibin manastırı yanında konaklar. Rahip Bahira, kafileye sofraya hazırlatır ve herkesi davet eder.

²⁴⁰ Salime Leyla Gürkan, "Ruhban", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 204-205.

O sırada Resul deve göttüğü için gelmez ama rahip onun olmadığını fark edip onu getirmelerini ister. Rahip, onu görünce neşelenir ve Hz. Muhammed'in üzerinde ona gölge eden bir bulut görür. Sonra Resul'ün ayaklarına kapanıp “İsâ'nın müjdelediği Resul budur” der şeklinde rivayet edilmektedir.²⁴¹ Rahib Bahira ile ilgili bazı beyitler şöyledir:

Düzdi rahib kâr-i bançün ta'am

Kim ziyafet ide anlara tamam (*İskendernâme*, 6153)

(Rahip kervana eksiksiz bir ziyafet vermek için yemek hazırladı.)

Didi râhib var mı kimse gelmemiş

Sizden işbu cem' hazır olmamış (*İskendernâme*, 6156)

(Rahip dedi ki sizden biri gelmemiş, bu davete katılmamış kimse var mı?)

Çün Buheyra gördi irakdab anı

Sazımanlık toldu canı vü teni (*İskendernâme*, 6159)

(Bahira onu uzaktan görünce, canı ve bedeni neşeyle doldu.)

Didi Rahib bunlara kim bu Resul

K' olısar ehl-i fûrû'u hem usûl (*İskendernâme*, 6167)

(Rahip bunlara dedi ki bu Resul, hem fûrû', hem usul ehli olacak.)

1.7.2. Muğân

Zerdüştlüğün dinî önderlerine “muğ” denir. Muğ (cemi muğân) eski İran hanedanlığından bir kabile olup Med hanedanlığında gelişen Zerdüş inancının dini öncüleridirler. Muğlar gizli bilimlerle ilgilendikleri için büyücü olarak bilinirler. İslam kaynaklarında “muğ”, “gebr” ve “mecûs” kelimeleriyle eş anlamlı olarak “ateşe tapan, kafir ve putperest” olarak kullanılmaktadır.²⁴² Ayrıca bu isim eskiden Orta Asya'da, şarap satan kişiler muğlar olduğu için meyhaneci yerine de kullanılmaktadır.²⁴³

Sâkî getir ol mey-i mugânı

Kim unudalum gam-ı cihânı (*Leylâ vü Mecnûn*, 687)

(Saki, o muğânın şarabını getir de cihanın gamını unutalım.)

²⁴¹ Diğer beyitler için bkz. Akçay, 177-178.

²⁴² Yıldırım, 532-533.

²⁴³ Onay, 296.

Kıl mest bizi mey-i mugândan

Evvel hoş ü hurrem eyle andan (*Leylâ vü Mecnûn*, 1660)

(Muğânın şarabından bizi mest eyle! Cansızlara, himmet eyle, can ver!)

İncelenen mesneviler arasından, yalnızca Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde bu terime rastlamaktayız. Beyitlerde, klasik Türk edebiyatında eğlence mahalli olan meyhanenin baş kahramanı olarak kullanılmaktadır.

1.7.3. Keşiş

Keşiş, Hristiyanlık ve Budizm gibi dinlerde, manastırda bir tarikata bağlı olarak hiç evlenmeden ibadetle meşgul olan zâhidler ve papazlar için kullanılan isimdir. Arapça karşılığı “kissîs” olarak geçen kelime, Kur’ân’da “ruhban”, “ahbâr”, “ribbiyyûn” ve “kissiiyyû” kelimeleri ile kullanılmaktadır.²⁴⁴ Keşişler hedefledikleri özel amacı gerçekleştirmek için belli bir disipline göre yaşamalıdır. Hristiyanlık’ta keşişlerin yaşantısını Benedict kuralları, Budizm’de ise Vinaya kuralları düzenlemekte ve onları belirli bir dinî hedefe yöneltmektedir.²⁴⁵

Taylasân uzatmış u da’vî vü rîş

Lîki yigrek nefste andan keşiş (*İskendernâme*, 2511)

(Taylasan, destar ve sakal uzatmış lakin nefiste keşiş ondan daha üstün.)

İncelenen mesnevilerde keşiş terimine yalnızca Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde rastlamaktayız. Şair, bu beyitte kişinin dış görünüşü ile iç dünyasının aynı olmadığına vurgu yapmaktadır. Kişi dıştan dindarlığı temsil etmesine rağmen, içsel olarak nefesine yenik düşer ve böyle kişiler karşısında şair beyitte keşişin daha dindar olduğunu söylemektedir.

1.8. SİHİR, BÜYÜ VE BATIL İNANÇLAR

Etkili ve güzel söz söyleme sanatı olan edebiyat, insanları etki altına alma bağlamında sıklıkla sihir ile özdeşleştirilmiştir. Sihir gibi insanı etkileme gücüne sahip şiir sanatının kaynağı, birçok kültürde doğüstü yetenek ve ilhamdır. Eski Türklerden beri

²⁴⁴ Karaman, vd., 328.

²⁴⁵ Şinasi Gündüz, "Keşiş", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 322-323.

var olan sihir, klasik Türk sanatı ve edebiyatının estetik yapısı içinde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Sihir ve büyü, büyücülerin güç elde etme amacıyla başvurduğu bir yol olarak görülürken, bu kavramlar şiire mistik ve mucizevi anlamlar katmaktadır.²⁴⁶

Türkçe “bügü”, “bügi” kelimelerinden türeyen “büyü”, Arapça karşılığı “döndürmek/çevirmek” olan “sihir” kelimesi ile kullanılmakta olup sihir kelimesine yüklenen “hile, aldatma, sebebi gizli kalan iş” anlamlarıyla algılanmaktadır.²⁴⁷ Batı dillerinde sihir ve büyü için kullanılan “magic” kelimesi, Yunanca “magos” kelimesinden türetilmiştir. Magic kelimesi Antik Çağ’da Mecusi rahipleri ile özdeşleşen sanatlar için kullanılmaktadır. Ayrıca, Tanrı ve insan arasında yol gösterici olarak görülen Mecusi rahiplerinin, yağmur yağdırma ve hastaları iyileştirmek için yaptıkları ritüellere “büyülü sanatlar” adı verilmektedir.²⁴⁸

Antikçağ topluluklarının yaşamlarında önemli bir yer edinen sihir ve büyü, semavi dinlere Mısır, Bâbil, Hint ve Grek medeniyetlerinden geçmektedir. Yahudi toplumu Bâbil sürgünü zamanında, onların kültür ve dinlerinin etkisi altında kalmaları sonucunda, birçok dinsel ritüel ve inancı benimsemişlerdir. Ancak, Eski Ahit’te Levililer ve II. Krallar kitabında falcılık ve büyücülük kesinlikle yasaklanmakta ve falcı, büyücü, muskacı, medyum, ruh çağırıcı ya da ölümlerin ruhlarına danışan kimse olmaması gerektiği vurgulanmaktadır.²⁴⁹ Eski Ahit’te Hz. Mûsâ’nın kayınpederi Yitro (Hz. Şuayb)’ın Medyen kâhini olması, kardeşi Hârûn’un çocuklarının kâhin olması ve Hz. Yusuf’un On Kentin Kâhini’nin kızı ile evlenmesinden bahsedilirken kâhin ifadesi anılmaktadır. Eski Ahit’e göre kâhin Tanrı ve insanlar arasında arabuluculuk yapan kişidir ve büyücülerle karıştırılmaktadır.²⁵⁰

Hristiyanlığın erken dönemlerinde şifacı ve pagan etkinliklerini içine alan büyü kavramı okültizm faaliyetlerini kapsamaktaydı. İsa’nın hastalara şifa vermesi II. yy.’da paganlar tarafından büyüsel sanatlar olarak adlandırılmakta ve kilise tarafından büyü cinlerin, mucize ise Tanrı’nın işi olarak görülmekteydi. IV. yy.’da Roma Hristiyan hakimiyetine girdiğinde, kilisenin emriyle büyü suç kapsamına alındı. Hristiyanlığa karşı

²⁴⁶ Karaman, 1507-1509.

²⁴⁷ Çağfer Karadaş, “Büyü ve Din–İslamî Nokta-I Nazardan Bir Değerlendirme”, *Usul İslam Araştırmaları*, 1(1), 2004, 111-135.

²⁴⁸ Halit Yeşilmen, “Sosyal Antropolojideki Büyü Olgusuna Sihir Kavramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım”, *Bilimname*, (38), 2019, 325-354, <https://doi.org/10.28949/bilimname>.

²⁴⁹ Levililer: 19/26; II. Krallar: 17/17; Tesniye:18/10-11.

²⁵⁰ Çıkış: 2/21; Tekvin: 41/50; Levililer: 7/31.

protesto hareketi kabul edilen büyü, kara büyü, şeytana tapma, kehanet ve fal gibi hareketler cadılık ile ilişkilendirildi.²⁵¹ Bu nedenle, Orta Çağ'da büyücü olmakla itham edilen birçok kadın, cadılık yapmak ile suçlanıp öldürülmüştür.

Cahiliye dönemi Arapları, putperestlik gibi sihri de başka kültürlerden öğrenmişlerdir ve tılsım, havas ve azaim gibi büyü çeşitlerini bilmekteydiler. Ayrıca, yeryüzünde Tanrı adına görevli olduğuna inanılmaktadır görünmeyen varlıklarla sihir yaptıklarına inanıyorlardı.²⁵²

Kur'ân'da sihir ve sihir türevleri anlamlarıyla birlikte 62 defa geçmektedir. Bu kavram ilk olarak Müddessir Suresi'nde "*insanları etkileyen söz*"²⁵³ ifadesiyle kullanılmaktadır. İslam dininde büyü yapmak kesinlikle yasaktır ve büyük günahlar arasında sayılır.²⁵⁴ Kur'ân-ı Kerim'de sihir üç şekilde ele alınır, bunlar; Taha Suresi'nde geçen Hz. Mûsâ döneminde Mısır'daki sihirbazlar²⁵⁵, Bakara Suresi'nde geçen Bâbil döneminde Hârût ve Mârût'un Allah'ın izniyle yaptıkları sihir²⁵⁶ ve Felak Suresi'nde "*düğümle üfleyenlerin şerrinden Allah'a sığınırım*" denerek sihirdir.²⁵⁷

Bir yazılı nüsha var mende

Bi'llâh bile al anı gedende (*Leylâ vü Mecnûn*, 1964)

(Bir yazılı nüsha (muska) var bende, Allah'a yemin ederim ki halim hoş oldu.)

Ey nâsih-i nüsha-i meânî

Fihrist-i rümûz-ı âsmânî (*Leylâ vü Mecnûn*, 2234)

(Ey mânâ nüshalarını (muskalarını) ortadan kaldıran ve gök işaretlerinin fihristi olan yıldız!)

Fuzûlî nâme-i dildâr bir ta'vîzdür gûyâ

Ki ansuz haste-diller hâtırı bir dem karâr etmez (*Leylâ vü Mecnûn*, Gazel 2331)

(Ey Fuzûlî, sevgilinin mektubu sanki bir nüshadır (muska)! O olmazsa hasta gönüllerin hatırı bir an huzûr bulmaz!)

²⁵¹ Yeşilmen, 338-339.

²⁵² İlyas Çelebi, "Sihir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 170-171.

²⁵³ Müddessir: 74/21-25.

²⁵⁴ Karaman, vd., 69.

²⁵⁵ Tâhâ: 20/57-76.

²⁵⁶ Bakara: 2/102.

²⁵⁷ Felak: 113/4.

Bu efsâne ana çün oldı efsûn

Alub 'aklını itdi mest ü mecnûn (*Vâmık u Azrâ*, 585)

(Bu efsane onu efsunlayınca aklını alıp sarhoş ve deli etti.)

İllâ bün-i çehde bir resen var

Cinnîler ana degil haber-dâr

Bir pîr ana tılsım yazmış

Hıfzetmege hayli ism yazmış (*Hüsn ü Aşk*, 1302-1303)

(Ancak kuyunun dibinde bir ip vardır, cinler onu bilmezler. Bir ihtiyar ona bir büyü ve ezberlenecek birçok isim yazmış. Bu ipi sıkı tutanı İsm-i A'zam korur.)

Bu tılsımı dahı eyl'itmişdi şâh

Kim hevâm olmazdı andan sâl u mâh (*İskendernâme*, 4371)

(Şah bu tılsımı öyle yapmıştı ki hiçbir zaman orada haşere olmazdı.)

Yukarıdaki beyitlerde, insanı kötü güçlerin etkisinden koruduğuna inanılan muska ve tılsım gibi sihir araçlarına atıfta bulunmaktadır. Eski Çağ topluluklarından günümüze kadar gelen bu inanışlar, zamanla semavi dinlerin kültürüne de yansımıştır. Eski Ahit'te, putperestlerin kabul ettiği anlamda her türlü muska ve tılsım yasaklanır. Ancak, Yahudilikte Orta Çağ'dan itibaren muska ve tılsım kullanımı yaygınlaşmış olup bunların Yahudi Tanrısı adına yapıldığı ileri sürülmektedir. Yeni Ahit'te ise, Eski Ahit'te olduğu gibi, muska ve tılsım kullanımı yasaklanmaktadır. Ancak, Hristiyanlıkta da Orta Çağ'dan itibaren muska ve tılsım kültürü yaygınlaşmıştır. İslam kültüründe ise muska ve tılsım yapımı, fetihler sonucunda yeni Müslüman olan kitlelerin gelenek ve kültürlerinin etkisiyle revaç bulmuştur. Şairler beyitlerde, efsunlanan kişinin sarhoş gibi olduğunu söylemektedir. Bunun dışında ise şairler nüsha kelimesine yer vererek muskadan ve büyülenmiş tılsımlardan bahsetmektedirler.

İncelenen mesnevilerde, şairler sevgilinin nergis gözünden, zülfünden, gamzesinden bahsederek sevgilinin güzelliği ile büyü yaptığını ve efsunladığını ifade etmektedirler. Peri ve cadı gibi kavramları sevgili için kullanmaktadırlar. Ayrıca büyü ve sihrin ilk başladığı toplumlardan olan Bâbil'den de bahsetmektedirler.

Kız nergis-i mest edüp füsûn-sâz

Oğlana satanda işve vü nâz (*Leylâ vü Mecnûn*, 525)

(Kız nergis gözünü mest ederek, büyü yapar, oğlana işve ve naz satarsa.)

Tedbîr kıl ey muallim-i pîr

Et sihr ile ol perîni teshîr (*Leylâ vü Mecnûn*, 712)

(Ey koca Hoca, tedbir kıl! Sihir yaparak o periye ele geçir!)

Bağışladı niçe yük sîmile zer

Kocub yalvardı ol şûh-ı füsûnger (*Vâmık u Azrâ*, 1140)

(Birçok altın ve gümüş bağışladı, o büyü yapan güzel sarılıp yalvardı.)

Bilür câdû gözi çok dürlü efsûn

İder 'âşıklara fitneyle meftûn (*Vâmık u Azrâ*, 1781)

(Büyücü gözü çok türlü sihir bilir, aşıkları düzenbazlıkla tutkun eder.)

Perî gibi salardı 'ûda âteş

İderdi sohbeti gice perî-veş (*Vâmık u Azrâ*, 1007)

(Peri gibi uda ateş salardı, peri gibi gece sohbetleri yapardı.)

Efsûn okur iki çeşm-i câdû

Pîş-i nighinde rahle ebrû (*Hüsn ü Aşk*, 345)

(Kaş rahlesinin önünde iki büyücü göz büyü okuyor gibiydi.)

Zülfi ki eder füsûnı âgâh

Gamze okur “el iyâzü billâh” (*Hüsn ü Aşk*, 486)

(Zülfü büyüünün ne olduğunu bildirir, gamze ise “Allah’a sığındım” der.)

Câdulıkda her nefes k'efsûn kılâm

Sihri ben Bâbillüden efzûn kılâm (*İskendernâme*, 10)

(Cadılıkta büyü yaptığım her nefesle, sihirde ben Babillileri geçeyim.)

Gamzesine didi bu sihr-âferîn

Kasdı cân u dildür ü hem akl u dîn (*İskendernâme*, 1498)

(Gamzesine hem can ve gönül hem akıl ve dine kasteden büyücü dedi.)

Bilmezem bana ne efsûn eyledi

Kim gözi aklumı mecnûn eyledi (*İskendernâme*, 1694)

(Aklımı Mecnun eden gözü bana nasıl efsun yaptı bilmem.)

Gözi efsûn öğredürdi Bâbil'e

Sihri bilür-idi fasl u bâb-ile (*İskendernâme*, 2048)

(Gözü Babil'e büyü öğretirdi. Sihri bütün kısım ve bölümleriyle bilirdi.)

Fuzûlî'nin beyitlerinde, zincirin Mecnûn'un boynuna büyü ile bağlanmış olduğu söylenmektedir. Şair, Leylâ'nın sevgiliden ayrı düşmesi sonucunda dertle hasta olduğunu belirterek derdini delilik olarak adlandırır. Bu dertten kurtaracak tek şeyin de büyü olacağını söyler.

Çok mekr kılındı oldu tedbîr

Boynumdan alınmadı bu zencîr (*Leylâ vü Mecnûn*, 1762)

(Çok büyü yapıldıysa da boynumdan bu zincir atılmadı.)

Her handa görürdü ehl-i teshîr

Dîvânesine dilerdi zencîr (*Leylâ vü Mecnûn*, 1784)

(Nerede bir büyücü görse ondan, delisine zincir dilerdi.)

İncelenen mesnevilerde, kimya ilmine değinilmektedir. Kimya ilminin Hz. Mûsâ'nın bir mucizesi olduğu ve Kârûn'un kimyayı öğrenerek zengin olduğu söylenir.²⁵⁸ Kimya ilmi deneylere bağlı iken, simya felsefi bir düşünce ile oluşur, teorik bir bağlam taşımaz. Mısırlıların cam yapmak için kullandığı simya ilmi ile başlayıp bu ilim zamanla İslam, Hristiyan ve Yahudi kültürüne geçmektedir. Simya ilmiyle uğraşanlar, eski kimya ve geleneksel gizli ilimlerle birlikte, sihir tekniği haline gelen bu ilimle topraktan altın yapmayı bile amaçlamışlardır.²⁵⁹ Şairler beyitlerinde, kimya ve simyayla sihir elde etmeye vurgu yapmışlardır:

Olma zinhâr bu sevdâya esîr

Olacak hâl degüldür iksîr (*Hayriyye*, 1393)

(Sakin bu sevdaya esir olma. İksir, gerçekleşecek bir durum değildir.)

Câme-ken kubbelerin itme kıyâs

Ki mis anda ide tebdîl-i libâs (*Hayriyye*, 1399)

(Sihir yoluyla bakırın elbise değiştirdiği (altın olduğu) o cam küreleri kimyaya kıyas etme.)

²⁵⁸ Kurnaz, 261.

²⁵⁹ Ayten Koç Aydın, "Simya", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 218-220.

Mey âyîne-i cihân-nümâdur

Hâkî zer eden bu kimyâdur (*Leylâ vü Mecnûn*, 2377)

(Şarab, cihanı gösteren aynadır! Toprağı altın eden bu sihirdir!)

Aşağıdaki beyitlerde, fal yıldızı ve cadı burcu gibi kavramlarla sihir ve büyüye atıf yapılmaktadır. Eski çağlardan beri sihir ve büyücülükle uğraşan insanlar, yıldızlara bakarak ve onların yerini ve tabiatlarını inceleyerek sihirli tılsımlar üretilip gelecek hakkında bilgiler verirdi.²⁶⁰

Zihi devrân-ı devlet baht ü ikbal

Sitâremde mübârek geldi bu fâl (*Vâmık u Azrâ*, 652)

(Bizim için ne büyük devlet bravo! Bu fal yıldızımıza uğurlu geldi.)

Şeref tîgin alub destine Behrâm

Cedî burcını itdi hükmüne râm (*Vâmık u Azrâ*, 922)

(Merih yıldızı şeref kılıcını eline alıp Cadı burcunu emrine boyun eğdirdi.)

Türk mitolojisinde yaratılış mitlerinden olan yılan, yer altı güçleri ile ilişkilendirilmektedir. Bu tema, Türk mitolojisinde olduğu gibi var olan birçok mitolojide kendine yer edinmektedir. Yılan, Türk mitolojisinde uzun yaşam sonucu evrimleşip ejder kılığına bürünmekleedir. Efsunlu yaratıklar olduğuna inanılan yılanlar sihir, büyü ve tılsımlarda sıkça kullanılmaktadır.²⁶¹ Şairler, beyitlerinde mitolojik inanışlardan olan yılan ve ejder mitine yer vermişler ve Türk ve Altay mitolojisinde Yelbegen olarak bilinen yedi başlı ejder efsanesine atıf yapmışlardır.

Yidi başlu ejdehâdur bu cihân

Bir nefes kimseneye virmez emân (*İskendernâme*, 312)

(Bu cihan yedi başlı ejderhadır. Kimseye bir nefes aman vermez.)

Behmen ol ki iderdi sayd-ı ejdehâ

Olmadı bu mâr-ı nüh-serden rehâ (*İskendernâme*, 1135)

(Ejderha avlayan o Behmen, bu dokuz başlı yilandan kurtulamadı.)

Didiler yidi başlu bir ner-ejder

Yatur bu tag içinde iy bürâder (*Vâmık u Azrâ*, 4123)

²⁶⁰ İlyas Çelebi, "Tılsım", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 91-94.

²⁶¹ Turan Demir, "Türk Halk İnanışında ve Uygarlıklarında Yılanın İşlevine Mitolojik Bir Bakış", *Söylem Filoloji Dergisi*, 9 (1), 2024, 75-88.

(Kardeş, bu dağ içinde yedi başlı bir ejderha yatar dediler.)

Dünyâ yedi başlu ejdehâdur

Endîşe-i ülfeti hatâdur (*Leylâ vü Mecnûn*, 2842)

(Dünya yedi başlı ejderhadır! Onunla dostluk düşüncesi yanlıştır!)

Klasik Türk şiirinde, saç ve yılan teşbihi yılan efsunu ile kullanılmaktadır. Şiirlerde sevgilinin saçının her teli yılan benzetilerek efsunlu olduğu söylenir. Yunan mitolojisinde Gorgon kardeşlerden tek ölümlü olanı Medusa'dır. Poseidon'un Medusa'ya olan aşkı, Athena'nın Medusa'yı kıskanmasına neden olur. Bu yüzden Athena Medusa'yı, bakan herkesi taşla çeviren yılan saçlar ile cezalandırır.²⁶² Bu efsane, eskiden beri dünya edebiyatında sevgilinin yılan benzeyen saçları ile ele alınmaktadır. İncelenen mesnevilerde, sevgilinin saçları yılan benzetilmektedir. Bu benzetme, Yunan mitolojisinden gelmektedir. İlgili beyitler şöyledir:

Ey lâle-izâr ü anberîn-mû

Gencîne-cemâl ü mâr-gîsû (*Leylâ vü Mecnûn*, 1624)

(Ey gelincik yanaklı, anber gibi kokulu saçları olan, hazine güzelliği olan ve yılan saçlı sevgili!)

Bin başlı bir ejder-i münakkaş

Mumdan gemi altı bahr-ı âteş

Meşhûr o yolun başında câdû

Her mûyî yılan yalan değil bu

Cin nev'i hezâr bed-likâlar

Câdû kılığında ejdehâla (*Hüsn ü Aşk*, 1245-1247-1248)

(Nakışlı ve bin başlı bir ejder, ateş denizinin üzerinde mumdan bir gemi. O yolun başında saçının her teli yılan olan cadı meşhurdur. Cin cinsinden binlerce çirkin yüzlü cadıya benzer ejderhalar.)

İncelenen mesnevilerde, Hüma kuşundan bahsedilmektedir. Hüma kuşu veya Humay mitolojilerde anlatılan Simurg, Anka ve Phoenix gibi bir kuş değildir. Türk Halk edebiyatında kullanılan Hüma kuşu Peygamber hadislerinde ve İslami edebiyatta bahsi

²⁶² Zeynep Özerol, Zihniye Okray, "Yunan Mitolojisinde Medusa'nın Gorgon Dönüştürülmesi ve Öldürülmesinin Töre Mitinin Foucault'a Söylem Analizi", *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi*, 2(1), 2020, 48-53.

geçen cennet kuşudur. Bu kuş cennette oturur, yedi kat göğsü çıkar ve hatta Tanrı'ya kadar gider.²⁶³

Devlet dilesen Hümâ'dan iste

Genc isetesen ejdehâdan iste (*Leylâ vü Mecnûn*, 1430)

(Devleti dilersen Hüma kuşundan iste! Hazine istersen Ejderhadan iste!)

Bu beyitte, şair büyük istek ve arzulara ulaşmak için güçlü kaynaklara yönelmesine örnek vermektedir. Devlet hazineden daha üstündür, çünkü hazine devletin bir parçasıdır. Hüma kuşunun erişemeyeceği hiçbir şey olmadığından devleti Hüma'dan ister. Ejderha ise efsanelere göre hazinelerin koruyucusu olarak görülür.

Kim vardı diyâr-ı kîmyâyâ

Ankâyâ erişdi ya hümâyâ (*Hüsni ü Aşk*, 1282)

(Kimya ülkesine kim ulaştı, kim Anka'yı ve Hüma'yı buldu?)

İsmi var cismi velî nâ-peydâ

Kîmyâ ile cihânda 'ankâ (*Hayriyye*, 1396)

(Bir kimya bir Anka'nın cihanda isimleri var ama cisimlerini henüz gören yok.)

Kimya eski çağlarda simya ile uğraşanlar için önemli bir ilimdir, simya ise ulaşılması zor hedefler içermektedir. Anka ve Hüma ise ulaşılması zor varlıklardır. Şair ulaşılması zor hedefler için bu betimlemeleri kullanmaktadır.

Büyü ve sihir, klasik Türk edebiyatında şiire mistik ve mucizevi anlam kattığı için kullanılmaktadır. Sihir ve büyü, Antik Çağ topluluklarından bu yana birçok dine etki ettiği gibi semavi dinlerde de izler bıraktığı görülmektedir. İncelenen mesnevilerde şairler, muska ve tılsım kullanımıyla efsunlanmaktan bahsederler. Bu uygulamalar, üç semavi dinde de yasaklanmasına rağmen Orta Çağ'dan sonra dinsel birçok ritüel ve inanışta yer almaktadırlar. Beyitlerde, sevgilinin, güzellik unsurlarını kullanarak âşığını efsunladığı ifade edilir, ayrıca sevgili peri ve cadıya benzetilmektedir. Şairler, kimya ilmi ile ulaşılması zor olan hedefleri insanların sihir ile elde etme çabasına değinmektedirler. Bunların yanı sıra, mitolojik efsanelerden Medusa, Ejderha ve Hüma gibi figürler de şiirlerde yer almaktadır.

²⁶³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar I-II* (5. Baskı), Türk Tarih Kurumu yayınları Ankara 2010, I, 108.

İKİNCİ BÖLÜM

İBADETLER VE RİTÜELLER İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

2.1. KURBAN

“Sözlükte ‘yaklaşmak, Allah’a yakınlaşmaya vesile olan şey’ anlamlarına gelen kurban, dinî bir terim olarak, ibadet maksadıyla, belirli şartları taşıyan hayvanı usulüne uygun olarak kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder.²⁶⁴” Kurban, yüce varlıklara veya herhangi bir güce şükran duygularını ifade etme yoludur. Tanrı’dan bir şey dilemek ve günahlara kefaret olması gibi nedenlerle sunulan hediyedir.²⁶⁵

Kurban ritüeli, insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren ilkel kabilelerden başlayarak hem ilahi dinlerin hem de batini dinlerin kültür ve geleneklerinde önemli bir yer almaktadır. İslamiyet’te, Hristiyanlık’ta ve Yahudilik’te farklı anlatımlarla birlikte kabul edilen ilk kurban olayı, Habil ve Kabil kıssasıdır. İslam dini açısından, bugünkü anlamda ilk kurban Hz. İbrahim zamanında kesilmiş, Hz. Muhammed döneminde de bu ibadet devam ettirilmiştir.²⁶⁶ Eski Ahit’te oldukça fazla geçen kurban ritüeli, Rabb’be sunulan bir adak olarak belirtilmekte ve Hz. Mûsâ’nın Mısır’dan çıkışı ve Fısıh bayramı için kesilen kurban, ifadeleriyle yer almaktadır.²⁶⁷

Edebiyatımızda kurban kavramı, sevgiliye kurban olma mazmunu ile kullanılır. İncelenen mesnevilerde de şairler, sevgiliyi övmek veya âşığı tarif etmek için beyitlerde “sevgiliye kurban olma” temasını kullanmaktadırlar.

Kurban sana özge nâzenînler

İdrâküne yüz min âferînler (*Leylâ vü Mecnûn*, 2349)

(Diğer nazlılar sana kurban olsun, bu kavrayışına yüzbinlerce aferinler olsun!)

Azrâil-i gamze âfet-i cân

Fitne ana çeşmi bağı kurbân (*Hüsn ü Aşk*, 479)

(Azrail gibi yan bakışı cana bela; fitne ona gözü bağı bir kurban)

²⁶⁴ Karaman, vd., 341.

²⁶⁵ Abdulkadir Kıyak, “Kutsal ve Kutsalla İletişimin Bir unsuru Olarak Kurban (Sinemilli Aleviler Örneğinde)”, *Erciyes Akademi Dergisi*, 35(Özel sayı), 2021, 577-596.

²⁶⁶ Kıyak, 582-583.

²⁶⁷ Tekvin: 31/54; Çıkış: 10/25; 12/21-25; Levililer: 1/1-17.

Hatt-ı lebi hûn-ı akla fetvâ

Kurbân-ı nigâhı cân-ı takvâ (*Hüsni ü Aşk*, 501)

(Ağzının etrafındaki tüyler aklı katletmek için fetva. Allah korkusu onun bir bakışına kurban.)

Bir koyun kurbân idiben gündüzün

Ol ağaca sürer-idi kendüzün (*İskendernâme*, 8491)

(Gündüz bir koyun kurban ederek kendisini o ağaca sürerdi.)

Bu beyit, Ahmedî'nin *İskendernâme* mesnevisinde, İskender'in Kadınlar Şehrin'e gitmesi kısmında yer almaktadır. Kadınlar Şehri'nde, kadınların ulu bir ağacın dibindeki çeşmede yıkanıp oradan su içtikleri, erkek çocuk isteyenlerin burada kurban kesip kendilerini ağaca sürdükleri ve oradan hamile olarak ayrıldıklarını anlatmaktadır. Beyitte yer alan kurban mazmunu, batıl bir inanış çerçevesinde kullanılmaktadır.

Aşağıdaki beyitlerde şairler, mesnevilerdeki karakterler üzerinden nasihat verme amaçlı kurban mazmununu kullanmaktadırlar.

Mâl için mâluñı sûzân itme

Hâzırûñ gâ'ibe kurbân itme (*Hayriyye*, 1397)

(Fazla mal için, malını yakma. Elindekini, olmayan şeye kurban etme.)

Oh bigi togru işi âsân olur

Yay big'egri lâyük kurbân olur (*İskendernâme*, 5600)

(Ok gibi doğru olanın işi kolay olur. Yay gibi eğri olan kurbana layık olur.)

2.2. ORUÇ

Oruç, Arapça savm (sıyâm), Farsça rûze kelimesinin Türkçeleşmiş halidir. Yahudilikte oruç, "Taait" kelimesi "yas, nefse eza etmek, pişmanlık ve imana dönüş" manasına gelmektedir. Yahudilikte oruç, tövbe, kefarete ve matem için kullanılmaktadır. Hristiyanlıkta ise, oruç kişinin ruhsal olanı aramak için yiyecek ve içecek gibi şeylerden belli bir süre uzak durması olarak adlandırılır. Yeni Ahit'te, Hz. İsa ve havarilerinin oruç tuttuklarından söz edilir ve hem Hz. İsa döneminde hem de Hristiyanlığın ilk yıllarında

çok takdir edilen bir ibadettir.²⁶⁸ Oruç, İslam'ın beş şartından biri olup farz-ı 'ayn'dır. İslami anlamdaki oruç, tan yeri ağarmaya başladığında niyetlenip akşam güneş batıncaya kadar hiçbir şey yememek, içmemek, cinsî mukarenetten uzak durmak gibi yasakları yerine getirmek demektir.²⁶⁹

İncelenen mesnevilerde, oruç ibadetine yalnızca Nâbî'nin *Hayriyye* adlı mesnevisinde, oruç ayının yüceliği hakkında yazdığı bölümde rastlanılmıştır. Beyitteki oruç mazmunu, İslami anlamda kullanılmıştır.

Sırr-ı pâk-i sâmediyyetdür savm

İttisâf-ı melekîyyetdür savm (*Hayriyye*, 160)

(Oruç, Allah'ın ezeli kudret kuvvetine mensup temiz bir gizliliklidir. Oruç melekîyet sıfatına bürünmektir.)

2.3. İBADETLERDE KULLANILAN EŞYALAR

2.3.1. Mum- Buhurdan- Kandil

Tarih boyunca aydınlanma aracı olarak kullanılan mum, dinsel açıdan da manevi aydınlanmayı temsil etmektedir. Hristiyan inanışında ışık hem insanı hem de imanı temsil etmektedir. Bu nedenle mum yakmak Tanrı'ya dua edip adakta bulunmak anlamlarını taşır. Hristiyanlar, kiliselerde İsâ ve azizlerin resimlerinin önünde, aile mezarlarında ve evlerinin içinde Meryem Ana kandilini mütemadiyen yakarlar. Mum yakma adeti, zamanla İslami kültüre de etki etmiş ve türbelerde, yatırların manevî meziyetlerine inanılan mezar başlarında, kabri aydınlatmak ve dilek dilemek amacıyla mum yakılmaya başlanmıştır. Yahudilikte ise “Şabat” akşamlarında, Yahudi bayramlarında ve önemli günlerde mum yakılmaktadır.²⁷⁰

Klasik Türk şiirinde mum, yanması, ışık kaynağı olması durumlarıyla işlenir ve daima insana, çoğunlukla sevgiliye benzetilir. İncelenen mesnevilerde yer alan mum ile ilgili beyitler şöyledir:

²⁶⁸ Rahim Ay, “İlahi Dinlerde Oruç: Kaynağı, Amacı ve Uygulanışı Bakımından Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Journal of Analytic Divinity*, 5(2), 2021, 212-235.

²⁶⁹ Pala, 365.

²⁷⁰ Hasan Kaya, “Dîvân Şiirinde Mum”, Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Mum Kitabı* (ss. 117-147), Kitabevi Yayınları İstanbul 2015.

İlet meni yâr olan diyâra

Şem' eyle meni mezâr-ı yâra (*Leylâ vü Mecnûn*, 2883)

(Beni sevgilinin olduğu diyara ilet! Beni sevgilimin mezarına mum yap!)

Peyveste harâret-i cigerden

Kandîl-i mezârın etdi rûşen (*Leylâ vü Mecnûn*, 2954)

(Ciğerinin sıcaklığından muttasıl, mezarının kandilini ısıttı.)

Ol fülk ü o nâr-ı pür-felâket

Hep şem'-i mezârdan ibâret (*Hüsn ü Aşk*, 1558)

(O gemiler, o felaket dolu ateşler birer mezar kandilinden başka bir şey değildi.)

Şairler, beyitlerde mum mazmununa yer vererek “mezar kandili” ve “mezar mumu” tabirlerini kullanmışlardır. Sevgilinin mezarında mum olmayı dileyip aşğın kendi mezarının kandilini alevlendirmesinden bahsetmektedirler. Ayrıca felaket görüntülerini mezar kandilinin ateşine benzeterek tasvir etmişlerdir. Mezarların başında kandil mumu bulundurma adeti, Hristiyan inancının bir parçasıdır.

Ger şem'e açılsa şerh-i râzum

Sâyemden olur min ihtirâzum

V'er sâyeme söylesem gam-ı dil

Şem'ün hasedi gelür mukâbil (*Leylâ vü Mecnûn*, 2312-2313)

(Benim sırrım muma açılrsa, gölgemden bin kere sakınırım! Gönülümün gamını gölgeme söylesem, mumun hasediyle karşılaşırım!)

K'ey derd-i dilüm devâsı ane

Şem'-i emelüm ziyâsı ane (*Leylâ vü Mecnûn*, 2809)

(Ey gönül derdimin ilacı olan ana, emel mumumun ışığı olan ana.)

Sâdât-ı kabîle oldılar cem'

Bu re'y-i rezîne yakdılar şem' (*Hüsn ü Aşk*, 339)

(Kabilenin büyükleri toplandılar. Şu hayırlı niyete mum yaktılar.)

Bu beyitlerde şairler; emel, niyet, sır, dilek ve isteklerini muma söyleyip ışık aradıklarını belirtmektedirler. İslami kültürde yer alan dilek dilemek amaçlı mum yakma adeti Hristiyan inanış ve geleneğinden geçmiştir. Bu inanış, şairlerin şiirlerinde istek ve dileklerini belirtirken kullandığı bir mazmun halini almıştır.

Aşağıdaki beyitlerde içinde tütsü yakılan buhurdan kabından bahsedilmektedir. Buhurdan yakma geleneği, yakılan kurbanların manevi temizliği için onlarla birlikte ateşe atılması ile kullanılmaya başlanmıştır. İlk buhurdan kullanımı M.Ö. IV. bin yıl içinde Mezopotamya’da Tanrı’ya takdim geleneği ile başlamaktadır. Eski Ahit’te, Rab tarafından Mûsâ Peygamber’e tarif edilen buhur sunağının akasya ağacından yapıldığı ve altınla kaplandığı söylenmektedir. Ayrıca, Süleyman Peygamber’in Mescid-i Aksâ’ya koydurduğu som altından yapılan bir buhur sunağının varlığından bahsedilmektedir. Hristiyanlarda ise kiliselere asılan buhurdanlar vardır. Bu buhurdanlar genellikle ayaklı ve üzeri yüksek kapaklı tas şeklinde zincirlerle asılmaktadır. Türk İslam kültüründe ise buhurdan geleneğinin Doğu’dan, özellikle Çin’den geçtiği ifade edilmektedir. Genellikle pirinç ve tunçtan yapılmıştır, ancak Osmanlı döneminde gümüş ve altından yapılan değerli taşlarla süslenen halleri de mevcuttur.²⁷¹ Beyitlerde, yıldızlı buhurdandan ve içinde kullanılan maddeden bahsedilmektedir. Buhurdan yakma geleneği her üç semavi dinde de müşterektir.

Câme-i zerle olup cilve-nümâ

Yanma yıldızlı buhûrdân-âsâ (Hayriyye, 690)

(Altın işlemeli elbiseler giyip cilve göstererek yıldızlı buhurdan gibi yanma.)

Ola mı micmere -efrûz-ı vücûd

Şâh-ı bîd eyler ise da‘vi-i ‘ûd (Hayriyye, 913)

(Buhurdana hiç vücut dışkısı yakışır mı, söğüt dalı öd ağaçlığı taslasa olur mu?)

Oddur iden micmeri anber-duhân

Ûddan oddur getüren bûy-ı cân (İskendernâme, 1342)

(Buhurdan amber dumanlı yapan ateştir, öd ağacından can kokusu getiren ateştir.)

2.3.2. Haç

Hristiyan inancında, Hz. İsa’nın idam edildiği kabul edilen dar ağacına benzetilerek oluşturulan artı şeklindeki işaret, tarih boyunca bu dinin simgesi olarak kabul edilmiştir.²⁷² İncelenen mesnevilerde, haç yerine Farsça “çelîpâ” kelimesi de kullanılmaktadır.

²⁷¹ Sargon Erdem, "Buhurdan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 384-385.

²⁷² Karaman, vd., 190.

Gönülde şek göğüslerinde haclar

Bilinde burdun ellerinde meçler (*Vâmık u Azrâ*, 2435)

(Gönüllerinde şirk, göğüslerinde haçlar, belinde pala, ellerinde kılıç.)

Cami'î *Vâmık u Azrâ* mesnevisinde, İslami inanca aykırı düşen ve Hıristiyanlığın sembolü kabul edilen haç'ı takan savaşçılardan bahsetmektedir. Şair, beyitte dinî ve kültürel çatışmaları inanç unsurlarını kullanarak anlatmaktadır.

Vaktâ ki dutuşdı ol kilisâ

Îsâ'ya buluşdı çok çelipâ (*Hüsn ü Aşk*, 1771)

(O kilise tutuşunca bir sürü put (haç) Hz. Îsâ'nın yanına gitti.)

Bu beyitte ise şair, haç ve Hz. Îsâ'yı yani maddi âlemi, dünyevi semboller kullanarak manevi aleme, ahiretteki ilahi kavuşmaya örnek vermektedir.

2.3.3. Çan

İşaret vermek ve genellikle hayvanların arkadan gelen sahibine çalınmadığını bildirmek için takılan çingiraklara çan denir. Arapça “ceres” haliyle sözlü edebiyatımızda şan ve şöhret anlamlarında kullanılır. İncelenen mesnevilerde, Hıristiyan kiliselerinde belirli vakitlerde çalınan kulelere asılı büyük çan anlamına gelen, Arapça “nâkûs” kelimesi ile yer almaktadır.²⁷³

Çan aşağıdaki beyitlerde Hıristiyan kiliselerinde kullanılan anlamıyla kullanılmaktadır.

Turur merka öninde çok Horestûs

Başında bürnûs ellerinde nâkûs (*Vâmık u Azrâ*, 2439)

(Totemin önünde çok sayıda Hıristiyan başlarında bornoz, ellerinde kilise çanıyla duruyordu.)

Şemşîri behişt-i hûna tâvûs

Şeş-perri künişt-i dîne nâkûs (*Hüsn ü Aşk*, 503)

(Kılıcı, tavusun kanına cennet, topuzu kiliseye çan olur.)

²⁷³ Onay, 113.

Kanda kim buldı kelisyâ yıhdi ol
 Nâkus u zünnârı oda yahdı ol (*İskendernâme*, 7648)
 (Nerede kilise bulduysa yıktı. Çan ve zünnârı ateşe verdi.)

2.3.4. Zünnâr

Zünnâr, on iki düğümünden oluşan papaz kuşağıdır. Mecûsî ve Hıristiyan rahiplerinin bellerine bağladıkları püsküllü ve örme kuşak olup, uçlarına haç takıp aşağı doğru sarkıtılarak kullanılır. Tasavvufta ise, kendini Allah'a adanmak, hizmet ve riyazet alametidir.²⁷⁴

Klasik Türk edebiyatında, sevgilinin saçlarının siyahlığı küfre, uzun ve örülü olması ise zünnâr'a benzetilmektedir.²⁷⁵ İncelenen mesnevilerde şairler, sevgilinin kakülüne benzetip ve atın terkisine bağlı olan eyerin ipi arasında bağlantı kurmaktadırlar. Ayrıca, gerçek anlamında kilisedeki papazın belinde bulunan kuşak olarak da kullanılmaktadır. İlgili beyitler şöyledir:

Kangı büt için eder tahayyül
 Zünnâr olamaz mı bana kâkül (*Hüsn ü Aşk*, 411)
 (Hangi putu hayal ediyor? Zünnârı kendime kakül yapayım.)

Fitrâkine beste mürğ-i îmân
 Zünnâr güsiste rişte-i cân (*Hüsn ü Aşk*, 500)
 (İman kuşu onun atının terkisine bağlı, can ipliği kopuk bir zünnardır.)

Kanda kim buldı kelisyâ yıhdi ol
 Nâkus u zünnârı oda yahdı ol (*İskendernâme*, 7648)
 (Nerede kilise bulduysa yıktı. Çan ve zünnârı ateşe verdi.)

İncelenen mesnevilerde, ibadetler ve ritüeller ile ilgili kavramlar başlığı altında kurban, oruç, haç, çan, mum ve zünnâr mazmunlarına yer verildiğini görmekteyiz. Kurban ve oruç mazmunları, genellikle İslam kültür ve geleneğindeki anlamları ile kullanılmaktadır. Mum mazmununu ise Hıristiyan inancındaki anlamıyla, haç, zünnâr ve çan ise klasik Türk edebiyatında kullanılan mecazi anlamları ile yer almaktadır.

²⁷⁴ Pala, 496.

²⁷⁵ Onay, 441.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞAHISLAR, ÜLKELER, KAVİMLER, KOZMİK UNSURLAR, EĞLENCE HAYATI ve PUT (Resim-Heykel)

3.1. ŞAHISLAR

3.1.1. İskender / Zülkarneyn

Tarihte yaşamış iki farklı İskender bulunmaktadır. Bunlardan biri İskender-i Zülkarneyn, diğeri ise İskender-i Yunanî'dir. Klasik edebiyatımızda, bu iki figür, hayatları, yaşadıkları bölgeler ve başarıları yönüyle birbirlerine çok benzetilmektedirler.²⁷⁶

Târihu't-Taberî'de anlatılanlara göre; Makedonya Kralı Filip'in oğlu olan İskender, Dârâ'nın ölümünden sonra onun mülkünü kendi mülküne katar. Ardından Irak, Rum diyarı, Şam ve Mısır'ı da hakimiyeti altına alır ve onun ordusunun bir milyon dört yüz bin kişiden oluştuğu rivayet edilir. İskender, Fars diyarındaki şehir, kale ve ateşkedeleri yıkar ve ateşperest din adamlarını ise öldürür. Ayrıca İskender, Hindistan, Çin ve Tibet'i hakimiyeti altına alıp adamlarıyla birlikte Kuzey Kutbu'nun karanlık bölgelerine kadar gidip ebedi hayat çeşmesini arar ve çeşmeyi bulamayınca Irak'a döner. Farslara göre İskender on dört yıl, Hristiyanlara göre ise on üç yıl hüküm sürmüştür.²⁷⁷ Mircea Eliade'nin anlattığına göre; İskender, bütün insanların tek bir babadan geldiğini ve dünyada bir uzlaştırıcı olarak kendisinin Tanrı tarafından gönderildiğini söyler.²⁷⁸

İskender-i Zülkarneyn'in, Kur'ân-ı Kerim'in Kehf Suresi'nde bahsedilen kişi olduğu bilinmektedir. Yemen'de hüküm süren Arap hükümdarlarından Hârisü'r-râyîş'in oğlu Zülkarneyn lakabı ile tanınır. Onun Çin Seddi'ni yaptığı ve âb-ı hayatı aradığı söylenmektedir.²⁷⁹

İncelenen mesnevilerde İskender, Ye'cûc ve Me'cûc kavmi üzerine sed yapması ile ele alınmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in Kehf Suresi'nde anlatılan bu olayda, Zülkarneyn

²⁷⁶ Pala, 236.

²⁷⁷ İbn Cerîr Et-Taberî, 594-595.

²⁷⁸ Eliade, 234-235.

²⁷⁹ Onay, 228.

bozgunculuk çıkaran Ye'cûc ve Me'cûc kavimlerini engellemek için bir sed inşa eder. Eski Ahit'te ise Gog ve Magog ismiyle yer alan Ye'cûc ve Me'cûc kavimlerine karşı hem geçmişte yaşanmış hem de gelecekte yaşanacak bir olay ile anlatılmıştır.

Esâs-ı hükmidür ma'nîde bir sedd-i Sikender kim

Anun Ye'cûcdur bir yanı vü bir yanı insândur (*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 369)

(Aslında mülkün temeli bir İskender seddidir: bir yanı Ye'cûc ve Me'cûc, öbür yanı insandır.)

Yâcûc ü Me'cûc tolu-durur zemîn

Arada İskender eksükdür hemîn

Olsa Ya'cûc bigi düşmen bî-şümâr

Ol Sikender seddi-durur pâyidâr (*İskendernâme*, 3964-3966)

(Yeryüzü Ye'cûc ve Me'cûc doludur. Ortada yalnız İskender eksiktir. Düşman Ye'cûc gibi sayısız olsa da o İskender seddi payidar kalacak.)

Sedd-i İskender bigi-y-di ol hisâr

Hendekî-y-ıdı vü bürci pâyidâr (*İskendernâme*, 5640)

(O hisar İskender seddi gibiydi. Hendekli ve sayısız burçluydu.)

Ya'ni kim hüsrev-i Sikenderder

Şâh-ı 'âdildil-i muzafferfer (*Harnâme*, 15)

(Yani İskender kapılı o hüsrev şah, adil yürekli, alnı zafer ışıklı şah.)

Aşağıdaki beyitlerde, İskender'e arayıp bulamadığı âb-ı hayat ve Hızır ifadeleriyle yer verilmektedir. Efsaneye göre İskender, Hızır ve İlyas ölümsüzlük suyunu aramak için karanlıklar (Zulumât) ülkesine doğru bir yolculuğa çıkarlar. Hızır ve İlyas, başka bir yöne İskender başka bir yöne giderek suyu aramaya başlarlar. Hızır ve İlyas, yorulunca bir pınarın kenarına oturup karınlarını doyurmak isterler ve Hızır'ın yanında getirdiği pişmiş balıkları çıkarırlar. Hızır, pınarda elini yıkarken elindeki su balığa sıçrar ve balık canlanıp suya karışır. Hızır ve İlyas, âb-ı hayat suyu olduğunu anladıkları sudan içerler, daha sonra İskender'i çağırmak için ayrılırlar fakat geri geldiklerinde pınarı bulamazlar. İskender bunca zahmete katlanıp aradığı suyu bulamaz ama veziri olduğu söylenen Hızır ölümsüzlüğe kavuşur. Doğru edebiyatı ve efsanelerinde bu hikâyenin farklı anlatımlarına

çok rastlanmaktadır, ayrıca Batı edebiyatında ve efsanelerinde yer almaktadır.²⁸⁰ Kur'ân-ı Kerim'deki kıssalarda Zülkarneyn, Hızır ve İlyas ile bu sudan bahsedilmektedir.²⁸¹

Sikender gibi seyr idüp cihânı

Araruz âb-ı hayvândan nişânı (*Vâmık u Azrâ*, 2807)

(İskender gibi iki cihanı gezip, hayat suyunun izini ararız.)

Sikender gibi Zulmet'de perişân

Arayıp isteriken âb-ı hayvân (*Vâmık u Azrâ*, 3026)

(İskender gibi Zulemat'ta perişan halde, arayıp hayat suyunu isterken.)

Pes did'İskender ki dîn işin beyân

İtdi Hızır u bize gösterdi ayân (*İskendernâme*, 686)

(Sonra İskender, Hızır bize din işini açıkladı ve yol gösterdi dedi.)

Çekdi İskender gam u dürlü ta'b

Hızra virildi ab-ı hayvan iy 'aceb (*İskendernâme*, 6092)

(İskender türlü gam ve zahmet çekti ama âb-ı hayat Hızır'a verildi ey şaşkın.)

Zulmet içinde Sikender çekdi renc

Renc ana akldı vü Hızır eyledi genç (*İskendernâme*, 8526)

(İskender karanlıklar içinde zahmet çekti. Eziyeti ona kaldı, Hızır hazineyi aldı.)

İncelenen mesnevilerde, İskender'e verilen Zülkarneyn lakabından, taç ve tahtından bahsedilmektedir. Zülkarneyn "iki karn sahibi" anlamına gelmektedir. Lügatte karn; boynuz, asır, insanın tepesi, başın iki yanı ve bir kavmin efendisi anlamlarına gelmektedir.²⁸² Anlatılanlara göre, Zülkarneyn'in tacının yanında bakırdan iki boynuz bulunduğu ve saçlarının iki yana örgülü olduğu yer alır. Ayrıca, kendisinin İran ve Yunan asıllı iki soydan geldiği ve kendisine zâhir ve bâtın ilminin verildiği söylenmektedir.²⁸³ Eski Ahit'in Daniel kitabında, iki boynuzlu koçun Med ve Pers krallarını simgelediği belirtilmekte ve Büyük İskender'den bahsedildiği düşünülen kısımlar yer almaktadır.²⁸⁴

²⁸⁰ Pala, 3.

²⁸¹ Kehf: 18/60-70; Saffat: 37/123-130; En'am: 6/85.

²⁸² Pala, 236-237.

²⁸³ Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1986, XIII, 650-651-652.

²⁸⁴ Daniel: 8/20-21.

Zülkarneyn “iki karn sahibi” anlamına gelmekte olup bu lakabın İslami kaynaklara İsrâîliyyat kaynaklarından geçtiği düşünülmektedir. İlgili beyitler şöyledir:

Süleymân-saltanat İskender-efser

Yed-i tahtında mahkûm yedi kişver (*Vâmık u Azrâ*, 373)

(Süleyman Peygamber saltanatlı, İskender taçlı, tahtının gücüne yedi iklim mahkûm)

Kim Sikender-vâr olasın nîg-baht

Kuds mülkinde bulasın tâc u taht (*İskendernâme*, 563)

(İskender gibi bahtı açık olursan, cennet mülkünde taç ve taht bulursun)

Karn-gîsûdur bu-y-ıdı bir sebep

K’ana Zü’l-Karneyn urdılar lakab (*İskendernâme*, 519)

(Karn saç örgüsü demektir. Ona Zülkarneyn lakabını takmalarının sebebi.)

Tahtını viren Süleymânun yile

N’ülkarneyn tâcın kim bile

Leşkerin cinnün çü Zülkarneyn şâh

Şöyle kim şerh eyledüm kıldı tebâh (*İskendernâme*, 4284-4285)

(Süleyman’ın tahtını yeke veren. Zülkarneyn Şah’ın tacına kim bilir ne yaptı. Zülkarneyn Şah’ın cin askerlerini mahvetmesini şöyle anlattım.)

Şeyh Gâlib’in *Hüsni ü Aşk* mesnevisinde, İskender, “İskender’in aynası” terimi ile karşımıza çıkmaktadır. Bu ayna, İskender’in öğretmeni Aristo tarafından yapılmış olup dünyayı gösteren ayna olarak bilinir. İskender’in bu aynaya bakarak gelmekte olan gemileri görebildiği, düşman gemisi ise bu ayna ile güneş ışığını yansıtıp yıktığı Hint hükümdarının hediyesi olduğu ve bu aynaya bakan kişinin yalan söyleyip söylemediğinin belli olduğu gibi birçok farklı rivayet vardır. Ayrıca bu aynanın İskenderiye Feneri’nin tepesine, gelen giden gemileri izlemek için konulduğu düşünülmektedir.²⁸⁵ İskender aynası edebiyatımızda sıkça tasavvufî anlamda kullanılır ve kâmil insanı temsil eder. Beyitte bahsedilen “Mana Hızır’ı” manevi bilgeliğin sembolü olarak kullanılıp, bu bilgelik tıpkı İskender’in aynasından gayb’ı görmesine benzetilmektedir. Şair, kâmil insanın dünyanın sırlarını gördüğünü söylemektedir.

²⁸⁵ Yıldırım, 114.

Açdı reh-i gaybı Hızr-ı ma'nâ

Mir'ât-ı Sikender oldı dünyâ (*Hüsn ü Aşk*, 1869)

(Mana Hızır Gayb yolunu açtı. Dünya İskender'in aynası oldu.)

İskender, incelenen mesnevilerde, bozgunculuk yapan Ye'cûc ve Me'cûc kavimlerini engellemek için çektiği sed ile “Sedd-i İskender” olarak, arayıp da bulamadığı âb-ı hayat çeşmesi ve bu çeşmeyi bulanın Hızır olması, ayrıca dünyayı gösteren İskender aynası ile yer almaktadır. İskender genellikle Kur'ân'da da adı geçen Zülkarneyn olarak beyitlerde işlenmektedir. Ancak, Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde, İskender'in Dârâ'dan sonra gelen Makedonyalı Feylekus'un oğlu olduğu belirtilir. İskender-i Yunanî olarak bilinen bu İskender'in bir dine mensup olduğu bilinmemekle beraber, Grek tanrılarına inandığı düşünülür. Mesnevide anlatılan İskender'in Allah'a inandığı vurgulanmakta ve zaman zaman Zülkarneyn ismiyle anılmaktadır. Bunun yanında mey içer, eğlenceler düzenler, Aristo'yu hocası olarak kabul ettiği de belirtilir. Ahmedî'nin mesnevisinde, iki ayrı kişi olarak adlandırdığımız İskender-i Zülkarneyn ve İskender-i Yunanî'yi aynı kişi olarak gösterdiği görülmektedir.

3.1.2. Mani

Mani, Çin'li ünlü bir ressam olup Sasani döneminde İran'a giderek Zerdüş dinî ile Hristiyanlığı birleştirerek Maniheizm adında yeni bir din kurmuştur. Maniheizm kaynaklarına göre, Mani, on iki yaşında bir meleği görür ve yirmi dört yaşında iken bu melekten öğütler alarak Maniheizm'i yaymaya başlar. Mani'nin getirdiği bu din, dünyanın her yerine yayılır ve bin yıl boyunca yayılmaya ve inanılmaya devam eder. Uygur Türk hükümdarları da VIII. yüzyılda bu dini kabul ederler ve Maniheizm'i resmi inanışları olarak benimserler.²⁸⁶ Bahaeddin Ögel'e göre; “*Maniheizm'in peygamberi Mani, Tevrat'ı reddetmiş ve doğruluğunu kabul etmemiştir. Onun kabul ettiği mukaddes kitap, İncil idi. Mani, kendisini Hazret-i İsa'nın bir nevi halefi gibi kabul ederdi.*” diyerek Maniheizm'in Hristiyanlığın bir mezhebi olduğunu ileri sürmektedir.²⁸⁷

Mani, gençlik yıllarında Çin'e seyahat eder ve ressamlıkta bu alanın en iyisi olana kadar ilerler. Şapur döneminde İran'a dönen Mani, içerisinde ilginç resimlerin bulunduğu

²⁸⁶ Yıldırım, 500.

²⁸⁷ Ögel, 426.

kitabını gösterir ve orada peygamberlik iddiasında bulunur. I. Behram döneminde Zerdüşter tarafından eziyet edilerek öldürülür.²⁸⁸ Nigâristan, Erteng veya Erjeng adlı eserleri ile ünlüdür ve edebiyatımızda bu eserleriyle yer edinmektedir.²⁸⁹

İncelenen mesnevilerde, Mani hem ressamlığı hem de getirdiği din ile yer almaktadır. O, “Nakkaş Mani”, “Erjenk” ve getirdiği din dolayısıyla “zındık Mani” olarak anılmaktadır. Şairler, sevgilinin yüzünü Mani’nin nakşına benzetirler veya Mani ile diğer nakkaşlar arasında karşılaştırma yaparlar. Şairler, Mani’den ünlü eserinin ismi ile bahsedip ona “Erjeng” denmekte ve süslü sarayların duvarlarını süsleyen resimlerin onun eseri olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca, Şeyh Gâlib’in mesnevisindeki bir beyitinde Mani ile Timur döneminde yaşamış minyatür sanatçısı Behzâd arasında karşılaştırma yapılmakta ve Mani’nin kendinden daha iyi bir ressamın yanında utandığı ifade edilmektedir. Klasik Türk edebiyatında Mani, genellikle sanatsal yönüyle öne çıkmaktadır.

İtmiş-idi ömrini ol işde sarf

Dutar-ıdı Mâni-yi Nakkâşa harf (*İskendernâme*, 4529)

(Ömrünü bu işte harcamıştı. Nakkaş Mani’ye kusur bulurdu.)

Devletinden gidicek ân rûzigâr

Mâni-yi Zendik oldu âşikâr (*İskendernâme*, 5846)

(Saltanatından az bir süre geçtikten sonra, zındık Mani ortaya çıktı.)

Hüsrev almışdı sevüp bir ‘avratı

Nakş-ı manidür diyeydün sureti (*İskendernâme*, 6327)

(Hüsrev bir kızı sevip almıştı. Yüzü Mani’nin nakşıdır derdin.)

Didi nakkâşa dâye iy hünerver

Huzûrunda hezaran Mâni çâker (*Vâmık u Azrâ*, 1148)

(Dadı ressama “Ey üstat” dedi. “Senin yanında Mani köledir.)

Aceb bilsem kimündür işbu tasvîr

Meğer Mâni idüpdür anı tahrîr (*Vâmık u Azrâ*, 1626)

²⁸⁸ Yıldırım, 501.

²⁸⁹ Pala, 297.

(“Acaba bilsem bu tasvir kimindir, yoksa onu Mani mi yapmıştır?”)

Gencîne-i sîne genc-i neyrenğ

Âyîne içinde nakş-ı Erjeng (*Hüsn ü Aşk*, 453)

(Göğsünün hazinesi bir büyü köşesi, ayna içinde Erjenk nakışları gibi.)

Mermerleri hurde-kâr-ı bî-reng

Dîvârı suver-nümâ-yı Erjeng (*Hüsn ü Aşk*, 1715)

(Mermerleri bir ince zevke göre işlenmiş, duvarları meşhur nakkaş Erjenk’in resimleriyle dolu.)

Mânî’ye olunca haclet-îcâd

Şencefri olurdu mağz-ı Bihzâd (*Hüsn ü Aşk*, 1722)

(Nakkaş Mani bundan utanınca sülüğeni Behzat’ın resimlerinin aynı olurdu.)

3.1.3. Hızır

Hızır, âb-ı hayatı içip ölümsüzlüğe ulaştığına inanılan bir figür olarak tanınır. Peygamber veya veli olduğu hususunda çeşitli rivayetler mevcuttur. Edebiyatımızda âb-ı hayat kavramı, Mûsa, İskender ve Türkçe “Hızır”, Arapça ise “Hadır” olan kelimenin anlamıyla “yeşil, yeşilliği çok olan yer” şeklinde kullanılır.²⁹⁰

İncelenen mesnevilerde Hızır, âb-ı hayat çeşmesini bulup ölümsüzlüğe kavuşması ile yer alır. Hızır, İskender ve İlyas’ın, zulumât diyarına âb-ı hayat’ı aramak için yaptıkları yolculuk esnasında, İlyas ve Hızır’ın hayat suyunu bulup içmesi anlatılır. Hızır ve İlyas hayat suyunu bulup hazineye ulaşırlar da İskender bu hazineden mahrum kalmıştır. Şairlerin, bu efsaneye yer verdikleri ilgili beyitler şöyledir:

Fânî ol aşk içre kim benzer fenâsı âşıkun

Feyz-i câvîd ile Hızrun çeşme-i hayvânına (*Leylâ vü Mecnûn*, 2427)

(Aşk içinde fânî ol! Âşkın fâniliği, ebedi nimet ile Hızır’ın hayat çeşmesine benzer.)

Peyvend-i gül eyle ergavânı

Hızra yetür âb-ı zindegânî (*Leylâ vü Mecnûn*, 2623)

(Gül ile erguvanı birbirine ulaştır! Hayat suyunu Hızır’a yetiştir!)

²⁹⁰ Pala, 204.

Çekdi İskender gam u dürlü ta'b

Hızra virildi ab-ı hayvan iy 'aceb (*İskendernâme*, 6092)

(İskender türlü gam ve zahmet çekti ama ab-ı hayat Hızır'a verildi ey şaşkın.)

Hızır yoldaş eyledi kendü-y-ile

Âb-ı hayvân isdeyü girdi yola (*İskendernâme*, 8375)

(Hızır'ı kendine yoldaş etti. Ab-ı hayata ulaşmak için yola koyuldu.)

Hızır âlim ilmdür âb-ı hayât

K'anı içen kişiye gelmez memât (*İskendernâme*, 8726)

(Hızır alim, ab-ı hayat ilimdir. Onu içen kişiye ölüm yaklaşmaz.)

Aşağıdaki mesnevilerde şairler, Türk-İslam kültüründe zor durumda olanlara yardım eden ve onları kurtaran Hızır ile Hıristiyanlık inancında hastaları iyileştirmesi ve ölümleri diriltmesi mucizelerine sahip olan İsmâ Peygamber arasında bir bağlantı kurmaktadırlar. Şairler, beyitlerinde sevgilinin İsmâ Peygamber gibi can üfleyerek hayat verdiğini ve Hızır gibi dertlere derman olduğunu ifade etmektedirler.

Yitişdi Hızır gibi itdi dermân

Yahud İsmâ'durur kim nefh ider cân (*Vâmık u Azrâ*, 2223)

(Hızır gibi yetişip derman oldu veya can üfleyen İsmâ oldu)

Hızır mısın içirdün âb-ı hayvân

Ya İsmâsın ki virdün cismüme cân (*Vâmık u Azrâ*, 2743)

(Hızır mısın hayat suyu içirdin veya İsmâ olmalısın ki cismine can verdin.)

Nûş eylese âb-ı Hızır'ı İsmâ

Hatt-ı leb-i Aşk başka ma'nâ (*Hüsn ü Aşk*, 512)

(İsmâ Hızır'ın suyundan içse de Aşk'ın dudağının etrafındaki tüylerin başka bir manası var.)

Şairler bu beyitlerde, Hızır'a atfedilen bir efsaneye yer vermektedir. Efsaneye göre, Hızır'ın geçtiği her toprak yeşillenir ve havası güzelleşir. Zamanla halk arasında bir inanca dönüşmüş ve bereketli her toprağın Hızır'ın geçtiği topraklar olduğuna inanılmaya başlanmıştır. Ayrıca onun baştan başa yeşil elbiseler içinde boz atıyla dolaştığı söylenir.²⁹¹

²⁹¹ Pala, 205.

Beyitlerde İsa Peygamber'in, rüzgârı dindirmesi mucizesinden²⁹², Hızır'ın yeşil kaftan giymesinden ve Hızır'ın kurumuş toprağa basınca toprağın yeşermesinden bahsetmektedirler. Ayrıca, şairler Hızır'ın yeşil elbisesini cennet elbisesine benzeterek dinsel bir bağlantısı bulunmayan bu halk efsanelerine atıf yapmaktadırlar.

Kimden oldı hem-dem-i 'Îsî sabâ

Sebzeyi Hızır'a kim itdi hem-kabâ (*İskendernâme*, 78)

(Rüzgârı kim İsa'ya yoldaş etti. Yeşili Hızır'a kim kaftan yaptı.)

Hızır âbı basıp o cây-ı pâki

Sebz eylemiş ol şerîf hâki (*Hüsn ü Aşk*, 684)

(O boş toprağı, Hızır suyu basınca mübarek toprağın her tarafını yeşillendirmiş.)

Hızır bigi hulle geydi mürğ-zâr

Nagme-i Dâvûd ider her mürğ zâr (*İskendernâme*, 1939)

(Kuş bahçesi Hızır gibi cennet elbisesi giydi. İnleyen her kuş Davud ezgisi söyler.)

İncelenen mesnevilerde şairler, Hızır ile Mûsâ Peygamber kıssasına da atıf yapmaktadırlar. Kur'an-ı Kerim'in Kehf Suresi'nde geçen kıssada Hızır'ın adı anılmasa da Mûsâ'ya yol gösteren ve ilim sahibi olan kişinin Hızır olduğu kabul edilmektedir.²⁹³ Bu kıssaya benzer şekilde, Gılgamış destanında Gılgamış ve bilge Utnapiştım hikayesi yer almaktadır. Hızır ve Mûsâ'nın iki denizin birleştiği yerde buluşması ile Gılgamış ve bilge Utnapiştım'ın ırmakların birleştiği yerde karşılaşması arasında irtibat kurulmaktadır. Bir diğer benzer hikâye ise, Yahudi geleneğinde İslam geleneğine benzer şekilde anlatılan Hızır ve Mûsâ kıssasıdır. Bu kıssa, İbn Şâhin, Yahudi geleneğinde anlatılan hikâyeleri derlediği *El-Ferec Ba'de's-Şidde*²⁹⁴ türü eserinde yer almaktadır. Yahudi geleneğinde, Kur'an'daki Hızır ve Mûsâ kıssasıyla en fazla benzerlik taşıyan kıssa Eliyahu ve Rabbi Yeşu b. Levi hikâyesidir. Ancak İbn Şâhin'in *El-Ferec Ba'de's-Şidde* adlı eserinde geçen bu hikâye XI. yüzyılda yazılmıştır yani Kur'an-ı Kerim sonrası döneme aittir.²⁹⁵ Hızır ve Mûsâ kıssası ile ilgili beyitler şöyledir:

²⁹² Matta: 8-18/23-27; Markos: 4/35-41; Luka: 8/22-25.

²⁹³ Kehf: 18/ 60-62.

²⁹⁴ Elferac ba de's-şidde: Darlık ve sıkıntıya düşen insanların rahata kavuşma hikayelerini anlatan bir türdür. Bkz. Yasin Meral, "Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (55), 2014, 129-150.

²⁹⁵ Meral, 134-145.

Kıl garka bahr-ı aşka vücûdum sefinesin

Fermân-ı Hızır'a Mûsî eden iktidâ hakı (*Leylâ vü Mecnûn*, 2486)

(Aşk denizine vücudumun gemisini batır; Hızır'ın fermanına uyan Mûsâ'nın hakkı iyçün!)

Cûş-âver olunca nîl-i kabzı

Mûsâ'ya Hızır yetişdi feyzi (*Hüsn ü Aşk*, 30)

(Nil coşunca onun feyzi Musa'ya Hızır gibi yetişti.)

İslam kültürü ve geleneğinde, sonsuz hayata eren Hızır ve İlyas hikâyesinde, hayat suyunu içtikten sonra Hızır'ın denizlerde görevlendirildiğine, denizlerde yolunu kaybedenlere ve eceli gelmeden denize düşüp boğulanlara yardım ettiğine inanılır. İlyas'ın ise karada görevlendirildiğine sıkıntıya ve dara düşenlerin yardımına koştuğuna inanılmaktadır.²⁹⁶ Şairler beyitlerde bu halk efsanesine yer vermektedirler.

Şu keştî kim tokundı rüzgâra

Getürdün anı deryâdan kenâra

Kim anun bir mübârek sâhibi var

Hızır yâr olsun ana Hak nigeş-dâr (*Vâmık u Azrâ*, 3047-3048)

(Şu fırtınaya tutulan ve denizden kıyıya getirdiğin gemi var ya onun mübarek bir sahibi var, Hızır ona dost, Allah koruyucu olsun!)

Güm-rehlere Hızır-ı râh olurdu

Bî-keslere pâdşâh olurdu (*Hüsn ü Aşk*, 695)

(Yolunu şaşırarlara yol gösterici Hızır, kimsesizlere padişah olurdu.)

İncelenen mesnevilerde şairler, Hızır'ın genellikle âb-ı hayat efsanesine yer vermektedirler. Hızır'ın İskender ve İlyas ile çıktığı yolculukta Hızır ile İlyas'ın suyu bulup ölümsüzlüğe kavuşması hikâyesini anlatırlar. Ayrıca şairler Îsâ Peygamber'in mucizeleri ile Hızır'a atfedilen mucizeler arasında irtibat kurup, sevgilinin bu mucizelere sahip olduğunu söylerler. Beyitlerde atıf yapılan Mûsâ ve Hızır kıssası, Yahudi ve Gılgamış efsanelerinde benzer şekilde yer alsa da İslam kaynaklı bir anlatım içermektedir. Şairlerin Hızır'ı genellikle halk efsanelerinde anlatılan yönüyle ele aldıkları gözlemlenmiştir.

²⁹⁶ Yıldırım, 377.

3.1.4. Cemşid / Cem

Cemşid, cem “ikiz, aynı anda doğan”, şid, “parlak, ışık, aydınlık” kelimelerinin birleşimidir ve parlaklık anlamına gelmektedir. Cemşid, Pişdâdî hanedanının dördüncü hükümdarı olan ve İran mitolojisine göre yedi yüz yıl yaşayıp bu yaşamı boyunca insanlar, cinler, devler, kuşlar ve periler dünyasının tamamı üzerinde egemenlik kuran kişidir. Ayrıca, tanrısal güçler taşıyan bir mübed olduğu rivayet edilir. Cemşid, halkı ordu mensupları, bilginler ile katipler, çiftçiler ve diğerk meslek sahipleri olmak üzere dört gruba ayırmış ve birçok yararlı sanatı da icat etmiştir. Tufanın onun zamanında gerçekleştiğı ve cinlerin onun emri ile maden yataklarını kazarak değerli mücevherleri işlediğı anlatılmaktadır.²⁹⁷

İncelenen mesnevilerde, Cemşid güneş ile anılmaktadır. Cemşid güneşin hareket esasına dayanan güneş yılını kabul eden ilk hükümdardır. Ayrıca efsaneye göre, Cemşid mücevherlerle süslediğı tahtını gündoğusunda yüksek bir yere yerleştirir ve güneşin her doğuşunda mücevher süslü bir kaftanla tahtına oturur. Bunu gören halk, bugüne “nevruz” (yeni gün) adını takarlar. İşte bu nedenle Cemşid’e (ışık şahı) ismiyle hitap edilmektedir.²⁹⁸ Güneş ile Cemşid arasında kurulan ışık yayma bağı, edebiyatımızda kullanılmaktadır. Şair bu beyitte, gölge ve güneş, içki ve Cemşid benzerlikleri arasında bağ kurarak görünen yüzeysel görüntünün her zaman doğruyu yansıtmadığını ifade etmektedir. Cemşid’in meclisi eğlence ve görkem dolu bir meclistir. Güneş ışığı ise saf ve temiz olduğundan gök bahçesine eşsiz bir güzellik katar. Ayrıca, başka bir beyitte ise güneş ışığını şaraba benzetererek sevgilinin yaşadığı yer olan çemenin Cemşid gibi görkemli ve güzel olduğunu belirtmektedir. Şairler beyitlerinde, içsel güzelliğı ve doğayı övmek için halk efsanesi olan güneş ve Cemşid irtibatını kullanmaktadırlar.

Sâye bilmez eserin hurşîdün

Câm bilmez tarabın Cemşîd’ün (*Hayriyye*, 29)

(Gölge güneşin eserini ne anlasın? İçki de Cemşit’in neşesini anlamaz ki zaten.)

Te’sîr-ı safâ-yı câm-ı hurşîd

Gök gülşenin etdi bezm- i Cemşîd (*Leylâ vü Mecnûn*, 2284)

²⁹⁷ Yıldırım, 204-205.

²⁹⁸ Pala, 87.

(Güneş'in bardağının temizliği, gök bahçesini Cemşid'in meclisi yaptı!)

Bilmem ne şerâb içirdi hurşîd

Etfâl-i çemen hep oldu Cemşîd (*Hüsn ü Aşk*, 588)

(Güneş nasıl bir şarab içirdi ki çemenin çocukları birer Cemşid oldular.)

Şarabı ve şarap kadehini ilk yapanın Cemşid olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, bezm-i Cem ve meclis-i Cem kavramları kullanılmaktadır. İncelenen mesnevilerde, Cemşid'in şarap kadehi ile anıldığı beyitler şöyledir:

Kim görmedi anı çeşm-i sâgar

Cemşîd'den özgeye müyesser (*Leylâ vü Mecnûn*, 519)

(Böyle meclisi, Cemşid'den başkasına nasib olduğunu bardağın gözü görmedi.)

Bir daha anda var-ıdı bir ulu câm

Cem daha andan hîç işitmemişdi nâm (*İskendernâme*, 2032)

(Onda Cem'in bile adını duymadığı büyük bir kadeh vardı.)

Cemşid, önceleri İdris Peygamber'in şeraitine uygun olarak hareket ederken, zamanla görkeminin ve ululuğunun büyüünde kalarak İblis'e uyar ve tanrılık iddiasında bulunur.²⁹⁹ Ahmedî *İskendernâme* mesnevisinde bu konuya değinmektedir. Cemşid ve İdris Peygamber hakkındaki bu anlatılanlar, İsrâiliyyat rivayetlerinde yer almaktadır.

Dîne da'vet itdi Cimşîd'i resûl

Kıldı anun da'vetini ol kabûl

Uyuban İblîse ol Cimşîd-i şâh

Devletinün nâmesin itdi siyâh (*İskendernâme*, 5166-5178)

(Peygamber Cemşid'i dine davet etti. O da davetini kabul etti. O Cemşid Şah İblis'e uyup saltanatının nâmesine kara çaldı.)

İncelenen mesnevilerde Cemşid güneş, içki meclisi, kadeh ve İdris Peygamber ile anılmaktadır. Edebiyatımızda bu yönleriyle anılan Cemşid İslam öncesi kaynaklardan alınmakta ve İslam sonrası kaynaklarda da aynı şekilde yer almaktadır.

²⁹⁹ Pala, 87.

3.1.5. Keyûmers

İran mitolojisine göre, ilk yaratılan insan ve hükümdar Keyûmers'tir. Ahura Mazda, dünyayı altı aşamada yaratmış olup, altıncı aşamada ise ilk insan Keyûmers'i, Avesta'da geçen ismiyle Gayyumaretan'ı yaratmıştır. İran rivayetlerine göre, Ahura Mazda Keyûmers'i dünyaya dost olarak gönderir ve Aryan ırkını ondan meydana getirir. Keyûmers'in ölümü üzerine kırk yıl sonra topraktan birbirine sarılmış iki dal çıkar. Bu bitkinin adı rîvâs (rîbâs)'tır. Zamanla insan şeklini alan bu iki bitkiden Meşy ile Meşyâne türer. Sâmî inanişında Âdem ve Havva olarak bilinmektedirler.³⁰⁰

Didi şâha ol hakîm-i nîg-hâh

Kim Keyûmers oldu evvel pâdişâh (*İskendernâme*, 5078)

(O iyilik dileyen bilge Şah'a Keyûmers'in ilk padişah olduğunu söyledi.)

Tagda bir gâr içre olmuşdı nihân

Ol Keyûmers olmadın Tûfân ayân (*İskendernâme*, 5087)

(Bu Keyûmers Tufan belirmeden önce dağda bir mağara içinde gizlenmişti.)

Keyûmers'e sadece Ahmedî'nin *İskendernâme* mesnevisinde rastlamaktayız. Ahmedî, Keyûmers'in ilk padişah olduğunu devamında ise Hz. Âdem'den önce geldiğini, ayrıca bazı yerlerde onun oğlu olduğunu ifade etmektedir. Keyûmers'in Nuh Tufanı'nın gerçekleştiği esnada bir dağda mağaraya sığındığını ve orada gece gündüz ibadet ettiğini, insanlar yaratılınca çıktığını ve gelip onlara liderlik ettiğini söylemektedir. Şair, bu eserinde İran mitolojisindeki bir karakteri kullanarak anlatımını zenginleştirmektedir.

3.2. ÜLKELER VE ŞEHİRLER

3.2.1. Kâfiristan

Kâfiristan, klasik Türk edebiyatında Müslüman olmayanların yaşadığı yer olarak kullanılmaktadır. Bütün Hristiyan ülkeleri olarak kullanılan kâfiristan, ayrıca Hindistan'ın kuzey batısındaki bir bölgeye verilen isimdir. Kâfir kelimesi kara anlamı taşıdığından dolayı edebiyatımızda sevgilinin saç, beni vs. unsurları için

³⁰⁰ Yıldırım, 471-472.

kullanılmaktadır. Şairler, bazen sevgilinin âşığa çektiirdiği cefadan dolayı sevgiliye kâfir, yaşadığı diyara ise kâfiristan demişlerdir.³⁰¹

İncelenen mesnevilerde, kâfiristana sadece Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinde, Sultan Süleyman'a yazılan kasidede rastlamaktayız. Şair, beyitte dünyayı yedi iklime bölerek, imanla yönetilen kısmı Sultan Süleyman'ın yönettiğini söyler ve onun yönetmediği yerlerin ise kâfiristan olduğunu belirtir.

İki kısım eylemiş küfr ile îman yeddi iklîmi

Anun hükmindedür ba'zı vü ba'zı kâfiristândur (*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 359.)

(Yedi iklim küfür ve iman gibi ikiye bölünmüştür. Bir kısım onun hükmündedir, bir kısım ise kâfiristandır.)

3.2.2. Frengistan

Frenk, Osmanlı kaynaklarında Macarlar hariç diğer Katolik Hristiyanları, özellikle Venediklileri belirtmek için kullanılan bir terimdir. Frengistan ise, Batı Avrupa olarak kullanılmaktadır. Osmanlı orduları karşısında müttefik Hristiyan güçleri için ve Osmanlı pazarlarında yer alan mallar için Frenk kelimesi kullanılmaktadır. Bu terim, edebiyatımızda Batı Avrupalıları ve Frenk mallarını ifade etmek için sıklıkla yer almaktadır.³⁰²

İncelenen mesnevilerde, Frengistan genel olarak Batı Avrupa'yı anlatmak için kullanılmaktadır.

Muazzam leşkeridür bir bulut kim düşmene andan

Firengîler sadâsı ra'd topar daşı bârandur (*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 359j)

(Muazzam askeri bulut gibidir, düşmana ondan firengistânlıların sedası gök gürültüsü, toparların attığı taşlar ise yağmurdur.)

Fuzûlî orduyu bulut metaforu ile ifade eder ve Frengistanlıların sedası ise batılıların gürültüsü olduğunu söyleyerek bunu gök gürültüsüne benzetir. Şair, bulut kadar güçlü olduğunu ve düşmana verdiği kokuyu anlatmaktadır.

Kamu küffâra şâhidi ser-â-ser

³⁰¹ Pala, 248.

³⁰² Mahmut H. Şakiroğlu, "Frenk", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 197-198.

Fireng'de yogidi ana berâber

Ki yüz kez bin ere hükmi derdi

Firengistân'a heb hükmi giderdi (*Vâmık u Azrâ*, 2260-2261)

(Tekmil bütün kafirlerin şahıydı, Firenk'te ona denk yoktu. Yüz çarpı yüzbin askere hükmederdi, bütün Firengistan'a hükmü geçerdi.)

Şair, bu beyitlerde hükümdarın gücü ve otoritesini vurgulamak için onun bütün Frenlerin ve kafirlerin kralı olduğunu ve onlara hükmettiğini ifade eder. Firengistan'ın ise Hristiyan Avrupa ve düşmanı temsil eden bir yer olduğunu belirtir.

3.2.3. Bâbil

Akadca “tanrının kapısı” anlamına gelen Bâbil adı bâb “kapı”, ili “tanrının” kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Bâbil, eski Keldanilerin merkezi olarak bilinmektedir. İbrânîcede Bâbel, Persçede Babiruş ve Grekçede Babylon şekillerinde yer almaktadır. Zammının en gelişmiş ve en süslü ve güzel, dünyanın en büyük ve meşhur şehri olarak bilinmektedir. Bâbil'in adına ilk kez M.Ö. 3000 yılın sonlarında yazılan Akkad vesikalarında rastlanmaktadır.³⁰³ Semavi kitaplardan ise, Eski Ahit'te adı geçmektedir. Tekvin kitabında, Nûh Tufanından sonra ilk kudretli adam olan Nemrut'un krallığının başladığı Sinear (Sümer) ülkesindeki dört şehirden biri olduğu yer almaktadır.³⁰⁴

Edebiyatımızda şairler, genellikle büyü mazmununu güçlendirmek için ayrıca Bâbil'in efsanevi bahçelerinin güzelliğini, sevgilinin güzelliğini betimleyebilmek için Bâbil şehrini zikretmektedirler. İncelenen mesnevilerde Bâbil büyü mazmunu ile kullanılır ve şairler, Hârut'un Bâbil soylu bir büyücü olduğunu ve sevgilinin saçının, gözünün ve sözünün Bâbilli büyücülerden daha etkili olduğunu söylemektedirler. İlgili beyitler şöyledir:

Men sâhir-i Bâbilî-nijâdem

Hârûta bu işde üstâdem (*Leylâ vü Mecnûn*, 328)

(Ben Bâbil soylu büyücüyüm, Hârut'ta bu işte üstadım.)

³⁰³ Onay, 79.

³⁰⁴ Tekvin: 10/10.

Saçumun her kılında ehl-i Bâbil

Yaraşur hidmet ide niçe bin yıl (*Vâmık u Azrâ*, 2977)

(Saçının her teline Bâbil halkı binlerce yıl hizmet etse yaraşır.)

Câdulıkda her nefes k'efsûn kılam

Sihri ben Bâbillüden efzûn kılam (*İskendernâme*, 10)

(Cadılıkta büyü yaptığım her nefesle sihirde ben Bâbillileri geçeyim.)

Gözi efsûn öğredürdi Bâbil'e

Sihri bilür-idi fasl u bâb-ile (*İskendernâme*, 2048)

(Gözü Babil'e büyü öğretirdi. Sihri bütün kısım ve bölümleriyle bilirdi.)

Söz öküş cehd eyleyüp her bâb-ıla

Kurtarup iletirdi anı Bâbil'e (*İskendernâme*, 5442)

(Sözü çok, canla başla çabalayıp onu kurtardı, Babil'e götürdü.)

3.2.4. Rûm

Rûm kelimesi, Romalı anlamındaki "Romaio" isminin Arapçaya geçmiş hali olup Romalılar, Bizanslılar ve İslâm topraklarında yaşayan Rumlar ve Türkler için kullanılmaktadır. Anadolu'yu içine alan toprakları kapsadığı için Anadolu'ya Rûm denilmektedir.³⁰⁵

Rûm'da yaşayan insanlar beyaz ırktan oldukları için şiirlerde çoğu zaman Habeş, Zenci ve Zengiba ile karşılaştırılırlar. Klasik Türk şiirinde ise sevgilinin yüzü için kullanılmaktadır.³⁰⁶

Gördüğün cennet-sıfat iklîm-i Rûm

Bak nic'oldı yıkılup me'vâ-yı bûm (*İskendernâme*, 35)

(Gördüğün cennet gibi Rûm diyarı, bak nasıl yıkılıp baykuş yuvası oldu.)

Didi anlar düşleri gibi kusur

Rûmdan gördüm benümdür bi-kusur (*İskendernâme*, 6276)

(Onlara dedi ki düşleri gibi Rûm'da köşkler gördüm, eksiksiz benimdir.)

³⁰⁵ Casim Avcı, "Rum", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV/ 222-225.

³⁰⁶ Pala, 380.

Şair beyitlerde, Rûm diyarının eşsiz güzelliklere sahip olduğunu ve cennet gibi güzel bir yer olduğunu söylemektedir. Şair, Rûm diyarının bu güzelliğinin yıkıldığını söyleyerek dünya hayatının geçici bir güzellik olduğunu anlatmaktadır. Bir diğer beyitte ise şair, cennet olarak adlandırılan Rûm diyarının düşleri kadar güzel olduğunu anlatmaktadır.

Aşağıdaki beyitlerde şairler, savaşçıları, bilginleri ve şahısları övmek için Rûm kavramını kullanmaktadırlar.

Çün tîğ çeküp mübâriz-i Rûm

Şâm ehlini etdi emre mahkûm (*Leylâ vü Mecnûn*, 1525)

(Anadolu savaşçıları kılıcını çekince Şâmlıları emirlerine baş eğdi.)

Oldı ulemâ-yı dîne fâyık

Peygamber-i Rûm denilse lââyık (*Hüsn ü Aşk*, 143)

(Din bilginlerinin hepsinden üstündür; ona Anadolu ülkesinin habercisi dense layıktır.)

Ol tılsıma el urıcak şah-ı Rûm

Oldı elinde anun ol bulad mum (*İskendernâme*, 8113)

(Rum şahı o tılsıma dokununca, o çelik onun elinde muma döndü.)

Çin sanatının renkli ve estetik doğası ile Rûm diyarının kültürel çeşitliği arasındaki ilişkiyi betimleyen şu beyitte, farklı kültürlerin birbirini nasıl etkilediğine dair bir anlatım yer almaktadır. Başka bir kültürden gelen birinin o diyarı nasıl etkisi altına aldığı anlatılmaktadır.

Hakd-ı Rûm'a Zengden bir hurde-kâr

Kıldı nakş-ı Çîn-ile Rûmı şikâr (*İskendernâme*, 2824)

(Rum'a Zenci bir incelik erbabı geldi. Çin nakşıyla Rum'u avladı.)

İncelenen mesnevilerde, Rûmlarla ilgili direkt bir etkileşimden bahsedilmemektedir. Beyitlerde yer alan Rûm genellikle Anadolu olarak kullanılmaktadır. Bu diyarda yaşayan savaşçılar, bilginler ve şahıslar övülmekte ve bu diyarın güzellikleri vurgulanmaktadır. Ayrıca farklı kültürlerin nasıl bir araya gelebildiği ve birbirlerine olan etkileri ifade edilmektedir.

3.3. İNANÇ BAKIMINDAN İNSAN

3.3.1. Kâfir

Kâfir, İslam literatüründe inançsızlık veya dinî inançları reddeden ve küfrü benimseyen bireyleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Lügatta, küfr kelimesi “örtmek, gizlemek ve nankörlük” etmek anlamındadır. Terim olarak ise “*Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberleri tasdik etmemek, onlara inanmamak*” anlamındadır. Kâfir kavramı, İbranî kabileleri ve İsrailoğullarında daha sonra da Musevi, Hristiyan ve İslam gibi tek tanrı inancını benimseyen toplumlarda yer alır.³⁰⁷

Yahudiler gerek kutsal metinlerinde gerekse geleneklerine ait literatürde dinlerine bağlılıkları, Rab Yahova ile aralarındaki ahde sadakatleri ile bilinmektedirler. Eski Ahit’te İsrailoğullarının küfre uyup, ahde sadakatsizlik edip, başka tanrılara ve putlara tapmaya başlayıp ahde aykırı hareketler gösterdikleri zaman cezalandırıldıkları yer almaktadır.³⁰⁸ Hristiyanlığa göre, Hz. İsa kiliseyi tesis etmiş ve ona bağlılığı emredip kendi öğretilerini tebliğ etmek için de havarileri görevlendirilmiştir. Bu nedenle, kilise öğretilerini kabul etmeyenler, sapkınlar ve vaftiz olmayanlar küfre sapmış sayılır ve kilise üyeliğinden çıkarılırlar.³⁰⁹

Kâfir kavramının kökü küfr’dür ve Kur’ân-ı Kerim’de küfür kavramı kök halinde kırk bir yerde geçmekte, ayrıca çok sayıda ayette aynı kökten türemiş fiil ve isimler bulunmaktadır. Kur’ân’da Allah’ı inkâr etmek, O’na oğul isnad etmek, yolundan yüz çevirmek, şirke düşmek, O’nun ayetlerini, peygamberlerini, Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği Kur’ân’ı, melekleri, öldükten sonra dirilmeyi ve ahireti reddedenlerin ayetler ile küfre düşükleri açıkça belirtilmektedir.³¹⁰

İncelenen mesnevilerde, genellikle kâfir, zıt kavramı olan mümin ile kullanılmaktadır. Beyitlerde, şekil itibarıyla mümin, ancak içsel olarak kâfir olan kişilerden bahsedilmektedir. Bu tasvir, iman nuru ile küfrün karanlığı arasındaki zıtlığı

³⁰⁷ Mecit Amil, *Kur’an’da Küfür Kavramı ve Boyutları*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2019, 1.

³⁰⁸ Tesniye: 29/25; I. Krallar: 19/10; II. Tarihler: 12/1; Yeremya: 22/9; Daniel: 2/30.

³⁰⁹ Matta: 10/40; 18/17; 29/19; Markos: 16/15; Luka: 10/16.

³¹⁰ Nisâ: 4/42-136-150-167; Tevbe: 9/30-54; Nahl: 16/106; Mâide: 5/17-72-73; Âl-i İmrân: 3/151; Beyyine: 98/1, 6; En’âm: 6/39; Enfâl: 8/31; Yûnus 10/2; Ra’d: 13/42-43; İsrâ 17/41, 46; Meryem: 19/73-77; Enbiyâ: 21/2-3; A’râf: 7/45; Hûd: 11/7-19.

vurgulayarak içi pas ve küfür dolu olan birinin, dışının Müslüman olduğu ifade edilir. Ayrıca beyitlerde, cennete girmiş bir kâfir terimleriyle sevgiliye veya kahramanlardan birine hitap olduğu görülmektedir. Şairler, yedi iklimin iman ve küfür gibi ikiye bölündüğünü söyleyerek dünyanın iki farklı yüzünü belirtir. Başka bir beyitte ise, kâfirlerin verdikleri sözlere sadık olduklarını söyleyip Müslümanın yemininden dönmesinin kabul edilemez olduğunu, ayrıca sözünde daha dürüst ve daha sadık olması gerektiğini belirtmektedirler. Kâfir kavramı ile ilgili beyitler şöyledir:

Zulme mâ'illeri vardur vâfir

Sûretâ mü'min ü ma'nen kâfir (*Hayriyye*, 1186)

(Gerçi bu kişilerden zulme meyilli olanlar çoktur, işte böyleleri şekil itibariyle mümin, iç itibariyle kâfirdirler.)

Bu şehâdetle bulur fark a'yân

Zulmet-i küfr ü şu'a'-ı îmân (*Hayriyye*, 125)

(İman nuru ile küfür karanlığı bu şehadet kelimesiyle birbirinden ayrılıp ortaya çıkar.)

Ol amîmü'l-feyz mün'imsen ki feyz-i şâmilün

Rızk taksîminde kılmaz imtiyâz-ı küfr ü dîn (*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 102ğ)

(Sen o, bereketi herkesi içine alan bir nimet verensin ki herşeyi kaplayan bu bereketinle, rızıkları bölüştürürken kâfir-mü'min ve din farkı yapmazsın!)

İkrâr-ı kâfirîst zi şer'-i to inhirâf

Burhân-ı güm-rehîst be gayr-i to iktidâ ((*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 253)

(Senin şeriaitinden dönmek kafirliktir. Senden başkasına uymak sapıklıktır.)

İki kısım eylemiş küfr ile îman yeddi iklîmi

Anun hükmindedür ba'zı vü ba'zı kâfiristândur (*Leylâ vü Mecnûn*, Kaside 359ç)

(Yedi iklim küfür ve iman gibi ikiye bölünmüştür. Bir kısım onun hükmündedir, bir kısım ise kâfiristandır.)

Bir sûrete girse küfr ü îmân

Ol hattı ederler idi burhân

Ruhsâresine hat-ı muanber

Firdevs-i berîn içinde kâfer (*Hüsn ü Aşk*, 515-517)

(Küfür ve iman bir şekle girse onun tüylerini delil olarak gösterirlerdi. Yüzünde anber kokusu dağıtan tüyleri cennete girmiş bir kafir gibi.)

İlerü kâfirler eyledükde ahd

Hıfzına bu resme iderlerdi cehd

Çünkü kâfir sahlar ola andını

Mü'min olmaya sıyan sevgendini (*İskendernâme*, 5190-5194)

(Eskiden kâfirler söz verince böyle tutmaya çalışırdı. Kâfir andını tutarken yemininden dönen mümin olamaz.)

Geldi magribden yanadın bir fireng

Taşı mü'min küfrle içi tolu ceng (*İskendernâme*, 4381)

(Mağrip tarafından dışı Müslüman, içi küfür ve pas dolu Frenk geldi.)

Aşağıdaki beyitlerde şairler, küfrü, divan şiirinde sıklıkla yer alan karanlıkla ve sevgilinin zülfü, kirpiği, gamzesi, gözü ve kakülü gibi özellikleriyle özdeşleştirerek kullanmaktadırlar.

Küfr-i zülfün salalı rahneler imânumuza

Kâfir ağlar bizüm ahvâl-i perîşânumuza ((*Leylâ vü Mecnûn*, 1628)

(Zülfünün karalığı inancımıza yaralar açalı beri kâfir bizim perişan halimize ağlar!)

Küfr olsa harâb-ı dîne me'mûr

Çeşm-i siyehi verirdi destur (*Hüsn ü Aşk*, 525)

(Küfür dini yıkmaya memur olsa, siyah gözlerinden izin alırdı.)

Zülfün dağıdıp ederse tâlân

Küfre sığınır sipâh-ı îmân

Bu havf ile kâküli perîşân

Da'vâsına tîğ-i katli bürhân

Veh bu ne acîb müddeâdır (*Hüsn ü Aşk*, Tardiyeye IV)

(Saçlarını dağıtıp yağmaya başlayınca, iman askerleri küfre sığınır, kâkülü bu korkudan dağılmıştır, öldürücü kirpikleri de bu dâ'vâya delildir. Eyvah bu ne tuhaf dâ'vâdır.)

Nutk eylemez idi hiç o kâfer

Gamze idi tercemânı yekser (*Hüsn ü Aşk*, 1636)

(O kâfir hiç konuşmazdı. Gamzesi bütün sözlerine tercümandı.)

İncelenen mesnevilerde şairler, kâfir kavramını aşağılama, küçümseme ve güçsüz gösterme anlamlarını vermek için de kullanmaktadırlar. Beyitlerde, “kâfir mezarlığı” ve “kâfir cesedi” gibi kavramları, karşıdakini eleştirmek, aşağılamak ve değersizleştirmek için kullandıkları görülmektedir. Ayrıca, şairler mesnevilerde geçen tarihî veya efsanevi kahramanların, kâfir bir büyücü olduğunu, küfür ve inançsızlıkla dolu olduğunu, küfürle ülkelerini sapkınlığa ittiklerini söylemektedirler.

Başî Karadağ’dan nümû-dâr

Ağzı dişî köhne gûr-ı güftâr (*Hüsn ü Aşk*, 1386)

(Kafası Karadağ gibi, ağzı, dişleri harap bir kâfir mezarlığı gibi.)

Ne zîneti var ne zîb ü zîver

Hınzîr ölûsi füsürde kâfer (*Hüsn ü Aşk*, 1451)

(Ne güzelliği ne süsü kalmış, domuz ölüsü, kâfir cesedi gibi olmuş)

Kâfir ü bî-dîn ü hem bî-bâk-idi

Sâhir ü bed-kâr u hem nâ-pâk-idi (*İskendernâme*, 5211)

(Kâfir, dinsiz ve korkusuzdu. Büyücü, her işi kötü ve murdar biriydi.)

Küfr ü ilhâd anda bi-had çog-ıdı

Mezhebinde hıll ü hurmet yog-ıdı (*İskendernâme*, 5760)

(Küfür ve inançsızlık onda çoktu. Mezhebinde helal hürmet yoktu.)

Küfr ü ilhâd-ıla çoh söz söyledi

Mülki bid’atla müşevveş eyledi (*İskendernâme*, 5953)

(Küfür ve inançsızlıkla çok söz söyledi. Ülkeyi sapkınlıkla birbirine kattı.)

Klasik Türk edebiyatında, İslam dininin getirdiği gazâ ve cihat algısı sonucu kâfir askerleriyle, savaş, düşman ve din kavramlarının kullanımına yer verilmektedir. İncelenen mesnevilerde, Cengiz Han ve Dahhak gibi eski savaş kahramanları ve onlarla yapılan savaşlardan bahsedilerek bu kahramanların küfrü kılıç olarak kullandıkları, merhametsiz ve kâfir oldukları ifade edilmektedir. Ayrıca, bu kahramanların orduları, hem eski toplumların inanişinde yer alan hem de Yahudi ve İslam inanişinde da kötü olarak algılanan, kâfir cehennem köpeklerinden olarak nitelendirilmektedir. Şairler, bazı

anlatımlarda kâfirlerin galip geldiğini, bazı anlatımlarda ise yeryüzünün küfürden temizlendiğini ifade ederler.

Katl-ı nefis ile mübâhât eyler

Küfri şemşîr ile isbât eyler (*Hayriyye*, 1188)

(Nefsinin istediği işleri kendisi için mubah sayar, küfrünü de kılıcıyla ispat eder.)

Temâm itdi sözünü Tûr-ı bî-dîn

İşitdi anı elçi itdi tahsîn (*Vâmık u Azrâ*, 2300)

(Dinsiz Tur sözünü tamamladı. Elçi onu dinleyip beğendi.)

Dirildi geldi kâfir beglerinden

Cehennem seglerinün yiglerinden (*Vâmık u Azrâ*, 2433)

(Kâfirin ileri gelenleri cehennem köpeklerinin güçlüleriydi; toplayıp geldi.)

Baş urup Tûr önünde cümle küffâr

Didiler nâr ü nûr olsun nîgeh-dâr (*Vâmık u Azrâ*, 2446)

(Bütün kâfirler Tur'un önünde "Baş eğip ateş ve nur koruyucu olsun!" dediler)

Kâfir-i bî-rahm-ıdı Çingîz Hân

Lâkin oldu devleti böyle ayân (*İskendernâme*, 7140)

(Cengiz Han merhametsiz bir kâfirdi lakin saltanatı böyle ortaya çıktı.)

Çünkü dîn düşmenlerin kıldı helâk

Küfrden yiryüzünü eyledi pâk (*İskendernâme*, 5562)

(Din düşmanlarını helak etti. Yeryüzünü küfürden temizledi.)

Şeyhi'nin *Harnâme* mesnevisinde yer alan bu beyitte, İslam inancında var olan Allah'ın kudretinin gök ve yerde bulunan her şeye sirayet etmiş olmasına değinir. Kâfirin kibirli olduğunu söyler ve kibrin gözleri kör ettiğini, gerçekleri göremediğini anlatır.

Toludur 'arş u ferş nûrından

Ehl-i küfr anlamaz gurûrından (*Harnâme*, 10)

(Gökler ve yer O'nun nuruyla dolu olduğu halde, kâfirler gururları engel olduğu için bunu anlayamazlar.)

İncelenen mesnevilerde, küfür genellikle kâfir kavramı ile kullanılmaktadır. Şairler, iman ve küfrü zıt kavramlar olarak ele almakta ve divan şiirinde sıklıkla kullanılan "küfür" ve "siyah" rengi, sevgiliyle ilgili unsurlarla birlikte beyitlerde kullanılmaktadırlar.

Ayrıca, şairler kâfir kavramını, aşağılama ve küçük görme anlamında kullanmış ve İslamiyet'teki gazâ ve cihat anlayışından dolayı din-düşman ilişkisi ile beyitlerde yer vermektedirler. Kâfir kelimesi bazı beyitlerde gerçek anlamıyla kullanılmış olsa da bazılarında mecazi kavram olarak kullanılmıştır.

3.3.2. Putperest

Putperest, puta tapan insanlara verilen isimdir. İnsanlık tarihinin en eski devirlerine kadar uzanan putperestlik, çok tanrılı dinlerde tanrısal varlıkları sembolize etmektedir. Eski Ahit ve Yeni Ahit'te putperestlik, kesin ifadelerle yasaklanmakta ve insanlara puta ve putçulara ibadet etmeyi reddetmeleri gerektiği söylenmektedir.³¹¹ Kur'ân'da ise, putperestlik şirk olarak adlandırılır ve Allah'a ortak koşanlar müşrik olarak nitelendirilir, bunlar asla bağışlanmayacak en büyük günahı işlemiş olurlar.³¹²

Yahudilik ve İslamiyet'te anlatılan tek tanrı inancından önce kendilerinin yaptığı ve taptıkları put anlamına gelen gerçek anlamı kullanılmaktadır. Aşağıdaki beyitlerde, putperestlik gerçek anlamı ile puta tapmak manasında kullanılmaktadır.

Büt-perest idi olar kamu yakîn

Kimse ne tevhîd bilürdi ne dîn (*İskendernâme*, 3848)

(Gerçi onların hepsi putperesti. Kimse ne tevhit bilirdi ne din.)

İşbu bütler kim taparlar uş ayan

Küfürdürür zulm ü udvan bi-güman

Büt nedür k'ana ibadet ideler

Ya ana tapmagı adet ideler

Çün se-a-ser işbu bütlardur cemad

Tapmak anlara nedür şerr ü fesad (*İskendernâme*, 6130-6131-6132)

(Apaçık tapılan bu putlar şüphesiz küfür, zulüm ve düşmanlıktır. Put nedir ki ona ibadet ederler. Yahut ona tapmayı adet edinirler. Bu putların hepsi cansız olduğu için onlara tapmak şer ve fesattan başka nedir.)

Aşağıdaki mesnevilerde, sarhoşluk ve putperestlik ilişkisi yer almaktadır. Hem sarhoşluk hem de putperestlik dinen yasaklanan iki kavramdır. Divan şiirinde, sevgilinin

³¹¹ Çıkış: 20/3-5; Tesniye: 4/15-19; 5/6-9; Levililer: 26/1; 1. Petrus: 4/3; Vahiy: 22/15.

³¹² Nisâ: 4/48-116; Lokmân: 31/13; Tevbe: 9/28.

güzelliği, kilise duvarlarındaki ikonalara benzetilerek âşığı, sevgilinin güzelliğinden putperest olduğu söylenmektedir.

Ne sûd hemîşe mestliğden

Ne fâide büt-perestliğden (*Leylâ vü Mecnûn*, 2029)

(Daima sarhoşluktan fayda nedir? Puta tapmadan ne beklersin.)

Ey bütkedeler sanem-peresti

Çün ref'ola bu hicâb-ı mestî (*Leylâ vü Mecnûn*, 2032)

(Ey put hanelerin puta tapanı, bu sarhoşluk perdesi kalkınca.)

Göreliden ol cemâli büt-perestem

Şarâb-ı ıskile peyveste mestem (*Vâmık u Azrâ*, 1799)

(O güzelliği gördüğümden beri putperestim, aşk şarabıyla sürekli sarhoşum.)

3.3.3. Ateşperest

Ateşperestler, Mecûsî olarak da adlandırılırlar. Bu terim, Zerdüş inanç ve düşüncelerinin eski İran gelenekleriyle karışmasını temsil eden bir dini benimseyenler için kullanılmaktadır. Ateşperestler, ateşi kutsal sayarlar ve onu en saygın değerler arasında görürler. Ateşperestlerin ateşin yakıldığı ve tapındıkları yerlere ise “ateşkede” denilmektedir.³¹³

İncelenen mesnevilerde, ateşperest gerçek anlamı olan ateşe tapmak anlamı ile kullanılmaktadır. Şairler, Zerdüş'ten bahsederek onun ateşkede yaptırıp halkı ateşe tapmaya zorladığını ifade ederler. Ayrıca, ateşperestliğin Hind kıyılarına kadar ulaştığını söylemektedirler.

Bu fethe germ olub âteş-perestler

Giderler şevkile magrûr'u mestler (*Vâmık u Azrâ*, 3911)

(Ateşe tapanlar bu zafere heyecanlanıp, coşkuyla, böbürlenerek bir rüzgâr çıkar.)

Yürürler gice gündüz yollarına

İrer âteş-perestler illerine

Çıkar Hind ilinde bir kenara

Oda taparlar idi âş-kâra (*Vâmık u Azrâ*, 3913-3914)

³¹³ Yıldırım, 104-109.

(Ateşe tapanlar gece gündüz yola devam eder, illerine ulaşırlar. Hindistan’da bir kıyıya çıkarlar. Açıkça ateşe tapıyorlar.)

Virüb âteş-perstler akçe altun

Karâr itmedi dahı anda bir gün (*Vâmık u Azrâ*, 3957)

(Ateşe tapanlar, altın verdi. Orada daha bir gün kalmadı)

Ol-ıdı âteş-gede bünyâd uran

Halkı ikrâh-ıla oda tapduran (*İskendernâme*, 5603)

(Ateşkede yaptıran, halkı zorla ateşe taptıran oydu.)

Ahmedî’nin *İskendernâme* mesnevisinde geçen aşağıdaki beyitte, Hz. Muhammed’in dünyaya gelişi esnasında sönen ateşe telmih yapılmaktadır.

Ol nişanı görüben ateş-perest

Bildi kim olası durur din-i pest (*İskendernâme*, 5970)

(Ateşperest bu belirtileri görünce dininin yok olacağını anladı.)

3.4. KAVİMLER

3.4.1. Yahudilik

Yahudilik, İbrâhîmî geleneğe bağlı ve insanlık tarihinin en eski monoteist din ailesindendir. Hz. Mûsâ’nın vahiylerini tebliğ etmesi sebebiyle bu dine mensup olanlar “Musevi” olarak adlandırılmıştır. Yahudiliğin kökeni, İbrânîlerin atası kabul edilen Hz. İbrâhim’e dayanmaktadır ve bu gelenek, Hz. İshak ve Hz. Ya’kûb ile devam etmiştir.³¹⁴

Yahudi tarihi, bir göç tarihi olarak kabul edilir. Yahudiler, tarihlerini ilk ata ve ilk peygamber olarak kabul ettikleri Hz. İbrâhim ile başlatırlar. Yahudilere göre, Hz. İbrâhim’in “Vadedilmiş Topraklar” üzerindeki yürüyüşü ilahi bir vaadin gerçekleşmesidir ve bu inançlarını kutsal kitaplarına dayandırır. Bu yolculuk, Tanrı’nın vaadinin bir tezahürü olarak görülmekte olup Yahudilerin Tanrı ile olan ahitlerine sadık kalmaları sonucunda Kenan beldesini Hz. İbrâhim’e ve soyundan gelenlere verileceği müjdelanmaktadır. Seçilmiş halk ile başlayan bu yolculuk, Vadedilmiş Topraklara doğru devam eder ve Hz. Mûsâ’nın İsrailoğullarını Mısır’daki kölelikten kurtarıp Sînâ

³¹⁴ Salime Leyla Gürkan, “Yahudi”, *DİA*, İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013, XLIII, 182-184.

yarımadasına götürmesi ve burada Tevrat'ın indirilmesiyle kemale ulaşır. Hz. Dâvûd tarafından Kudüs'ün başkent ilan edilmesiyle siyasi boyut başlar ve Hz. Süleyman tarafından Süleyman Mabedi'nin inşa edilmesi ile dinî boyut tamamlanır. Hz. Süleyman'dan sonra Yahudiler arasındaki siyasi ve dinî birlik bozulur. Bu siyasi birliğin bozulmasının ardından, ilk olarak Asurlular tarafından İsrail Krallığı alınır ve Babillilerin, Yahuda krallığını ve Süleyman Mabedi'ni yerle bir etmesi ile devam eder. Daha sonra Roma İmparatorluğu tarafından Kutsal Mabet harap edilir. Bu durum, Yahudilerin dünyanın farklı yerlerine göç etmesine neden olur ve Yahudiler tarafından Tanrı'nın bir cezası olarak görülür.³¹⁵

Yahudiler, yaşadıkları yerlerden göç etmek zorunda kalınca farklı coğrafyalara dağılırlar. Yahudiler, İslam coğrafyasında daha rahat bir yaşam sürmelerine rağmen, Hristiyan coğrafyasında ötekileştirilirler ve kendi kimliklerini bile saklamak zorunda kalırlar. Ana yurtlarından kopup başka coğrafyalarda uzun yıllar yaşayan Yahudiler, siyaset ve bilim başta olmak üzere birçok alanda kendilerini geliştirirler. XIX. yüzyılın sonundan itibaren kitleler halinde Filistin topraklarına göç etmeye başlarlar.³¹⁶

İslam'ın ilk yıllarından itibaren Yahudiler ve Müslümanlar komşu olarak yaşamaktadırlar. Özellikle Medine döneminde Müslümanlar ve Yahudiler arasındaki ilişki Kur'an'da yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler, "İsrâîl", "Benî İsrâîl", "yehûd", "hûd" ve "hâdû" gibi terimlerle ve "Ehl-i Kitap" olarak anılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de İsrailoğullarından tarihleri, inançları, kutsal kitapları, peygamberleri, sosyal ilişkileri, ahlâki davranışları ve Müslümanlara karşı sergiledikleri davranışlarıyla bahsedilmektedir.³¹⁷

Yahudiler, göçler esnasında II. Beyazıt döneminde, İspanya ve Portekiz'den kaçarak Osmanlı topraklarına gelirler. Osmanlı Devleti'nde ayrımcılıklara maruz kalmadan yaşam sürdüren Yahudiler, sanat ve ticaretle ilgilenirler, ayrıca inançlarında baskıya maruz kalmadan özgür olarak yaşarlar. Osmanlı toplumu içinde yaşayan Yahudiler, kültürel yönden de topluma etkilerde bulunurlar. Bu nedenle, Yahudilik ile ilgili kavramlar çeşitli vesilelerle klasik Türk edebiyatına yansır. Yahudilik ile ilgili

³¹⁵ Abdulvehap Ballı ve Ali Fuat Gökçe, "Yahudi Göçleri ve Yahudi Kimliğinin Oluşumu", *İletişim ve Diplomasi Dergisi*, (5), 2021, 57-80.

³¹⁶ Ballı ve Gökçe, 80.

³¹⁷ Bakara: 2/62-111-113-20-140; Âl-i İmrân: 3/93; Nisâ: 4/46; Mâide: 5/18-41-51-82; En'âm: 6/156-157; Meryem: 19/58.

kavramlar hem dinî hem de sosyolojik açıdan şairlerin hayal dünyasında kendisine yer edinir ve telmih sanatı gibi birçok söz sanatıyla birlikte klasik Türk edebiyatında yer alır.³¹⁸

İncelenen mesnevilerde, Yahudilerin Türk toplumundaki sosyal hayatta edindikleri yere değinilmektedir. Aşağıdaki ilk beyitte, “Yahudi meşrepli” ifadesi kullanılarak halkın menfaatperest ve bencil bir toplum olduğunu söylenmektedir. “İsâ nefesli” kavramı ile İsâ Peygamber’in insanları iyileştiren mucizevi nefesine atıf yapılmaktadır. Şair, bu bozulmuş toplumu İsâ Peygamber’in bile olsa düzeltmeyeceğini söyler. Bir diğer beyitte ise dönemin dinî ve sosyal gerilimlerine Yahudiler üzerinden örnek verilmektedir. Son beyitte ise Ahmedî, dönemin Yahudilerinin tıp alanındaki katkılarına vurgu yaparak o dönemin toplumsal dinamiği hakkında bilgi sunmaktadır.

Çün Yahûdî-tab' oldı halk pes

Assı n'olmak nutk-ıla İsî-nefes (*İskendernâme*, 453)

(Halk artık Yahudi meşrepli olduğuna göre İsâ nefesli olmanın ne faydası var.)

Buna düşmendür yehuda na-seza

Şama iletmek bunı olmaz reva

Kim Yahudiler bunı ger bileler

Buna çok mekr u mezerret kılalar (*İskendernâme*, 6169-6170)

(Yahudiler yakışksız biçimde buna düşmandır. Bunu Şam’a göndermek uygun olmaz. Eğer Yahudiler bunu anarlarsa ona düzen kurar ve zarar verirler.)

Bişter çünkim etıbbadır yahud

Pes bularunıla tazedür vücud (*İskendernâme*, 7158)

(Hekimlerin çoğu Yahudi olduğu için bunlar sayesinde vücut dinçtir.)

Aşağıdaki beyitlerde ise şair, dönemin tarihî, siyasi, askerî ve dinî durumlarına atıf yapmaktadırlar. Şair, İsrailoğulları ile yapılması gereken bir savaş olduğuna ve bu savaşın askerî ve siyasi zorunluluğun yanında dinî zorunluluğuna da vurgu yapmaktadır. Ayrıca, bir diğer beyitte tarihsel ve dinî zorluklar yaşayan ve bu zorluklar karşısında birçok sıkıntı içinde kalan Yahudilerden bahsedilmektedir.

Çün Benî İsrâil’e gaza oldı farz

³¹⁸ Salime Leyla Gürkan, “Yahudi”, *DİA*, İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013, XLIII, 187-197.

K'ödenecek nesnedür şöyle ki karz (*İskendernâme*, 7719)

(Bir zamanlar gaza İsrailioğullarına ödemesi gereken borç gibi farz oldu.)

Çün Benî İsrâil'e irdi ol belâ

Oldılar mihnet elinde mübtelâ (*İskendernâme*, 7726)

(İsrailioğullarına bu bela çatınca zahmet ve eziyetin eline düştüler.)

3.4.2. Hristiyanlık

Hristiyanlık, İsa'nın (Yeşua) yaşamına, öğretilerine ve vaazlarına dayanan tek Tanrılı bir dindir. Hristiyanlık, teslis adı verilen inanç üzerine kuruludur. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna ve Eski Ahit'te geleceği haber verilen "Mesih" olduğuna inanılmaktadır. İsa Mesih'in gelişinin müjdelendiği döneme "Eski Ahit" dönemi denilmekte ve bu dönem insanlığın İsa Mesih'in gelişine hazırlanma süreci olduğu ifade edilmektedir. Bu Hristiyanlığın ilk dönemi olarak kabul edilir, ikinci dönem ise İlahi kelamın İsa Mesih'te beden bulması ve İsa'nın insanların günahattan bağışlanmaları ve kurtuluşu için kendini feda edip çarmıhta can vermesi ile başlar. Bu döneme ise "Yeni Ahit" dönemi denilmektedir.³¹⁹

Hristiyanlığın kökenleri, MS. I. yüzyılda Roma İmparatorluğu hakimiyetinde bulunan Filistin ve İsrail bölgesinde, İsa'nın havarileri ve diğer takipçileri tarafından öğretilip yayılmaya başlanmıştır. Günümüzde yaklaşık 2 milyara yakın mensubu ile dünyanın en büyük dini olan Hristiyanlık; Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliseleri şeklinde üç ana mezhepten oluşmaktadır.³²⁰

Kur'an'da Hristiyanları ifade etmek için "nasâra" kavramı kullanılır ve bu terim on dört yerde geçmektedir. İslam'da Hristiyanlar, Allah'a şirk koşmaları, Allah'ın sözlerini kendilerine göre yorumlamaları, Allah'ın oğulları ve sevgili kulları olduklarını iddia etmeleri, peygamberler arasında ayırım yapmaları ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürüldüğünü söylemeleri ile yer almaktadırlar.³²¹

³¹⁹ Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık*, İsam Yayınları, İstanbul 2008, 13-14.

³²⁰ Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 328.

³²¹ Bakara: 2/62-111-113-120; Âl-i imran: 3/48-54-65-67-68; Nisa: 4/157-158; Maide: 5/18-46-70; Meryem: 19/36.

Klasik Türk edebiyatında, geliştiği coğrafya nedeniyle farklı dinî inançlara ait kavramlar yer almaktadır. Bunlardan Hristiyanlık ve Hristiyanlık ile ilgili kavramlara klasik Türk edebiyatının başlangıcından beri hemen her eserde rastlamak mümkündür. Şairler, Hristiyanlığa ait kavramları kullanırken sadece temel anlamıyla yetinmemişlerdir, ayrıca inanç sistemini ve ibadet esaslarını da bildiklerini şiirlerinde ele almışlardır.

İncelenen mesnevilerde şairler, Hristiyan kelimesi yerine Farsça, “tersâ”, Arapça “nasârâ” ve İsevi anlamında “Horestûs” kelimesini kullanmışlardır. Horestûs, Avrupa dillerinde Hz. İsa’ya verilmiş bir isimdir.³²²

Aşağıdaki ilk beyitte İslam’ın ve Hristiyanlığın kutsal metinleri arasındaki ilişkiye ithaf vardır. İncil’de, Kur’ân-ı Kerim’in müjdelendiği ifade edilmekte ve böylece İslam’ın, kendinden önce indirilen kutsal metinlerde müjdelendiği vurgulanmaktadır. İkinci beyitte ise, farklı inançlara mensup olan bireylerin İslam’ın yayılışı esnasında tevhit inancını kabul ederek Müslüman oldukları belirtilmektedir.

Mevrid-i vahy-i celîl-i tenzîl

Muhbir-i ‘anhu butûn-ı İncil (*Hayriyye*, 52)

(Yüce Kur’an’ın vahiy halinde ulaştığı yer O; İncil neslinin haberdar edildiği kişi O.)

Müşrik ü hud ü naşara geldiler

Ehl-i tevhid ü müslüman oldılar (*İskendernâme*, 6316)

(Müşrik, Hud ve Hristiyanlar geldi. Tevhit ehli ve Müslüman oldular.)

Turur merka öninde çok Horestûs

Başında bûrnûs ellerinde nâkûs (*Vâmık u Azrâ*, 2439)

(Totemin önünde çok sayıda Hristiyan başlarına bornoz, ellerinde kilise çanıyla duruyordu.)

Bu beyitte şair, şiirsel bir tasvir kullanarak Hristiyan dinî törenlerine ait eşyaların ve rahiplerinin betimlemesini yapmaktadır. Beyitte, “merka” kavramı merkez anlamında kullanılmakta ve kilise, manastır gibi bir yeri tasvir etmektedir. Şair, bu merkezde toplanmış olan rahipler olduğunu ve onların ellerinde çan, başlarında ise “bûrnûs” adında

³²² Ece, 96.

uzun başlıklı bir giysi bulunduğunu ifade eder. Bu beyit, dönemin dinî ve kültürel çeşitliliğini ve şairlerin bilgi birikimini yansıtmaktadır.

Hem nasaradur ikinci rençber

Bunlara kimesne itmesün zarar (*İskendernâme*, 7159)

(Rençberler Hıristiyan'dır. Bunlara kimse zarar vermesin.)

Şair bu beyitte İslam toplumundaki farklı inançlara sahip insanların toplum içindeki yerlerine vurgu yapmaktadır.

Ahmedî'nin *İskendernâme* mesnevisinde yer alan şu beyitte, Hıristiyan mazmununu kullanarak kaderden bahsetmiştir. Hıristiyan hattı gibi çarpık olan felekten kasıt kaderdir. Kader ise çoğu zaman belirsiz ve eğimlide olsa kaderdeki bu belirsizliklere karşı pasif durmamamızı, karşı koymamız gerektiğini ifade etmiştir.

Hatt-ı tersâ bigi kej-revdür felek

Tersden peyveste ters itmek gerek (*İskendernâme*, 4607)

(Felek Hıristiyan yazısı gibi çarpıktır. Ters olandan daima tersine itmek gerek.)

3.5. EĞLENCE HAYATI

3.5.1. Şarap

Sözlükte şarap şu şekilde tarif edilmiştir: “*Tahammür etmiş, içeni sarhoş eden üzüm suyu. Türkçesi süci ve çakırdır. Farsça’da ilk adı şâhdârûdur. Sonradan şairler teşbih ve kinâye yoluyla sayısız ad takmışlardır.*”³²³

Şarap, İslam öncesi Pagan kökenli antik dinlerde, dinî bir vecd aracı olarak görülmektedir. Mezopotamya’da şarabı en çok Hititler kullanmışlardır. Cenaze törenlerinde, kralın misafir ağırlama törenlerinde ve diğer birçok törende şarap ve bira sunulmuştur. Antik Yunan’da, bitki ve bereket tanrısı olan Dionysos, ayrıca şarabın da koruyucu tanrısı olarak kabul edilir. Dionysos adına düzenlenen bağ bozumu şenliklerinde, katılımcılar şarap içerler ve ritüelleri sarhoşken icra ederlerdi.³²⁴ İran’da ise

³²³ Onay, 382.

³²⁴ Kürşat Demirci, “İçki”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 456-457.

şarabın ilk mucidi olarak bilinen Cemşid vardır. Cemşid, *Avesta*'da Veyvenghân'ın oğlu olarak geçmektedir. Onun, Ahura Mazda'ya kutsal hûm bitkisini ilk sunan ve Zerdüşt'ten önce onunla konuşan ilk kişi olduğu rivayet edilir. Efsaneye göre, şarabı ve şarap kadehini ilk yapanda Cemşid'dir, ayrıca Keyhusrev, Hz. Süleymân ve İskender'in, Câm-ı Cem adında, yedi çeşit maddeden oluşan, yedi köşeli ve dünyayı gösteren sihirli bir kadehe sahip olduklarına inanılmaktadır.³²⁵ İslam öncesi dinlerde, mitolojik efsanelerle sıklıkla karşılaştığımız şarap, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi tek tanrılı dinlerde yasaklanır ve sınırlandırılır. İslamiyet'te ise tamamen yasaklanmaktadır.³²⁶

Eski Ahit'te şarap, sıkça yer alır ve yaklaşık iki yüz defa geçer. Şarap, Eski Ahit'te İbrânîce "hmr" (hemer) veya "yyn" (yaîn) diye zikredilmektedir. Tekvin kitabında şarap, Tanrı'nın bir ihsanı olarak görülür, nitekim Hz. İshak oğlu Yakup için "*Tanrı sana göklerin çiyinden ve yerin verimli topraklarından bol buğday ve yeni şarap versin.*"³²⁷ diye dua eder. Yahuda'nın elbiselerini şarapla yıkadığı, Filistin'in buğday ve yeni şarap diyarı olduğu, Tanrı'nın üzümün kanını kavmine şarap olarak verdiği yer alır. Ayrıca sâkîlerin, büyük ve şahsiyetli kişilere şarap sundukları, yemeklerde ve ziyafetlerde içki içildiğinden bahsedilir.³²⁸ Eski Ahit'in muahhar dönemlerinde yazılan kitaplar olan Vâiz, Mezmurlar ve Hâkimler kitabında, içki içmek zevk veren bir unsur olarak olumlu anlamda görülmektedir.³²⁹ Daha erken dönemlerde yazılan Sayılar kitabında ise şarap içme yasağının sadece nezîrlere olduğu, Levililer Kitabında da dinî görevde olan din adamlarına uygulanması gerektiği yer alır.³³⁰ Eski Ahit'te genel olarak düşkünlük ve sarhoşluk derecesinde içki içmeye karşı katı bir tavır olduğu görülmektedir. Ancak Eski Ahit ve Talmud'da içkiye karşı olan sarhoşluk derecesine gelinmeyecek kadar içme tavrı, Şabat'ta şarabın kutsanarak içilmesine katkıda bulunur ve bu durumda Yahudi içki kültürünün varlığını devam ettirir.

Yeni Ahit'te, içki içilmesine karşı şer'i bir emir olmamasına karşın sarhoş olmayacak kadar içilmesi gerektiği kabul edilmektedir. Ayrıca Yeni Ahit'te, Hz. İsa'nın ve ilk Hristiyanların Yahudi geleneğindeki gibi sarhoş olmayacak kadar içtiği yer

³²⁵ Yıldırım, 205.

³²⁶ Levililer: 10/8-10; Luka: 1/15.

³²⁷ Tekvîn: 27/28.

³²⁸ Tekvîn: 49/11; Tesniye: 14/26; 33/28; Eyub: 1/18; Mezmurlar: 75/8; Süleyman'ın Meselleri: 3/10; 9/25.

³²⁹ Vâiz: 10/19; Mezmurlar: 104/15; Hâkimler: 9/13.

³³⁰ Sayılar: 6/3; Levililer: 10/9.

almaktadır. Yeni Ahit'te, Hz. İsa ve annesinin bir düğüne gittikleri ve düğünde şarabın bittiği, bu esnada Hz. İsa'nın su dolu küpleri şaraba çevirdiği mucizesi yer alır.³³¹ Bu bağlamda, Kilise babaları sarhoş olacak kadar içki içmeye karşı çıkmakta ancak şarabın ritüellerde kullanılması konusunda görüş birliğine varmaktadırlar.³³²

Kur'an-ı Kerim'de ise sarhoşluk veren içkiler ve aynı etkiyi fazlasıyla hâsıl eden uyuşturucu gibi nesnelerin kullanımı haram kılınmış, yasaklanmıştır. Kur'an'da sarhoşluk veren içkiler hakkında dört ayet gelmiştir ve ayetlerden ikisinde içkinin yanında kumar da zikredilmektedir. Sarhoşluk veren maddelerin yasaklanması birden olmamıştır, önce sarhoş iken namaz kılmak yasaklanmış, içki ve kumarın zararları bildirilmiş ve daha sonra "*İçki, kumar... şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçın ki kurtuluşa eresiniz*"³³³ buyrulurak içki içmek haram kılınmıştır.³³⁴

Klasik Türk edebiyatında, şarap ve şarap ile ilgili kavramlar Türk, Arap ve Fars topluluklarının İslam öncesi ve İslam sonrası kültür, medeniyet ve inanç birikiminin yansımalarını taşımaktadır. Şarap ve şarap ile ilgili kavramların İslam edebiyatında bu kadar sık yer bulmasının nedeni, İslam toplumlarında farklı din mensuplarının inanç ve kültürel açıdan özgürce yaşamalarından kaynaklanmaktadır.³³⁵ Şarap edebiyatımızda en çok kullanılan içecektir. Câm, sâgar, ayak, kadeh, piyâle, peymâne gibi kavramlarla kullanılır. Şarap, mecazi anlamlarla divan edebiyatında kullanıldığı gibi halk edebiyatı ve tasavvuf edebiyatında da kullanılmaktadır.³³⁶

İncelenen mesnevilerde, şairlerin şarabı tasavvufî anlamıyla kullandıkları beyitler bulunmaktadır. Şairler, aşkı Allah'a ulaşmak için bir yol olarak görür ve şarabı da ruhsal coşku için bir araç olarak kullanmışlardır. Şairler, içki içmek ile takva arasında benzerlik kurarlar ve sofuya içki içtiği için karşı çıkarlar. Ayrıca, gaflet şarabından kaçınılmasını ve dikkatli bir yaşam sürülmesini tavsiye ederler, içkiye düşkün olmaya karşı da uyarırlar.

Mahv-i müstagrak-ı dîvân-ı Hak ol

Mest-i la-ya'kıl ü hayrân-ı Hak ol (*Hayriyye*, 141)

³³¹ Matta: 1/1; 11/18-19; 26/27-29; Luka: 22/17; Yuhanna: 2/3-10; Habercilerin İşleri: 10/38.

³³² Demirci, 458.

³³³ Mâide: 5/90.

³³⁴ Bakara: 2/ 219; Nisâ: 4/43; Nahl: 16/67.

³³⁵ Muhammed Doğan, "Divan Şiirinde "Şarap" Metaforları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 38(38), 2012, 68-86.

³³⁶ Pala, 52.

(Allah'ın huzurunda o divana layık şekilde kendinden geç. Orada akli başından gitmiş bir ilahi sarhoş ve Hak aşığı ol.)

Olma dil-beste-i câm-ı gül-fâm
 Ki ider âdemi rüsvâ-yı enâm
 Eyleme ümm-i habâyisle safâ
 Ki tevellüd ider envâ'-ı belâ
 Şâyi' olup il içinde sekri
 Saña ser-hoş diyeler ya bekrî
 El-hazer olma sakın bâde-perest
 Ki ider renc-i humâr âdemi mest (*Hayriyye*, 656-658-659-660)

(Gül rengindeki kadehe sakın gönül bağlama ki o, insanı bütün aleme rezil eder. “Bütün kötülüklerin anası” olan içki ile safa eyleme ki o anadan bin bir çeşit bela çocukları doğar. Bunun kötülüğü bütün şehir içinde yayılır ve sana ya “sarhoş” derler ya da “ıçkıcı”. Aman ha! Sakın içkiye düşkün olma! İnsanı, mest eden gerçekte içkinin verdiği sıkıntıdır.)

Olma mey-i gaflet ile medhûş
 Hem-sohbetün eyleme ferâmûş (*Leylâ vü Mecnûn*, 1343)
 (Gaflet şarabıyla korkuya kapılma! Sohbet eylediğin dostunu unutma!)

Mey-hârelik oldu zühde hem-ser
 Âb-ı huşk oldu âteş-i ter (*Hüsn ü Aşk*, 1368)
 (Sofuluk içki içmek bir oldu; taze ateş kupkuru su haline geldi.)

Virme ömri bâda kılğıl bâde nûş
 Kim riyâyî-sûfiden yig bâde-nûş (*İskendernâme*, 929)
 (Ömrü yele verme şarap iç. Şarap içmek sofunun riyasından yeğdir.)

Aşağıdaki beyitlerde, kan ve şarap arasında bağlantı kurulmaktadır. Şarap, renginden dolayı şairler tarafından sıklıkla kana benzetilmektedir. Hristiyanlıkta, İsa'nın havarileri ile yediği son akşam yemeğinde, bedeni ekmeğe benzetilmiştir. İsa, “Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine vererek, “Hepiniz bundan için” dedi. “Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma

kanıdır.³³⁷” diyerek şarabı da kana benzetmektedir. İsa’nın insanların günahları için kendini feda etmesi ve onun yolundan gidenlerin günahlarının bağışlanacağı söylenmektedir. Beyitlerde, şarabın kan olduğu bir meclisten, aşk acısından, âşığın gözyaşının şaraba benzetilmesinden ve kahramanın ciğerinin kebab olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca şarabın rengi ve kan arasındaki ilişkiye vurgu yapılmaktadır.

Bir bezmde kim şarâbı kandur

Sâkî cellâd-ı bî-emândur (*Leylâ vü Mecnûn*, 485)

(Bu, şarabı kan olan mecliste sâkî, amansız bir cellattır.)

Kara yir karmadın tobraga kanı

İçelüm biz şerâb-ı ergavânî (*Vâmık u Azrâ*, 1512)

(Kara toprak kanımızı toprağa karıştırmadan önce biz kırmızı şarap içelim.)

Sâkî bir içim şerâb yok mı

Kan ağlıyorum kebâb yok mı (*Hüsni ü Aşk*, 834)

(Sâkî bir içim şarab yok mu? Kan ağlıyorum kebab yok mu?)

Sahbâ velî sâf hûn-ı tâvûs

Keyfinde hezâr reng mahsus (*Hüsni ü Aşk*, 1656)

(Şarap, fakat saf tavus kanı. Sarhoş olunursa onda bin renk hissedilir.)

Toldı şol resme âlem içi fereh

Ki ciğer hûn değül meğerki kadeh (*Harnâme*, 33)

(Alemin içi öyle ferah doludur ki, kadeh dışında ciğeri kanlı kimse yoktur.)

İncelenen mesnevilerde şairler, İran mitolojisinin kahramanlarından olan Cem ve Cem’in kadehi kavramını kullanmaktadırlar. Bu kullanım, klasik Türk edebiyatı şairlerinin İran edebiyatından ve mitolojisinden etkilendiğini göstermektedir. Efsanelere göre, Cem’in kadehinin dünyayı ve bakanın istediklerini göstermesi anlatımına vurgu vardır.

Mey âyîne-i cihân-nümâdur

Hâkî zer eden bu kimyâdur (*Leylâ vü Mecnûn*, 2377)

(Şarab, cihanı gösteren aynadır! Toprağı altın eden bu sihirdir.)

Gehi gülşende câm-ı Cem tutardı

³³⁷ Matta: 26/ 27-28.

Cemâlî güllerin hurrem tutardı (*Vâmık u Azrâ*, 1004)

(Bazen gül bahçesinde Cem'in kadehini tutardı, yüz güzelliğinin gülleri tazelenirdi.)

Aşağıdaki beyitlerde, kadehin altın, zebercet ve zümrüt gibi değerli taşlarla kaplı olduğu vurgulanmaktadır. Edebiyatta sıklıkla vurgu yapılan, Cem'in kadehinin yedi köşeli ve yedi çeşit maddeden oluşmasından etkilenilmiş olunabilir.

Tök alup ele gümüş sürahî

Zer sâgara rûh-bahş râhı (*Leylâ vü Mecnûn*, 320)

(Ele gümüş sürahiyi alıp can veren şarabı altın kadehe dök!)

Gümişden tepsilerde nukl-ı bâdâm

Zeberced kâselerde kırmızî câm (*Vâmık u Azrâ*, 3408)

(Gümüş tepsilerde badem çerezi, zebercet kaselerde kırmızı kadeh.)

İy hoşâ vakt-i gül ü fasl-ı bahâr

Câm-ı reyhânî vü ışk u vasl-ı yâr (*İskendernâme*, 2981)

(Gül vakti, bahar mevsimi, zümrüt kadeh yârin aşkı ve vuslatı ne hoş.)

Aşağıdaki beyitlerde ise şarap kelimesi sevgili için kullanılan huri, sanem (put) ve melek kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir.

Câm-ı zer sundı büt-i yâkût-leb

Kim salardı âfitâba ışk teb (*İskendernâme*, 1683)

(Güneşe aşk ateşi salan yakut dudaklı sanemler altın kadeh sundu.)

Ser-mest nigâhı tîğ-i bürrân

Sahbâsı sirişk-i çeşm-i hûrân (*Hüsn ü Aşk*, 483)

(Sarhoş bakışı keskin bir kılıç, şarabı ise hurilerin göz yaşı.)

Hâtırı anuñ melâyık câmidur

Her ne söz kim diye Hakk ilhâmıdur (*İskendernâme*, 572)

(Onun gönlü meleklerin kadehidir. Dediği her söz Hak ilhamıdır.)

3.5.2. Meyhâne

Meyhâne sözcüğü dilimizde Farsça “mey” (şarap) ve “hâne” (ev) sözcüklerinin birleşimi olarak şarap içilen yer anlamına gelmektedir. Klasik Türk edebiyatı, aşk ve

âşığın sevgiliyle olan akıbeti üzerine kuruludur ve âşık ile sevgilinin iletişimini sağlayan mekân da meyhânedir. Meyhâne, şiirlerde âşığın huzur bulduğu ve ruhunu dinlendirerek gönül dünyasını arındırdığı sarhoş olma yeridir.³³⁸

İncelenen mesnevilerde, meyhânedeki meclis olarak bahsedilir. Tasavvufî bir anlamla mescit ve tekke gibi dinî yapılarla benzerlik kurularak ele alınmaktadır. Şairler, toplumun manevî ve dünyevî değerler arasında ayrım yapamamasını, meclisteki sohbetten zevk aldıklarını, ilahî aşk şarabından sarhoş olduklarını söylerler.

Ayru bilmişsen Fuzûlî mescidi meyhânedeki

Sehv imiş ol kim seni biz ehl-i irfân bilmişüz (*Leylâ vü Mecnûn*, 2758)

(Ey Fuzûlî, mescidi meyhânedeki ayrı bilmişsin; meğer hata imiş ki biz seni ariflerden bilmişiz.)

Muhabbet oldu ol mecliste sâkî

Sunup câmı götürdi iftirâkı (*Vâmık u Azrâ*, 220)

(Muhabbet oldu o mecliste sâkî kadeh sunup ayrılığı kaldırdı.)

Mecâzîden çü kûtâh eyledi dest

Mey-i bezm-i hakîkîden olup mest (*Vâmık u Azrâ*, 3860)

(Kopyadan el çekince, hakikat meclisinin şarabından sarhoş oldu.)

Bâzâr-ı bezimde vardı revnak

Boş gitse dolu gelirdi zevrak (*Hüsn ü Aşk*, 1662)

(İçki meclisinin alışverişi pek parlaktı. Kayık boş gidip dolu geliyordu.)

Yürüdi mecliste ol gül-gûn-kadah

Kim fütûh-ı rûhdur asl-ı ferah (*İskendernâme*, 2877)

(Mecliste ferahlık veren ruhu açan o gül renkli kadeh dolandı.)

3.5.3. Sâkî

Sâkî, meyhânedeki kadeh verip içki sunan kişiye denilmektedir. Sâkî, klasik Türk edebiyatında bezm âleminin en önemli unsurlarındandır. Meclise neşe veren ve canlılık katandır, ayrıca ortalıkta dolaşarak içki dağıtır.³³⁹

³³⁸ Pala, 192.

³³⁹ Pala, 387.

İncelenen mesnevilerde, içki sunan anlamında sâkînin içki meclisinde sohbet arkadaşı olduğu, sohbeti süslediği ve ruhu nurlandırdığı yer almaktadır. Ayrıca beyitlerde, sâkînin güzelliği vurgulanmakta, yüzünün parlaklığı, huriye benzerliği yer almaktadır. Tasavvufî anlamda ise mecliste ruhu nurlandıran bezm âlemindeki bir kişi olan sâkîden bahsedilmektedir.

Meclis-i ayşına ola bâkî

Mihriye meh nedîmile sâkî (*Harnâme*, 26)

(Onun eğlence meclisinde güneş ebediyete kadar sohbet arkadaşı, ay ise saki olsun.)

Şâh eline sundı bir sâkî şarâb

Kim yüzi tâbına döymezd'âfitâb (*İskendernâme*, 3595)

(Yüzünün parlaklığına güneşin bile dayanamayacağı bir sâkî şahın eline bir şarap sundu.)

Sâkî getir âteş-i sabûhı

Nûr eyle o âteş ile rûhı (*Hüsn ü Aşk*, 1536)

(Sâkî, şarap ateşini getir, o ateşle ruhu nurlandır.)

Sâkî dahi kendi ol perî-veş

Bir hûr idi kim şerâbı âteş (*Hüsn ü Aşk*, 1659)

(Sâkînin kendisi de şarabı ateş olan o peri yüzlü huri idi.)

Ârâyîş-i sohbet eyle sâkî

Ver bâde mürüvvet eyle sâkî (*Leylâ vü Mecnûn*, 264)

(Ey sâkî sohbeti süsle! Ey sâkî, mürüvvet eyleyerek şarap ver!)

Çözüp gül yüzlü sâkîler külâle

Tutar nergis gibi zerrîn-piyâle (*Vâmık u Azrâ*, 4829)

(Gül yüzlü sâkîler kıvrılmış saçlarını çözüp nergis gibi altın kadeh tutarlar.)

Aşağıdaki mesnevilerde, sâkî ve dört büyük meleklerden ikisi olan İsrâfil ve Cebrail arasında ilişki kurulmaktadır. Şeyh Gâlib sâkînin ariflere yol gösterici olması ile Cebrail'in ilahi emirleri tebliğ etmesi bakımından ilişki kurar. Ayrıca İsrâfil'in Sûr'a üfleyip insanı diriltmesi gibi, sâkînin meclistekilere şarap verip diriltmesi arasında bağlantı kurmaktadır.

Ey sâkî-i Cebreîl-meşreb

Peymâne-i vahyim et lebâleb

Sen ol bize sâkiyâ Sirâfîl

Kıl mevtimizi hayâta tebdî

Sâkî sana Rûh-ı kuds derler

Güftârına râh-ı üns derler (*Hüsn ü Aşk*, 1905-1907-1910)

(Ey Cebrail huylu olan sâkî, vahy kadehini ağzına kadar doldur. Ey sâkî, sen bize İsrâfil ol ve ölümümüzü hayata çevir. Sâkî sana Rûhu'l-kudüs, sözlerine ise dostluk şarabı derler.)

Aşağıdaki beyitte Fuzûlî, sâkînin muğana içki sunduğunu ifade eder. Muğan ateşe tapan ve mayhâneye sürekli giden anlamındadır. İran dinî Mecûsîliğin dinî törenlerini yönetirler. İslam dininin yayılmasıyla muğ kelimesi meyhaneci anlamında kullanılmaya başlanır.

Sâkî getür ol mey-i mugânı

Kim unudalum gam-ı cihânı (*Leylâ vü Mecnûn*, 687)

(Sâkî, o muğanın şarabını getir de cihanın gamını unutalım.)

İncelenen mesnevilerde şairler, şarap, meyhanecilik ve sâkîden genellikle tasavvufî anlamda bahsetmektedirler. Şairler, içki içmek ve takva arasında bir ilişki kurmakta ve tasavvufî anlamda mescit ve tekke gibi dinî mekânlara atıfta bulunmaktadır. Şarap ile kan arasında bağ kurarak, kanın kırmızı rengi ile şarabın kırmızı rengini benzetmektedirler. Ayrıca, Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın Fısıh yemeğindeki kanını içkiye benzetme olayı ile doğrudan bir bağlantı kurmak mümkün değildir. Şairlerin, İran mitolojisinde yer alan Cem ve Cem'in kadehini şiirlerde kullanıldığı görülmektedir.

3.6. KOZMİK UNSURLAR

Kozmik âlem; felekler, yıldızlar, burçlar ve gökyüzüyle ilgili diğer unsurlar, insanlık tarihinin ilk zamanlarından itibaren ilgisini çekmiş ve çevrede gelişen olayların nedeni olarak gökyüzü görmüştür. İnsanlar, edebiyatta, efsanelerde, mitlerde, çeşitli dinî bilgilerde ve halk inanışlarında, gökyüzü ve gökyüzündeki cisimlerden etkilenip, bu

unsurları sıklıkla kullanmışlardır. Kozmik alem, özellikle sanatkârlar ve edebiyatçılar tarafından sıklıkla ele alınan konular arasında yer almaktadır.³⁴⁰

İnsanoğlunun varoluşundan beri yaşadığı bu kâinat, onda korku, merak ve hayret uyandırmaktadır. Filozoflar, kâinatın oluşumu üzerine çeşitli düşünceler ileri sürmüşlerdir ve bu düşüncelere, mitolojilerden kaynaklanan tasavvurlar ile din adamlarının görüşleri de dâhil edildiğinde, ortaya değerlendirilmesi güç bir sonuç çıkmıştır. İnsanın içinde var olan Tanrı arayışı, Eski Yunan ve Roma’da bazı gök cisimlerine ulviyet izafe edilmesiyle karşılık bulmuştur ve bu tesir masallar, destanlar ve halk inanışlarıyla günümüze kadar gelmiştir.³⁴¹

Türklerin en eski inancı olan Gök Tanrı inancı, eski Türklerin tabiatta birtakım güçlerin varlığına inanmaları ve onları kutsal saymaları Türk kültürüne etkide bulunmaktadır. Bu inanışta gökyüzü, Tanrı’nın makamı olmasından dolayı kutsal kabul edilmekte ve kötülüklerin anası kabul edilen karanlığı kovanın da güneş olduğuna inanılmaktaydı. Eski Türklerde yıldızların, Tanrı’nın insanoğluna indirdiği bir koruyucu olduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle Türkler yıldızların gökyüzünde gösterdikleri hareketleri kendi hayatlarıyla ilişkilendirerek gök cisimlerine kutsallık yüklemekteydiler ve onlarla ilgili birtakım inanışlara sahiptiler.³⁴²

İslam öncesi Türklerdeki Gök Tanrı inanışı ve Türk kültüründe gök cisimlerine yüklenen kutsallık ve inanışlar, İslam sonrası Türk edebiyatında da yer edinmektedir. Edebiyatımızın her döneminde, gökyüzü ile ilgili anlatılar edebî eserlere yansımıştır. Klasik Türk edebiyatı, efsanevi ve mitolojik motifleri kullanmakla birlikte, esasen medreseye bağlı bir görüşü temsil etmektedir. Edebiyatçılarımız genellikle feleklerin iç içe geçmiş küreler şeklinde, dünyanın etrafında döndüğünü iddia eden Batlamyus’un görüşüne bağlı kalmaktadırlar. Galilei ve Kopernik gibi bilginlerin feleklerin dünyanın etrafında değil güneşin etrafında döndüğünü ispatlamış olmalarına rağmen, eski tarza bağlı şairlerce bu eski inanış devam ettirilmektedir. Klasik Türk edebiyatında, kozmik âlem unsurları sadece ilk çağ filozoflarının görüşlerinden ibaret kalmamaktadır. Türk edebiyatının asıl kaynağı olan Kur’ân-ı Kerim’de geçen bazı ayetler, Hz. Muhammed’in

³⁴⁰ Ahmet Atilla Şentürk, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyâre ve Sâbiteler (Burçlar)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (90), 1994, 131-180.

³⁴¹ Şentürk, 131-135.

³⁴² Abdulkadir Kıyak, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Yıldızlarla İlgili İnanışlar”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 2010, 189-197.

hadisleri ve ona isnat edilen diğer sözler, daha sonraları gelişen Hint kaynaklı tasavvuf görüşlerinin İsrailiyyat ile karışmasıyla geniş bir kaynak oluşturmaktadır.³⁴³

İncelenen mesnevilerde kozmik âlem, göğün katları terimi, Batlamyus'un, feleğin dünyayı çevreleyen iç içe dokuz kubbeden meydana geldiği, dünyanın etrafında döndüğü ve göğün yedi kattan oluştuğu teoremi ile yer almaktadır. Şamanist inancına sahip kavimlerin ve Altay kavimlerinin eski inançlarında yer alan göğün yedi kat olduğu düşüncesi eski toplumların birçoğunda yer almaktadır. Eski Ahit ve Yeni Ahit'te dokuz gök veya yedi kat kavramı açık olarak geçmemesine rağmen, eski inançlarının etkisiyle Hristiyan ve Yahudi kültüründe görülmektedir. Eski Ahit'te açıkça geçmemesine rağmen, kozmik âlem, Mişna, Talmud gibi Yahudi kutsal metinlerinde, İbrani geleneğindeki göğün en üst ve yedinci katı Tanrı'nın katıdır ve sırasıyla meleklerin, alt düzey meleklerin, Aden bahçelerinin, günahkarların cezalandırma yerlerinin ve yeryüzüne en yakın olan ilk göktür.³⁴⁴ Hristiyanlıkta ise Yeni Ahit'te yer alan, Tanrı'nın gökteki tapınağı, yedi belayı taşıyan yedi melek ve Tanrı'nın yedi ruhuna karşılık yedi yıldız kavramlarının göğün yedi katmanı olduğuna bir işaret olduğu düşünülmektedir.³⁴⁵ İslam inancında ise Kur'an-ı Kerim'de kâinata ve onun işleyişine dair ayetler yer almaktadır. Yasin Suresi'nde "*Her biri bir yörüngede yüzmektedir.*"³⁴⁶ ayetinde, felek kavramı gök cisimlerinin üzerinde döndüğü yer olarak ifade edilmektedir. Yine Kur'an-ı Kerim'in İsra Suresi'ndeki "*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halimdir, bağışlayıcıdır.*"³⁴⁷ ayetiyle yedi kat göğün varlığından bahsedilmektedir. Batlamyus'un felek teoremi semavi dinlerde de kabul görmüştür. Ancak İslamiyet'te yedi kat ve dokuz gök kavramı Kur'an kaynaklı olarak yer almaktadır.

Aşağıdaki beyitlerde, dokuz kat, yedi yıldız, yedi yer ve yedi gök kavramları yer almaktadır.

Tutalum çarha irişmiş câhun

Yine ednâ kûlûsın Allâh'un (*Hayriyye*, 570)

³⁴³ Şentürk, 131-132.

³⁴⁴ Nagihan Ayşe Boşnak, *İlk Altı Asır Tefsirlerinde Yedi Gök İfadesi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman 2018, 20-25.

³⁴⁵ Vahiy: 11/19; 15/ 5-8.

³⁴⁶ Yasin: 36/40.

³⁴⁷ İsra: 17/44.

(Tutalım ki merteben dokuzuncu kat göğe çıkmış olsun, sonuçta yine de Allah'ın alelade bir kulusun.)

Yidi yirde komışlar yidi gevher

Sanasın kim felekte yidi ahter (*Vâmık u Azrâ*, 3100)

(Yedi yerine yedi cevher koymuşlar, gökyüzünde yedi yıldız sanırsın.)

Oldı pes yidinci eyvân âşikâr

Kim Zühal anda ider dâim medâr (*İskendernâme*, 2284)

(Sonra ondan yedinci gök ortaya çıktı. Zühal devamlı orada döner.)

Yeni Ahit'te güneşle ilgili güneşin yalnızca bir gök cismi olduğuna dair inançlar vardır. Ancak, Orta çağ ikonografisinde güneş, Hz. İsa'nın sembolü olarak kullanılmakta ve göklerin efendisi olarak anılmaktadır. Hristiyanlıktan önce var olan Mitraizm'de Mitra'nın doğum günü 25 Aralık olarak bilinmektedir. Ayrıca Mitra'nın, dünyanın son zamanlarında gelip insanoğlunu kurtaracak kişi olması ve göklerin efendisi olarak anılması ileriki zamanlarda Roma İmparatorluğunun Hristiyanlığı seçmesiyle Hz. İsa'ya atfedilmektedir.³⁴⁸ İncelenen mesnevilerde bu inanişaya atıf yapılan beyitler yer almaktadır.

İkbâlün olup karîn-i hurşîd

Öğretti Mesîh'e resm-i tecrîd (*Leylâ vü Mecnûn*, 219)

(İkbalin güneşe yaklaşarak Mesih'e tecrid yolunu öğretti.)

Ol hâle sebeb bu iki şehmiş

Her biri süvâr-ı mihr ü mehmiş

Ammâ biri duhter-i semen-ber

Biri püser-i Mesîh-manzar (*Hüsn ü Aşk*, 302-303)

(O hallerin sebebi güneş ve aya binmiş iki büyük kişi imiş. Hem de biri yasemin göğüslü bir kız, diğeri İsa'ya benzeyen bir oğlan.)

Güneş, dîvân şiirinde “âfitâb”, “hurşîd”, “mihr”, “şems” ve “neyyir-i a‘zam” isimlerle anılır ve parlaklığı, yüksekliği, bütün insanlarca bilinmesi, dünyayı aydınlatması ve dördüncü felekte yer almasıyla konu edilir.³⁴⁹ İncelenen mesnevilerde güneş, parlaklığı

³⁴⁸ Ahmet Güç, "Güneş", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 288-291.

³⁴⁹ Pala, 176.

bakımından kılıca benzetilirken, sevgilinin güzelliğini tanımlamak için Çin güneşi (doğudan doğan güneş) ile ilişkilendirilmektedir ve gezegen olarak kullanılmaktadır.

Seyyâreden aldı mihr meydân

Saldı kılıç u getürdi kalhan

Gün hançeri oldu âşikâre

Gerdûn zırhını etdi pâre (*Leylâ vü Mecnûn*, 1475-1476)

(Güneş gezegenlerden meydan aldı. Kılıç çaldı, kalkanı götürdü. Güneşin hançeri belli oldu. Felek, zırhını parçaladı.)

Zühre bigi menzili işret yiri

Mihr-ile mâh olmuş ana Müşteri (*İskendernâme*, 2799)

(Zühre gibi konağı işret yeri. Güneş ve ay ona müşteri.)

Velhâsıl o mihr-i hâver-i Çîn

Ol kal'ayı eylemişdi tezyin (*Hüsn ü Aşk*, 1723)

(Uzun sözün kısası o Çin güneşi gibi güzel, o kaleyi süslemişti.)

Aşağıdaki beyitte ise Hz. Îsâ, güneş ve dokuz gök kavramları yer almaktadır.

Seyr eyler idi o bedr-i kâmil

Her gece hezâr-sâle menzil

Tayy-eyler idi o mihr-i enver

Her rûz dokuz felek kadar yer

Hurşîde süvâr olup çü Îsâ

Etmezdi seyâhatı mûbâlâ (*Hüsn ü Aşk*, 1522-1523-1524)

(O ayın on dördü gibi Aşk her gece binlerce yıllık mesafeyi giderdi. O parlak güneş, gündüzleri dokuz gök kadar yol katederdi. Îsâ gibi güneşe biniyordu, fakat bu seyahat umurunda değildi.)

İncelenen mesnevilerde, güneş ve aydan sonra gök yüzünün en aydınlık yıldızı Zühre'den bahsedilmektedir. Zühre, Romalıların Venüs olarak adlandırdığı ve Yunan mitolojisindeki güzelliğiyle herkesi büyüleyen tanrıça Afrodite olarak bilinmektedir. İslam inanışında ise İsrâîliyyat'ın etkisi ile Zühre yıldızı hakkında birçok rivayet yer almaktadır. Zühre yıldızı, Kur'ân'da adı geçen Hârut ve Mârut adlı iki meleği aldatan kadındır ve Allah'ın en büyük adını tesbih ederek göğe yükseldiği rivayet edilmektedir. Klasik Türk

edebiyatında aşk, müzik, raks ve güzelliğiyle yer almaktadır. Aşağıdaki beyitlerde, Zühre elindeki aynasıyla, göklerin gelini sıfatıyla, Batı mitolojisindeki Merkür adı verilen ve yalancılığı nedeniyle en büyük yalancılar arasında olan kâtip ve tüccarların tanrısı Hermes'le özdeşleşen Utarit ile ve sevgilini siyah saç ve beni ile anılmaktadır.³⁵⁰

Kasdum bu iki eyleyem men-i zâr

Evden eve seyr müşteri-vâr

Şâyed ki bir evde ola mümkün

Ol zühreye olmağum mukârin (*Leylâ vü Mecnûn*, 1578-1579)

(“Benim kastım, Müşteri gibi evden eve dolaşmaktır; belki bir evde Zühre’ye yaklaşmak mümkün olur”, dedi.)

Katra katra hakîm-i eflâk

Haşhâşlarında dutdı tiryâk

Dâne dâne arûs-ı gerdûn

Kaftânına tikdi dürr-i meknûn (*Leylâ vü Mecnûn*, 2201-2202)

(Feleklerin Müşterisi yudum yudum haşhaşlarından kafayı tuttu. Göklerin gelini (Zühre), kaftanına dane dane gizli inciler dikti.)

Saçıldı Utâridün midâdı

Arturdu bu safhaya sevâdı

Zühre dağıdup siyâh gîsû

Gîsûsı içinde gizledi rû (*Leylâ vü Mecnûn*, 2204-2205)

(Utarit’in mürekkebi saçılarak: yeryüzündeki karanlığı artırdı. Zühre siyah saçını dağıtıp, saçları içinde yüzünü gizledi.)

Yetişdür himmetünden bana behre

Şeref virsün Güneş bezzine Zühre

Kırân-ı mihr ü meh çün ola vâki'

Toga bir Müşteri-baht Zühre-tâli' (*Vâmık u Azrâ*, 644-645)

(Yardımdan bana nasip ulaştır, Zühre, güneş meclisine şeref versin. Ay ve güneşin kırını gerçekleşince bir Müşteri bahtlı, Zühre talihli doğsun.)

Bedr içre olaydı Zühre dem-sâz

³⁵⁰ Şentürk, 152-155-156.

Hâl-i ruhına olurdı enbâz (*Hüsn ü Aşk*, 510)

(Zühre ay içine girmiş olsaydı, yanağındaki bene benzerdi.)

Geldi Zühr'anunla zerrîn-âyine

Kıldı sîmîn yiryüzün her-âyine (*İskendernâme*, 3234)

(Zühre elinde altın aynayla geldi. Yeryüzünü her anlamda gümüşledi.)

Aşağıdaki beyitlerde, Yunanlıların savaş tanrıları Ares, İran'da Behram ve Romalılarda Mars olarak anılan Merih yıldızından bahsedilmektedir. Merih Batı mitolojisinde savaş, kin ve zulmü temsil etmektedir.³⁵¹ İncelenen mesnevilerde, Batı mitolojisinde yer alan savaşçı ve zalim motifi ile ve İran'da kullanılan Behram adıyla geçmektedir.

Deprendi ser-i sinân-ı Behrâm

Feth oldı ana vilâyet-i şâm

Bircîs girüp siyeh libâsa

Hurşîd gamında batdı yasa (*Leylâ vü Mecnûn*, 2207-2208)

(Merih'in mızrağının ucu kımıldanınca karanlıklar ili ona açıldı. Müşteri yıldızı kara elbiselerini giyip güneşin gamıyla yasa battı.)

Azrâil o kavme sâkî-i hâs

Mirrîh bezimlerinde rakkâs (*Hüsn ü Aşk*, 258)

(Azrail o kabilenin hususi sâkîsiydi, eğlencelerinde Merih raks ederdi.)

Tutuban Mirrîh tîg-i âb-gûn

Kıldı gice râyetini ser-nigûn (*İskendernâme*, 3232)

(Merih gök renkli kılıcını tutup gece sancağını baş aşağı etti.)

Şöyle kim Merrîh bed-girdâr-ıdı

Zâlim ü bî-rahm u hem hûn-hâr-ıdı (*İskendernâme*, 7523)

(Merih gibi kötü yaratılışlıydı. Zalim, merhametsiz ve gaddardı.)

Burç ilmi, ilm-i nücûm'da önemli bir yere sahiptir. Güneşin dünya etrafında döndüğüne inanan eski astronomlar, güneşin bu dönüşünü 12 eşit dilimde tamamladığına inanmaktadırlar ve bu her dilime o dilimdeki takım yıldızlarına istinaden ayrı isimler

³⁵¹ Şentürk, 162.

vermektedirler.³⁵² İslam inancında kesinlikle reddedilmesine rağmen İslam edebiyatında, herkesin gökte bir yıldızı olduğu ve kaderlerinin bu yıldızın ay, gezegenler ve burçlar gibi gök cisimleriyle belirlenmesi inancı yer almaktadır.³⁵³ İncelenen mesnevilerde burçlar, karakterlerin bakıp dua ettiği gök cisimleri olarak ve gerçekte de var olan gök yüzündeki yıldız takımları ile yer almaktadırlar.

Akrebde idi meğer bugün mâh

K’etdün bu yana azîmet-i râh (*Leylâ vü Mecnûn*, 1798)

(Yoksa ay bugün Akrep burcunda mıdır ki sen bu yana geldin!)

Gökde Hamel oldu âşikâre

Âhû-bere çıhdı sebze-zâre

Gâv-ı felek oldu gâv-ı anber

Doldurdu cihâna anber-i ter (*Leylâ vü Mecnûn*, 2211-2212)

(Koç burcu aşkara oldu. Oğlak burcu çemene çıktı. Feleklerin boğası anber saçarak cihanı taze anberle doldurdu.)

Var Hamelde onsekiz yıldız yakîn

Sevrde kırkdörd iy dâna-yı dîn (*İskendernâme*, 2426)

(Ey din bilgini, Hamel’de tam on sekiz Sevr’de kırk dört yıldız vardır.)

Var yigirmidörd Akrebde temâm

Var otuzbiş Kavsde iy şâd-kâm (*İskendernâme*, 2430)

(Ey kutlu kişi, Akrep’te tam yirmi dört Kavs’ta otuz beş tane var.)

İnsanoğlu kâinatı anlamak için kozmik âlemi uzun yıllar boyunca incelemiştir. Bu incelemeler, kozmik âleme ait unsurların efsanelere, masallara, sanatta, dinî bilgilere ve halk inanışlarına yansımaları sağlamaktadır. Kozmik âlem, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi semavi dinlerle doğrudan bağlı olmasa da bu dinlerin geliştiği ve yayıldığı coğrafyalardan, dinî kültüre ve inançlara girerek dinî bir inanış haline gelen unsurlar bulunmaktadır. Klasik Türk edebiyatında kozmik âleme ait unsurların kullanımında dinî etkiler görülse de genellikle Batlamyus teoreminden etkilenildiği görülmektedir. İncelenen mesnevilerde şairlerin İslamiyet ve Hıristiyanlık inancında yer alan kavramların yanında Batlamyus teoremine de başvurdukları görülmektedir. Şairler, yedi

³⁵² Pala, 76.

³⁵³ Şentürk, 150.

yıldız, yedi gök ve dokuz kat kavramlarını, Hıristiyanlığa eski Roma toplumunun etkisi ile geçen Hz. İsa ve güneş benzetmesini, Batı mitolojisinde yer alan anlatımları ile Zühre, Utarit ve Merih gibi yıldızları ve on iki burç takım yıldızlarını beyitlerinde kullanmaktadırlar.

3.7. PUT (RESİM VE HEYKEL)

Put, müşriklerin yapıp taptıkları, genellikle insan şeklinde güzel yapılmış heykel ve resimlere verilen isimdir ve bu tür heykellere “sanem” denir. Türkçeye Farsça “but” kelimesinden geçen put, “Buddha” ismine dayanmaktadır.³⁵⁴

“Allah’tan başka ilâh edinilen nesne” tanımlaması yapılan putlar insanlık tarihinin en başından beri insanın Tanrı arayışının bir cevabıdır. İlâhi dinlerde, putperestliği engelleme düşüncesiyle beraber resim ve heykel yapımına olumsuz bir bakış vardır. Eski Ahit’in on emrinden ikincisinde, Rab insanların başka ilahlara tapmaması gerektiğinden bahsetmekte ve o ilahları tasvir eden putlara da tapılmamasını söylemektedir. Rab, putların insanın denetiminde olan nesneler olduğundan ve Rabb’in de insan denetiminde olamayacağından, ayrıca O’nu doğru tasvir edebilecek hiçbir şeklin olmayacağından dolayı O’nu tasvir etmeyi günah kılmaktadır.³⁵⁵ İsrailoğulları, Rablerinden başka ilaha tapmayacaklarına dair olan ahitlerine her zaman sadık kalmamışlardır. Mısır Firavunu’nun boyunduruğundan kurtaran Rablerine sadık kalmayıp tapınmak için kendilerine iki dökme buzağı ve Aşera putu yapmışlar ve bu putlara tapmışlardır.³⁵⁶

Hıristiyanlar da tıpkı Yahudiler gibi on emre uymuşlar ve ilk iki yüz yılda resim ve heykel yapıp tapmamışlardır. Yeni Ahit’te putlara karşı takınılacak tavır kesin bir dille anlatılmakta ve yasaklanmaktadır. Yeni Ahit’te, putun ilâhi varlığı temsil etmeyen boş simgeler olduğu ve putperest sunaklarında kesilen kurban etinin yenmesinin, kişinin putperestliğe katılmasıyla eşdeğer sayıldığı ifade edilmektedir.³⁵⁷ Hıristiyanların Filistin bölgesinden çıkıp da Helenistik bir coğrafyanın içine girişlerinden itibaren, bu yasak yavaş yavaş etkisini kaybeder. Haç ve bitki süslemeleri ile başlayıp Akdeniz menşeli

³⁵⁴ Onay, 99.

³⁵⁵ Çıkış: 20/4-6; Tesniye: 4/ 12-15-18; 5/8.

³⁵⁶ Mahmut Nânâ, *Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, 242-243.

³⁵⁷ Resullerin İşleri: 7/41; 15/21; Romalılar’a Mektup: 2/22; Korintoslular’a Birinci Mektup: 8/4, 7; 10/9, 12/2; Korintoslular’a İkinci Mektup: 6/16; Yuhanna’nın Birinci Mektubu: 5/21; Vahi: 9/20.

sembol, figür ve ibadet şekillerini özümsemeye, inanç dünyalarına dâhil etmeye başlarlar. Yeni Ahit'teki anlatılardan esinlenerek oluşturulan sahneler dinsel mekânların duvarlarını süslemek için kullanılır ve sonraki yüzyıllarda insanların bu tasvirleri kutsal görmesiyle devam eder.³⁵⁸

İslam dininde putperestlik şirk, Allah'a ortak koşma olarak nitelendirilmektedir ve en büyük günah ve büyük bir haksızlık olarak kabul edilmektedir.³⁵⁹ Kur'ân'da putu ve putları ifade etmek için “esnâm”, “ünsâ” (inâs), “tâgût”, “ensâb”, “evsân”, “cibt” ve “timsâl” (temâsîl) gibi kavramlar kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in Maide Suresi'nde geçen “*Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.*”³⁶⁰ ayetiyle, Allah'tan başkasına kulluk etme, ona şirk koşmayı çağrıştıracak dikili taşlara inanma ve içki ve kumar gibi insanın düşünme yetisini etkisiz kılan uygulamalar, bir mümine yaraşmayan çirkin fiillerden sayılmaktadır.

Divan edebiyatında, sevgiliye istiâre yoluyla put veya sanem denilmekte ve sevgilinin beninden ve kakülünden dolayı putperest olduğu söylenmektedir. Sevgilinin güzellik unsurlarının klasik Türk şiirinde puta benzetilmesinin kaynaklarından biri de heykeltraş ve ressamların yapmış oldukları kusursuz insan tasvirleridir. Klasik Türk şiirinde, sevgilinin güzelliği put ve sanem dışında resim anlamındaki “nakş”, “suret” ve “nigar”a benzetilerek kullanılmaktadır.³⁶¹

İncelenen mesnevilerde sevgili, kızıl dudağı, gül yüzü, gonca ağzı gibi özellikleriyle puta benzetilmektedir. Ayrıca şairler, sevgiliyi puta benzetip onun kakülünün kuşağı olmasını dilerler ve sevdiğine hizmet eden bir rahip olmayı arzuladıklarını ifade ederler. İlgili beyitler şöyledir:

Cünbiş-i lutfâ gelüp hâme-i cûd

Çekdi levh-i ‘ademe nakş-ı vücûd (*Hayriyye*, 4)

(Allah'ın cömertlik kalemi lütufla harekete gelip yokluk sathına vücut resmini çizdi.)

³⁵⁸ Hüseyin Sert, *Hristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, 17-26.

³⁵⁹ Nisâ: 4/48; 116.

³⁶⁰ Mâide: 5/90.

³⁶¹ Pala, 78-79.

Dilberün nakşına olma mâ'il

Ol mezâyâsına nakşun vâsıl (*Hayriyye*, 453)

(Dilberin suret güzelliğine sakın meyletme. Asıl olan, suretçe güzelin iyi meziyetlisine ulaşmandır.)

Çoh mâh-likâ sanemler aldı

Çoh turfe zemîne tohm saldı (*Leylâ vü Mecnûn*, 460)

(Çok ay yüzlü, put gibi güzeller aldı.)

Evvel meni eyledün mükerrerem

Vasl-ı sanem ile şâd ü hurrem (*Leylâ vü Mecnûn*, 708)

(Önce beni put gibi güzel sevgilime kavuşturarak itibarlı kıldın!)

Gül-çehre sanemler oldılar cem'

Her bir sanemün elinde bir şem' (*Leylâ vü Mecnûn*, 1734)

(Gül yüzlü heykeller toplandılar. Her birinin elinde bir mum vardı.)

Şikâra getüre âhir şikârın

Ola hükmüne fermân ol nigârîn (*Vâmık u Azrâ*, 746)

(Sonunda avını avlaya, o put gibi güzel hükmüne boyun eğe.)

Şarâb-ı şevk-ı la'liyile mestem

O taşvîri görelden püt-perestem (*Vâmık u Azrâ*, 3833)

(Kızıl dudağının arzu şarabıyla sarhoşum, o resmi gördüğümünden beri putperestim.)

Kangı büt için eder tahayyül

Zünnâr olamaz mı bana kâkül

Olsam o büti görüp Berehmen

Mahbûbına hizmet eylesem ben (*Hüsn ü Aşk*, 411-412)

(Hangi putu hayal ediyor? Zünnârı kendime kakül yapayım. O putu görüp Berehmen olsam, sevdiğine hizmet etsem.)

Bîçâre gönül gamıyle yansın

Tek ol büt-i âteşîn inansın (*Hüsn ü Aşk*, Tardiye V)

(Zavallı gönül onun gamıyla yansın, tek o ateşli put inansın.)

K'iy nigâr-ı gül-izâr u servi-kad

V'iy büt-i gonca-dehân u lâle-had (*İskendernâme*, 1659)

(Ey gün yanaklı ve servi boylu güzel. Ey gonca ğızlı ve lale yanaklı sanem.)

Dahı mermerden şeh-i nîgû-hısâl

Düzdi bir timsâl and' âdem-misâl (*İskendernâme*, 4366)

(O iyi huylu şah orada ayrıca insana benzeyen mermer bir heykel yaptı.)

Aşağıdaki beyitlerde, “duvar ve kubbe üzerindeki resimler” ifadesiyle anlatılmak istenen, kilise duvarlarındaki ikonalar³⁶² olarak anlaşılmaktadır. Hristiyanlık, Helenistik dönemden Akdeniz kültüründen geçen resim ve heykel tasvirlerini kullanarak, Hz. İsa'nın, annesinin ve azizlerin görüntülerini dinî mekanlarının duvarlarına işlemektedirler.

Bin nâz ile etdi arz-ı dîdâr

Aşk oldı hemen çü nakş-ı dîvâr (*Hüsn ü Aşk*, 1639)

(Bin naz ile yüzünü gösterince Aşk duvar resmi gibi dondu.)

Hep kûçe vü kûyî Yûsuf-istân

Dîvârlarında nakşî hûbân

Nakşî felekü'l-burûca hem-tâ

Hem-hâlet-i hücre-i Züleyhâ (*Hüsn ü Aşk*, 1710-1711)

(Sokak ve mahalleleri Yûsuf'lar diyarı, duvarlarında güzellerin resimleri. Nakışlar yıldızlı gökyüzü gibi. Züleyhanın odasına benzerdi.)

Buldı bir kubbe'anda pür-nakş u nigâr

Geçmiş üstine anun çoh rûzigâr (*İskendernâme*, 4296)

(Orada nakışlı ve resimli bir kubbe buldu. Onun üstünden çok zaman geçmişti.)

İncelenen mesnevilerde, put ile Çin kelimesi bir arada kullanılmaktadır. Mani dinin en çok yayıldığı yer olan Çin ülkesi, resmin ilk çıktığı yer ve en güzel resimlerin diyarı olarak bilinmektedir. Maniheizm'in kurucusu Mani'nin kutsal kitabında yaptığı güzel minyatürlere Erjeng denilmektedir ve edebiyatta güzel yüz genellikle Çin'e nispet

³⁶² İkona: ressamın şahsi görüşünü yansıtan bir resim değil, kilisenin görüşünü dile getiren bir vasıta. Hristiyanlar Hz. İsa'yı aynı zamanda Allah'ın bir görüntüsü olarak görürler. İkonayı ise, Hz. İsa'nın görüntüsünün insan eli değmeden cisimleşmiş biçimi olarak kabul ederler. Annesinin ve azizlerin görüntüleri de tanrılaştığına inanılan bedene katılmıştır. Bu görüntülere gösterilen saygı, tanrıya gösterilen saygının ifadesidir. Bunlar puta tapıcılık özellikleri olduğu için klasik edebiyat şairleri, putperestliği andıran şekilleri Hristiyanlığın bir vasfı olarak görmüş, o şekilde ele almışlardır. Abdulkadir Erkal, “Klasik Türk Şiirinde Mazmunlaşan Mekânlar: Puthâneler”, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (3), 2021, 1094-1108.

edilmektedir. Şairler beyitlerde, sevgiliyi Çin putuna benzeterek ona taptığını söyleyerek kendi ile Çin ressamını karşılaştırır ve mermer bir sarayın duvarlarını ancak Mani'nin resimlerinin süsleyebileceğini söyleyerek Çin ile put arasında ilişki kurmaktadırlar.

Elümden aldı gönlüm ol büt-i Çin

Ana tapdum gerekmez mezheb ü dîn (*Vâmık u Azrâ*, 1072)

(O Çin putu gönlümü elimden aldı, ona taptım, mezhep ve din gerekmez.)

Gencîne-i sîne genc-i neyrenğ

Âyîne içinde nakş-ı Erjeng (*Hüsn ü Aşk*, 453)

(Göğsünün hazinesi bir büyü köşesi, ayna içinde Erjenk nakışları gibi.)

Mermerleri hurde-kâr-ı bî-reng

Dîvârı suver-nümâ-yı Erjeng (*Hüsn ü Aşk*, 1715)

(Mermerleri bir ince zevke göre işlenmiş, duvarları meşhur nakkaş Erjenk'in resimleri dolu.)

Yazayım bir nakş kim Nakkâş-ı Çin

Görse anı kıla yüzbin âferîn (*İskendernâme*, 6)

(Çin nakkaşının onu görünce yüz bin aferin diyeceği bir resim çizeyim.)

Hakd-ı Rûm'a Zengden bir hurde-kâr

Kıldı nakş-ı Çin-ile Rûmı şikâr (*İskendernâme*, 2824)

(Rum'a Zenci bir incelik erbabı geldi. Çin nakşıyla Rum'u avladı.)

Aşağıdaki beyitte geçen Hz. İbrahim'in putları kırma kıssası her üç semavi dinde de farklı anlatımlarla yer almakta ve kabul edilmektedir. Yahudiliğin metinlerinden olan Talmud'da yer alan kıssa Hristiyanlarca da kabul edilmektedir. İslamiyet'te ise Kur'an-ı Kerim'in Enbiya Suresi'nde anlatılmaktadır.

Şer'iyle edince tîğ-zenlik

İbrâhîm'e düşdi büt-şikenlik (*Hüsn ü Aşk*, 31)

(Şeriatıyla silahlanınca, putları kırmak İbrahim'e düştü.)

İncelenen mesnevilerde şairler, putlara tapmanın akılsızlık, şer ve fesattan başka bir şey olmadığını söylemektedirler.

Aklı mı olur müdâm mestün

Îmânı olur mı put-perestün (*Leylâ vü Mecnûn*, 923)

(Daima sarhoş olanın aklı olur mu? Puta tapanın inancı olur mu?)

Ne sûd hemîşe mestliğden

Ne fâide bût-perestliğden (*Leylâ vü Mecnûn*, 2029)

(Daima sarhoşluktan fayda nedir? Puta tapmadan ne beklersin!?)

Bût nedür k'ana ibadet iderler

Ya ana tapmagı adet iderler

Çün ser-aser işbu bütlerdur cemad

Tapmak anlara nedür şerr ü fesad (*İskendernâme*, 6131-6132)

(Put nedir ki ona ibadet ederler. Yahut ona tapmayı adet edinirler. Bu putların hepsi cansız olduğu için onlara tapmak şer ve fesattan başka nedir.)

Aşağıdaki beyitlerde, İslam öncesi Arap toplumuna ait iki puttan “Lat ve Menat”tan bahsedilmektedir. Bu iki put ve diğerleri Kâbe’nin içinde yer almaktaydılar, Hz. Muhammed’in Mekke’yi fethiyle birlikte Kâbe’nin içindeki diğer putlar gibi bunlar da yıkılırlar.

Zirihler geydi Zengî bindi ata

Tazarru’lar ider Lât u Menât’a (*Vâmık u Azrâ*, 4209)

(Zengi zırhlar giyininip ata bindi, Lat ve Menat’a yalvarıp yakardı.)

Secdeye indi cümle bütler ser-nigün

Geldi diyü ol nebi-i reh-mümün (*İskendernâme*, 6112)

(O yol gösteren nebi geldi diye bütün putlar baş aşağı secdeye kapandı.)

İncelenen mesnevilerde, İslam öncesi toplumların inanışları arasında yer alan put inancı, çeşitli şekillerde işlenmektedir. Bu put inancı, sevgilinin özelliklerine benzetilerek, Hristiyanlık ikonaları kullanılarak, Çin putu tabiriyle ve Mani’nin resimlerine benzetilerek, Hz. İbrahim’in putları kırma kisası ve Hz. Muhammed’in Kâbe’nin içindeki putları kırması ile tasvir edilmektedir.

SONUÇ

Türk İslam edebiyatı, Türklerin İslamiyet'e geçişinden itibaren gelişen bir edebiyat geleneğidir. Ancak, Türk edebiyatı yalnızca İslami etkilerle sınırlı kalmamış, tarih boyunca gerçekleşen göçler ve bu göçler esnasında karşılaşılan çeşitli kültürler, mitolojiler ve inançlar da Türk edebiyatı üzerinde etkili olmuştur. Türkler, eski gelenek ve kültürlerini İslami kültürle birleştirerek kendilerine özgü bir edebi miras oluşturmuşlardır. Klasik Türk edebiyatı şairlerinin eserlerinde, İslamiyet'in yanı sıra Şamanizm, Mitraizm ve Hinduzim gibi inançların ve yanı sıra Hristiyanlık ve Yahudiliğin etkilerine de rastlanılmıştır.

Türk İslam edebiyatının geliştiği Osmanlı coğrafyasının çok milletli yapısı, şairlerin kültürel açıdan yoğun bir etkileşim içinde kaldıklarını göstermektedir. İstanbul'da yaşayan şairlerin, gayrimüslimlerin ve Nati kültürünün etkisinde kaldıkları gibi Anadolu'da yaşayan şairlerin de Doğu ve Asya kültürünün etkisi altında oldukları ve bu kültürlerden gelen inanç ve mitolojik unsurları eserlerinde kullandıkları görülmektedir.

Mesnevilerde, İsrâiliyyat unsurlarının en çok Ahmedî ve Fuzûlî gibi Anadolu etkisinde kalan şairlerde, Şeyh Gâlib gibi Batı kültürünün etkisinde kalan şairlerde ve Câmî'î gibi Helenistik ve Doğu kültürlerinin etkisinde kalan şairlerin eserlerinde yer aldığı tespit edilmiştir.

İncelenen mesnevilerde Hristiyanlık etkisi ve Hristiyanlığa ait unsurlar, Yahudilik ve Yahudiliğe ait unsurların, İslam literatürüne eklenmesi ve şairin bu dinlere yönelik bakış açılarının yansıtılması dikkat çekicidir. Bunlar dışında şairlerin, peygamber kıssaları, melekler, kutsal şahsiyetler gibi konularda Yahudilik ve Hristiyanlık anlatılarının etkisinde kaldıkları görülmektedir. Özellikle şairlerin peygamber kıssaları ele alsıkları şiirlerinde, Eski Ahit ve Yeni Ahit'te anlatılan olayların yanı sıra Apokrif metinlerden ve *Târihut't-Taberî* gibi kaynaklardan alınan rivayetlere de yer verdikleri tespit edilmiştir.

Mesnevilerde yer alan Âdem ve Havva'nın cennetten kovulmalarından sonraki hayatlarına dair bilgiler, Âdem Peygamber'in Serendib'de Beviz adı verilen bir dağa indirildiği, İsmail Peygamber'in zenzem olayı, Dâvûd Peygamber'in sesinin güzelliği ve Zekeriya Peygamber'in şehit edilişi gibi konular İslamiyet'e ve İsrâiliyyat kaynaklarına Taberî gibi yazarların anlattıkları rivayetlerden alındığı haliyle işlenmiştir. Ahmedî'nin

İskendernâme'sinde, Eski Ahit'te yer alan ve kendisine atfedilen bir kitabı olan Hz. Dânyâl'a yer verilmektedir. İncelenen mesnevilerde peygamber kıssaları arasında en çok Hz. İsmâ'nın kıssasının işlendiği görülmektedir. Şairler hem Eski Ahit hem de Kur'ân'da yer alan Cebrail'in Hz. Meryem'e üflemesiyle hamile kalması olayına, İsrâîliyyat'tan İslami kaynaklara geçen ve anlatımlarının temelini mitolojilerin oluşturduğu mucizelerine yer vermişlerdir. Bu bağlamda, şiirlerde Hz. İsmâ'nın göklerin efendisi olması, insanlık için kendini feda edip çarmıha gerilmesi ve Yerusâlim'e eşek ile girmesi gibi Hristiyan inancına ait unsurların kullanıldığı görülmektedir.

Şairlerin melekler ve şeytan ile ilgili anlatımları genellikle İslami kaynaklara dayanmaktadır. Ancak, Cebrail'in kozmik unsurlarla ve mitolojik kuşlarla ilişkilendirilmesi ve Azrail'in Yahudi inanışındaki insanın canını alma şekliyle ele alınması gibi unsurlar, bu etkilerin varlığını göstermektedir. Kutsal şahsiyetlerde ise İslami anlatımın yanı sıra İsrâîliyyat ve mitolojik anlatımların kullanıldığı gözlenmektedir. Şairler, cennet ve cehennem mazmununu kullanırken genellikle İslami öğeleri ön plana çıkarmışlardır. Ancak Câmî'nin, *Vâmık u Azrâ*'sında mitolojik efsanelerden gelen cehennem köpeği tabirini kullanması bu genel eğilimin bir istisnasıdır. Şairler sihir ve büyüye dair unsurları, üç semavi dinde yasak olmasına rağmen, efsun, tılsım ve muska gibi kavramlarla kullanmışlardır. Bu kavramlar, mitolojik efsanelerin ve İsrâîliyyat unsurlarının Türk geleneklerine geçmesiyle klasik Türk edebiyatına dâhil olmuştur. İncelenen mesnevilerde ibadetler ve ritüeller ile ilgili kavramlar başlığı altında kurban ve oruç, İslam kültür ve geleneğindeki anlamı ile kullanılırken, mum mazmunu Hristiyan inancında yer alan anlamı ile kullanılmaktadır.

Şairlerin eserlerinde yer alan şahıslar genellikle halk efsanelerindeki ve mitolojik anlatılardaki halleriyle betimlenmiştir. Yalnızca, Cemşid ve İdris Peygamber hakkında anlatılan bir hikâyede İsrâîliyyat'a ait bir anlatıya yer verildiği görülmektedir. Şairler yaşadıkları coğrafyanın kültür, gelenek, inanç ve efsanelerine eserlerinde sıkça yer vermektedirler. Hristiyanlık ve Yahudilik gibi inançların kültürel unsurlarının yanı sıra halk efsaneleri, mitolojiler ve rivayetler şairlerin ilgisine göre eserlerinde işlenmiştir.

Bu çalışma, İsrâîliyyat etkisinin sadece Eski Ahit ve Yeni Ahit ile sınırlı kalmayıp, Hristiyanlık ve Yahudiliğin apokrif metinleri, eski dinlerin inanç, kültür ve mitolojileri gibi unsurlarla birlikte kullanıldığını ortaya koymaktadır. Gelecekte yapılacak

alışmalarla, daha fazla Türk edebiyatı şairlerinin eserleri incelenmeli ve klasik Türk edebiyatına geçen İsrâiliyyat unsurları tespit edilmelidir. Bu sayede, alandaki literatüre önemli katkılar sağlanacak ve yeni araştırma alanları aılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ahmedî, *İskendernâme*, (Çev.: Furkan Öztürk), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2023.
- Akbaş, M., “Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri”, *D.E.Ü.İ.F.D.*, (15), 2002, 37-60.
- Akçay, H., *Ahmedî'nin İskender- Nâmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999.
- Albayrak, H., *Türkiye’de İsrailiyat Kaynaklı Kıssa ve Rivayetler Üzerine Bir İnceleme*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017.
- Amil, M., *Kur’an’da Küfür Kavramı ve Boyutları*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2019.
- Avcı, C., "Rum", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 222-225.
- Ay, R., “İlahi Dinlerde Oruç: Kaynağı, Amacı ve Uygulanışı Bakımından Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Journal of Analytic Divinity*, 5(2), 2021, 212-235.
- Ballı, A & Gökçe, A.F., “Yahudi Göçleri ve Yahudi Kimliğinin Oluşumu”, *İletişim ve Diplomasi Dergisi*, (5), 2021, 57-80.
- Babür, Y., “Klasik Türk Şiirinde Gayr-i İslami İnanç Unsurlarının Kullanımı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30 (2), 2020, 165.188.
- Beyani, *Tezkiretü’ş Şuara*. İbrahim Kutluk (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1997.
- Bilgiz, M., “Kur’an’da Nübüvvet (Peygamberlik)”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 49(1), 2013, 23-46.
- Boşnak, N. A., *İlk Altı Asır Tefsirlerinde Yedi Gök İfadesi*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman 2018.
- Câmi’î, *Vâmık u Azrâ*, Selami Ece (Haz.), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2017.
- Can, Ş., *Klasik Yunan Mitolojisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.

- Cebeci, L., “İsrâfîl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 180-181.
- Cebeci, L., “Mîkâîl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul XXX, 45-46.
- Ceyhan, İ., “Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 2019, 546-557.
<http://https://dergipark.org.tr/mesned>.
- Çavgalov, N., *İnciller’e ve Kur’an’a Göre Hz. İsa’nın Mesajı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2012.
- Çelebi, İ., "Sihir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 170-171.
- Çelebi, İ., “Tılsım”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 91-94.
- Demirci K., “Hıristiyanlık”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 328.
- Demirci, K., “İçki”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 456-457.
- Demirci, T., “Türk Halk İnanışında ve Uygarlıklarında Yılanın İşlevine Mitolojik Bir Bakış”, *Söylem Filoloji Dergisi*, 9 (1), 2024, 75-88.
- Doğan, M., “Divan Şiirinde ‘Şarap’ Metaforları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 38(38), 2012, 68-86.
- Duymuş Florioti, H.H., “Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: “Eski Mezopotamya Örneği””, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 2014, 45-70,
https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000564.
- Eliade, M., *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I-III*, (1985), (Çev.: Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi. İstanbul 2003.
- Erbaş, A., Melek Düşüncesinin Farklı İnançlardaki Tezahürleri. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 1996, 107-128.
- Erbaş, A., *Melekler Alemi*, Nun Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Erdem, S. "Buhurdan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 384-385.
- Erkal, A., “Klasik Türk Şiirinde Mazmunlaşan Mekânlar: Puthâneler”, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (3), 2021, 1094-1108.
- et-Taberî, İbn Cerir, *Târîhu't-Taberî* I. Cemalettin Saylık (Haz.), Ankara Okulu Yayınları. Ankara 2018.

- et-Taberî, İbn Cerir, *Taberî Tefsiri I-V*. Mehmet Keskin (Haz.), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2019.
- Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, Hüseyin Ayan (Haz.), Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Gâlib, Ş., *Hüsn ü Aşk* (11. Baskı), Hüseyin Ayan-Orhan Okay (Haz.), Dergâh Yayıncılık, İstanbul 2019.
- Geyik, N., Aktan, M.F., “Yahudi Mitolojisi ve Tevrat’ın Divan Şiirine Yansımaları: İsrâiliyat”, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (32), 2023, 740-760.
- Göktaş, M., *Kavram Atlası: Türk İslam Edebiyatı I*, Gazi Yayınları, Ankara 2020.
- Güç, A., "Güneş", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 288-291.
- Gündüz, Ş. "Keşiş", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 322-323.
- Gündüz, Ş., *Hristiyanlık*, İsam Yayınları, İstanbul 2008.
- Gürkan, S. L., “Yahudi”, *DİA*, İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013, XLIII, 182-184.
- Gürkan, S. L., “Yahudi”, *DİA*, İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013, XLIII, 187-197.
- Harman, Ö. F. "Eyyûb", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 16-17.
- Hasanoğlu, E., “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, *İnsan ve Toplum İlimleri Araştırmaları Dergisi*, 3 (4), 2014, 677-695.
- Hatiboğlu, İ., “İsrâiliyat”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 195-199.
- Karadaş, C., “Büyü ve Din-İslâmî Nokta-I Nazardan Bir Değerlendirme”, *Usul İslam Araştırmaları*. 1(1), 2004, 111-135.
- Karaman, F., Karagöz, İ., Paçacı, İ., Canbulat, M., Gelişgen, A. & Ural, İ., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2009.
- Karaman, G., “Klasik Türk Şiiri Estetiğinde Sihir”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(8), 2015, 1503-15036.
- Karatosun, M. O., “Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 2019, 647-661.

- Kaya, H., *Dîvân Şiirinde Mum*. Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Mum Kitabı* (ss. 117-147), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Kekeç, H., *Yahudilik ve Hristiyanlıkta Peygamber Anlayışı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 2023.
- Keleş, R., *Kavram Atlası Türk İslâm Edebiyatı II*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.
- Kıyak, A., “İslam Öncesi Türk Kültüründe Yıldızlarla İlgili İnanışlar”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 2010, 189-197.
- Kıyak, A., “Kutsal ve Kutsalla İletişimin Bir unsuru Olarak Kurban (Sinemilli Aleviler Örneğinde)”, *Erciyes Akademi Dergisi*, 35(Özel sayı), 2021, 577-596.
- Kızıllı, H., “Mitra’dan ‘Mithras’ın Sırları’na Mitraizm’in Kuruluş Serüveni”, *Ekev Akademi Dergisi*, 17(55), 2013, 113-136.
- Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1972.
- Koç Aydın, A., “Simya”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 218-220.
- Kur’an-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2009.
- Latîfî, *Latîfî Tezkiresi*, Mustafa İsen (Haz.), Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Meral, Y., “Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (55), 2014, 129-150.
- Nâbî, Y., *Hayriyye*, İskender Pala (Haz.), Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- Nânâ, M., *Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- Oğuz, F.S.K. & Uğur, F., “Hz. İsa’ya Methiye: Ahmedî’nin ‘‘İsî’’ Redifli Kasidesini Mitoloji ve Dinler Tarihi Üzerinden Okuma Denemesi”, *Turkish Studies-Language*, 16(3), 2021, 1639-1666.
- Onay, A.T., *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Cemal Kurnaz (Haz.), Berikan Yayıncılık, Ankara 2013.
- Ögel, B., *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar I-II*, (5. Baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

- Özerol, Z., Okray, Z., “Yunan Mitolojisinde Medusa’nın Gorgon Dönüştürülmesi ve Öldürülmesinin Töre Mitinin Foucault’a Söylem Analizi”, *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi*, 2(1), 2020, 48-53.
- Öztürk, N., “Süleyman Mabedinin Kayıp Sandığı: Bir Dokunulmazlık Örneği”, Özcan Güngör (Ed.), 2. *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu: Mart 2018- Ankara: Bildiriler* (ss. 221-230), Son Çağ Matbaacılık, Ankara 2018.
- Pala, İ., *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2020
- Pala, İ., "Mühr-i Süleyman", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 524- 525.
- Pekolcay, N., *İslami Türk Edebîyatı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1994.
- Peygamber Enok’un Kitabı.*, (Çev: Günyüz Keskin), Hermes Yayınları, İstanbul 2011.
- Polat, K., “Lût Kıssasına Kitab-ı Mukaddes ve Kur’ân Perspektifinden Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 2005, 147-165.
- Polatoğlu, E., *Kur’an’da ve Tevrat’ta Hz. İbrâhim’in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu.* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya 2006.
- Serdar, M., “Semavî Dinlerde Dört Büyük Melek (Cebrael, Mikail, İsrâfil, Âzrâil)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (13), 2008, 227-245.
- Serdar, M., “Hristiyanlık ve İslâm’da Meleklerin Varlık ve Kısımları (Angelojik Bir Mukâyese Denemesi)”, *Bilimname*. XVII (2), 2009, 139-164.
- Sert, H., *Hristiyanlığa Giren Putperestlik Unsurları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Şakiroğlu, M. H., "Frenk", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 197-198.
- Şentürk, A.A., “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyâre ve Sâbiteler (Burçlar)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (90), 1994, 131-180.
- Şeyhi, *Harnâme*. Enis Batur (Haz.), Kapı Yayınları, İstanbul 2017.
- Taşpınar, İ., *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik’te Ahiret İnancı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

- Toprak, M. S., *Talmud ve Hadîs Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.
- Turan, S., Akgül, A., Çetin, K., “Fuzûlî’nin Leyla vü Mecnun Mesnevisinde Gül ve Gül Bahçesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Gül Özel Sayı: 2013, 75-94.
- Yavuz, Y. Ş., Ünal, Z., “Cebrâîl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 202-204.
- Yeşilmen, H., “Sosyal Antropolojideki Büyü Olgusuna Sihir Kavramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım”, *Bilimname*. (38), 2019, 325-354.
<https://doi.org/10.28949/bilimname>.
- Yıldırım, N., *Fars Mitoloji Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.
- Yıldız, A., *Türk İslam Edebiyatı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2020.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sümeyye BAYRAK
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	